

**Studies over de sociaal-economische geschiedenis
van Limburg**

Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg LIII

Onder redactie van Ad Knotter en Willibrord Rutten

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg
Maastricht 2008

Inhoud

Ad Knotter Ten geleide	3
Joost Welten Boten op de Maas en een molenaarskar met bellen: smokkelaars en douaniers aan de grens van napoleontisch Frankrijk	7
Toon Bosch 'Kanaliseert de Maos. Doot et. Noe of Noets'. Acties voor de bevaarbaarmaking van de Maas in de provincie Limburg (1839-1925)	31
Ben Gales Goed betaald? Mijnwerkerslonen en arbeidsmarkt in het Nederlands- Duits-Belgische grensgebied in de achttiende en negentiende eeuw	57
Serge Langeweg en Leen Roels Buitenlandse arbeiders in de steenkolenmijnen van Luik en Nederlands-Limburg in de twintigste eeuw: een vergelijking	89
Ad Knotter Grenzen aan de loonpolitiek. De langzaam-aan-actie van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkers Bond (1957) tussen nationale integratie, grensligging en katholiek regionalisme	117
Eva Hacking De Limburgse mijnwerkers in films en televisieprogramma's. Een overzicht	159
Over de auteurs	177
Fotokatern m.m.v. Leentje Mostert Groeten uit de mijnstreek. Fotograaf Hub. Leufkens en de mijnen	179
Jaarverslag 2007	195

Ten geleide

Onder de noemer 'historische grensstudies' is het onderzoeksprogramma van het SHCL gericht op vergelijkend en grensoverschrijdend onderzoek in Limburg en aangrenzende regio's in het Maas-Rijngebied. Het gaat daarbij met name om de veranderende betekenis van de grens in het dagelijks leven van de grensbewoners. In dit jaarboek publiceren wij een aantal artikelen waarin dit thema concreet wordt gemaakt.

Joost Welten, die vorig jaar promoveerde op een lijvige studie naar de lotgevallen van dienstplichtigen uit Weert in de Franse tijd (sinds 1798),¹ stuitte in zijn onderzoek op het fenomeen smokkel over de bij Weert gelegen grens tussen het napoleontische Frankrijk en de Bataafse Republiek, sinds 1806 het Koninkrijk Holland. In het eerste artikel van dit jaarboek diept hij dit onderwerp verder uit. Boeren en handelaars bleken zeer creatief in het omzeilen van de grensbewaking, die de Fransen in de vorm van een professioneel douaneapparaat hadden ingesteld. Hoewel verboden om militaire en handelspolitieke redenen, bleven de traditionele handelstromen in illegale vorm bestaan. Het betrof zowel de uitvoer van graan naar Holland als de invoer van Engelse nijverheidsproducten. Ook was er een sluikhandel in koloniale waren, die weliswaar legaal ingevoerd mochten worden, maar die aan hoge importheffingen onderhevig waren. Nu was dat bij Weert over land niet zo moeilijk, omdat er geen barrière of zelfs grensmarkering bestond. Patrouillerende douanes konden tegen illegale overschrijdingen weinig uitrichten. Handelaren uit Luik, Maastricht, Sittard, Gulik en Aken zonden partijen graan per schip naar Maaseik. Die werden daar overgeslagen op karren en over land verder vervoerd, onder meer naar Weert, waar het tijdelijk werd opgeslagen. Weertenaren hadden contact met handelaren in de grensgemeenten in de Bataafse Republiek. Ingehuurde dagloners droegen zakken en pakken 's nachts over de grens. Het artikel is een illustratie van de paradox dat juist een formeel gesloten grens intensief grensoverschrijdend verkeer kan uitlokken.

De invloed van de grensligging van het in 1815 als provincie gevormde en in 1839 weer gesplitste Limburg komt treffend tot uiting in de perikelen rond de bevaarbaarmaking van de Maas als grensrivier in de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Toon Bosch schrijft daarover in een door hem als 'verkenkend' omschreven artikel. De Maas en haar water werden inzet van een slepend belangenconflict tussen Nederland en België. Dat frustreerde iedere serieuze poging tot riviervverbetering. De Nederlandse overheid beperkte zich tot het noodzakelijk onderhoud en incidentele verbeteringswerken. Deze handelwijze leidde in Limburg tot de conclusie dat de regering de provincie achterstelde. Een krachtige provinciale lobby, die zich vanaf het begin van de twintigste eeuw beijverde voor een snelle Maasverbetering, kon een grote

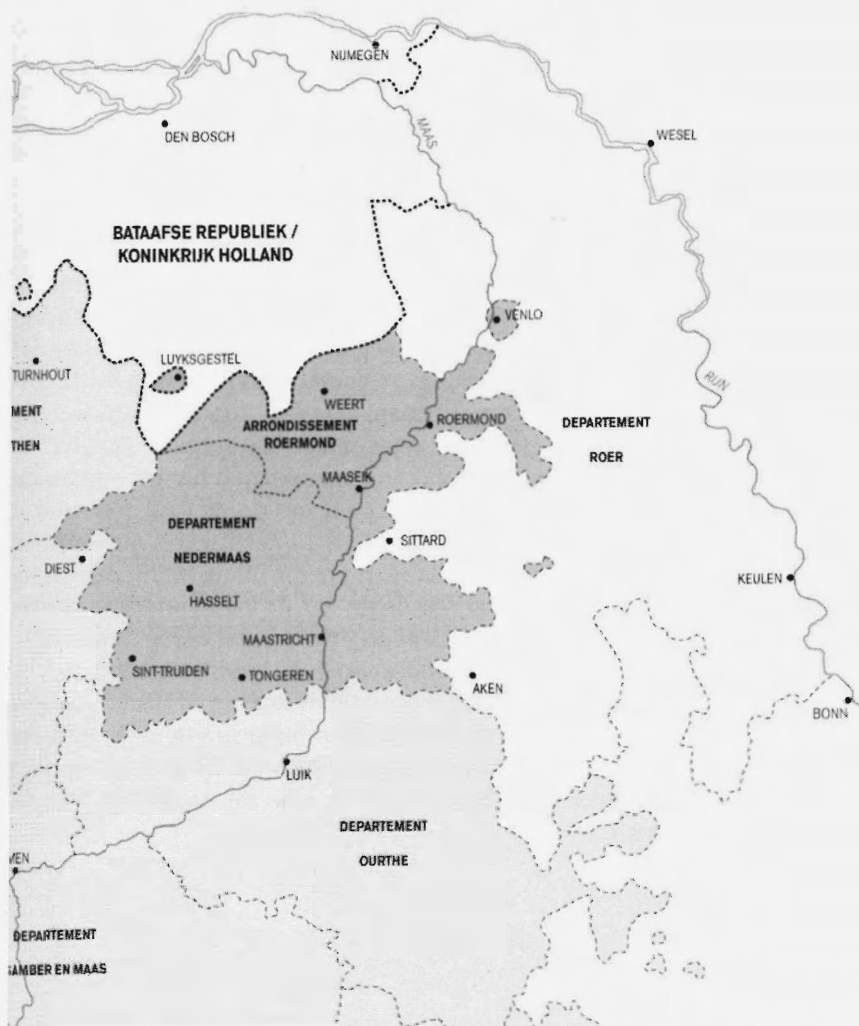
¹ Joost Welten, *In dienst voor Napoleons Europese droom. De verstoring van de plattelandssamenleving in Weert* (Leuven 2007).

een systeem van interne beroepsopleidingen wisten de Nederlandse mijnen jonge Limburgers te interesseren voor het beroep van mijnwerker. Zonder buitenlandse inbreng kon men ook in het naoorlogse Nederland niet, maar buitenlanders kregen in de mijnen vooral een bufferfunctie waarmee conjuncturele schommelingen konden worden opgevangen. De Luikse mijnen daarentegen werden geheel afhankelijk van arbeidsmigranten.

Ad Knotter belicht de achtergronden van de roemruchte langzaam-aan-actie van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond (NKMB) op 1 en 2 april 1957. De grensligging van Limburg en de nabijheid van de Duitse mijnen speelden hierin een doorslaggevende rol. Terwijl in Nederland de lonen door de bestedingsbeperking van de regering aan banden waren gelegd, had de Duitse overheid juist een speciale *Bergmannsprämie* toegekend om te voorkomen dat er arbeidstekorten in de steenkolenwinning zouden ontstaan. Door het loonverschil dreigde een omvangrijke pendel vanuit Limburg naar de Duitse mijnen. Om die te voorkomen vond de NKMB het noodzakelijk in te gaan tegen het beleid van de PvdA-KVP-regering en de landelijke katholieke vakcentrale, de KAB. Het artikel maakt duidelijk dat deze houding mede voortkwam uit het streven van de Bond om niet-katholieken en niet-Limburgers zoveel mogelijk uit de mijnindustrie te weren. Dit uitgangspunt, en het feit dat de hoogte van de lonen onderwerp was van regeringsbeleid, leidde tot grote politieke commotie, met name in de tweestrijd tussen PvdA en KVP, in heel Nederland, en in het bijzonder in Limburg.

Het jaarboek eindigt met twee bijdragen over beeldvorming van de Limburgse mijnbouw. Eva Hacking geeft een overzicht van de inhoud van de belangrijkste films en televisieprogramma's die sinds de jaren 1920 aan de mijnen werden gewijd. Leentje Mostert verzorgde een fotokatern over de mijnfoto's van de Heerlense fotograaf Hub. Leufkens.

Ad Knotter

Kaartje van het Departement Nedermaas, één van de negen 'Belgische' departementen van Frankrijk.
Bron: Joost Welten, *In dienst voor Napoleon's droom*.

Joost Welten

Boten op de Maas en een molenaarskar met bellen: smokkelaars en douaniers aan de grens van napoleontisch Frankrijk

Hoewel Napoleon een icoon is in de Europese geschiedenis en hij zelfs in Nederland een plaats heeft verworven in de vaderlandse canon, is er betrekkelijk weinig wetenschappelijk onderzoek verricht naar zijn bewind. Voor de napoleontische douane – en voor de smokkel die zij moest bestrijden – geldt dit des te sterker. Pas recentelijk heeft Silvia Marzagalli de eerste grote studie gepubliceerd naar de illegale handelsstromen onder het bewind van de Franse keizer.¹ De Italiaanse historica schetst hierin een beeld van een continent dat via grote zeehavens werd bevoorrad met koloniale waren, het Continentale Stelsel ten spijt. De poging van Napoleon om Engeland langs economische weg op de knieën te krijgen faalde jammerlijk. De Franse keizer slaagde er niet in om het vasteland van Europa af te sluiten voor Engelse handelswaar. Weliswaar liep de prijs van koloniale goederen op, omdat handelaren de douane moesten omzeilen of omkopen, maar tegen een meerprijs bleef de consument verzekerd van zijn dagelijkse koffie, thee en suiker. Het baanbrekende werk van Marzagalli roept als het ware om vervolgstudies. Wat gebeurde er met de koloniale waren en de Engelse textiel, nadat ze in de zeehavens illegaal waren gelost? Hoe bereikten deze goederen de consumenten in het Franse binnenland? Een verkenning in het departement Nedermaas licht een tipje van de sluier. In dit artikel belicht ik de smokkelpraktijken in het toenmalige grensgebied bij Weert, dat al vroeg bij Frankrijk was ingelijfd, en de pogingen van de Franse staat om die te bestrijden. De gunstige ligging ten opzichte van de Maas maakte het aantrekkelijk graan naar de Bataafse Republiek en later het Koninkrijk Holland te smokkelen. Omgekeerd vonden Engelse manufacturen en koloniale waren hun weg over de grens naar het zuiden.

De Maas oversteken

We schrijven vrijdag 19 september 1806. In een kreupelbosje op de westelijke oever van de Maas, tussen Panheel en Wessem, hebben zich twee douaniers verstopt. Hun collega's van de douanepost Panheel hebben zich op andere plaatsen op de linkeroever van de rivier verscholen. Samen vormen ze een denkbeeldige lijn die smokkelaars niet ongezien kunnen passeren. Deze lijn ligt weliswaar op behoorlijke afstand van de Frans-Hollandse grens, maar de douanezone is in 1806 twintig kilometer breed. Douaniers beperken zich niet tot een controle van goederen aan de feitelijke grens tussen de twee staten, maar proberen de smokkelaars ook in het achterland van de grens te betrappen. De organisatie van de douane is hierop ingesteld. Aan de feitelijke grens met het Koninkrijk Holland – de buitenzijde van de douanezone – is een eerste rij posten van douaniers geves-

¹ Silvia Marzagalli, *Les boulevards de la fraude. Le négoce maritime et le Blocus continental, 1806-1813*. Bordeaux, Hambourg, Livourne (Lille 2000).

De Maaspoort in Weert, gezien vanaf de Maasstraat, aan het einde van de negentiende eeuw. De Maaspoort, die net buiten de stadswallen lag, was een uitvalsweg richting Stramproy en Maaseik. Fotocollectie Gemeentearchief Weert.

Als lokkertje voor de douaniers die hen achtervolgen, laten ze onderweg vier balen achter. Het is een afleidingsmanoeuvre die op het repertoire van elke smokkelaaribende staat. De smokkelaars hopen dat douaniers zich ontfermen over deze buit. Meestal zijn de douaniers zoveel tijd kwijt met het in verzekerde bewaring stellen van het strooigoed, dat ze de smokkelaars uit het zicht verliezen. De smokkelaars kunnen dan het hoofdbestanddeel van de smokkelwaar in een opbergplaats deponeren, zonder verder nog gestoord te worden door de douaniers.

Vanavond werkt deze tactiek niet. Lafontaine en Maselle laten zich niet van de wijs brengen door het lokkertje dat op grond ligt. Ook het feit dat de smokkelaars zich verspreiden, brengt hen niet in verwarring. Weliswaar nemen de douaniers de vier balen in beslag, maar ze blijven de grootste groep smokkelaars volgen. Ze zien dat deze mannen hun goederen afleveren bij Gabriel Scheeren, een herbergier, schipper en kolenhandelaar in Maasbracht.

De douaniers Lafontaine en Maselle zitten nu in een lastig parket. Zelfs wanneer ze de smokkelaars *in flagrante delicto* kunnen betrappen, mogen ze 's nachts geen huiszoeking verrichten zonder aanwezigheid van een civiele gezagsdrager. De douaniers vuren hun musket af in de lucht om hun collega douaniers aan de andere oever van de Maas te waarschuwen. Daarna zoekt Lafontaine de hulp van de maire van Maasbracht. Deze burgervader woont tegenover de herberg van Scheeren die als smokkeldepot fungeert. De maire probeert de zaak te sussen. Aan de douaniers biedt hij een forse som geld aan, als zij zich rustig houden tot de

Arrestatie van een aantal lompensmokkelaars.
Collectie Belasting- & Douanemuseum Rotterdam.

de weer met het verzorgen van hun paarden. De douaniers treffen 34 kisten met kandijnsuiker aan, honderddertig broden suiker en negen balen cacao. In diverse tuinen in Maasbracht vinden ze daarnaast nog zes balen tabak en enkele broden suiker, die smokkelaars daar hebben achtergelaten. De douaniers huren vier wagens met paarden om alle kisten, balen en losse broden mee te nemen naar het douanekantoor van Neeritter, op de linkeroever van de Maas. Ten kantore wegen ze de in beslag genomen goederen, waarbij ze uiteraard het nieuwe metrieke en decimale stelsel hanteren. De oogst komt uit op 675 kilo kandijnsuiker, 225 kilo witte suiker, 221 kilo cacao en 105 kilo tabak. Van de inbeslagname stellen de douaniers proces-verbaal op, in naam van de hoofddirectie in Parijs, zoals de richtlijnen voorschreven.⁶

Bronnen

Het is geen toeval dat we een artikel over smokkel en douane in de Franse tijd beginnen met een concrete opsporingsactie waarover we dankzij een gerechtelijk dossier goed zijn ingelicht. Smokkelaars houden normaliter geen administratie bij van hun activiteiten. Daarom zijn we aangewezen op archieven van de overheid. Nu treffen we in de archieven van het Franse binnenlands bestuur slechts af en toe verwijzingen aan naar de douane. Begrijpelijk, want de douane ressorteerde weliswaar onder het ministerie van Binnenlandse Zaken, maar zij was een geheel zelfstandige dienst, die los stond van het binnenlands bestuur met zijn prefecten en onderprefecten.⁷ Logischerwijze zouden de archieven die de Franse douane heeft nagelaten derhalve het vertrekpunt zijn van een onderzoek naar het functioneren van deze dienst, ware het niet dat deze archieven verloren zijn gegaan, waarschijnlijk bij een brand in Parijs in 1871. Daarom zijn

6 Deze reconstructie van de gebeurtenissen is gebaseerd op documenten in: RHCL NRA inv.nr. 286, dossier Pierre Husken.

7 De douane stond wat regelgeving, tarieven, personeel en toezicht op handel in granen betreft onder het ministerie van Binnenlandse Zaken en wat de financiële verantwoording en de inning van rechten betreft onder het ministerie van Financiën. Vanaf 1811 viel de douane ook nog onder een derde ministerie, 'des Manufactures et du Commerce'. J. Tulard, red., *Dictionnaire Napoléon* (2e druk Parijs 1999) 659-660.

controle had. 'De belangrijke verkeerswegen werden vermoedelijk zo goed gecontroleerd, dat omvangrijke smokkel onmogelijk was', aldus Jansen.¹³ Door het ontbreken van nadere studie hield deze uitspraak bijna veertig jaar lang stand.

De smokkel van graan

Tijdens mijn promotieonderzoek naar de militaire conscriptie in het kanton Weert, een regio in de Nedermaas die grensde aan de Bataafse Republiek en later het Koninkrijk Holland, stuitte ik tot mijn verrassing op een massale aanwezigheid en activiteit van douaniers. In de uitoefening van hun taken kregen deze douaniers bovendien versterking van gendarmes en militairen. Er was iets heel anders aan de hand dan Jansen had verondersteld.

In het kader van genoemd onderzoek kon ik de activiteiten van de douane niet uitputtend bestuderen. Uiteraard belichtte ik de rol die deze dienst speelde in de vestiging van het Franse gezagsapparaat in deze contreien. Verder besteedde ik met name aandacht aan de illegale uitvoer van graan, omdat deze vorm van smokkel nooit eerder in detail was beschreven. Bij smokkel in de Franse tijd denken we immers aan de illegale invoer van koloniale waren en van Engelse stoffen, maar niet aan de illegale export van graan.

Het verbod op de uitvoer van graan was voor de machthebbers in Parijs een cruciaal onderdeel van de oorlogvoering. Hoe zou de bevolking immers inspanningen ten behoeve van de oorlog kunnen leveren, als ze honger zou lijden? Ook de positie van de bestuurders zelf zou in zo'n situatie meteen ter discussie staan. Voor de boeren in de Nedermaas, die voornamelijk granen verbouwden, hield dit exportverbod evenwel een financiële strop in. De surplusproductie – het graan dat niet nodig was voor plaatselijke consumptie en evenmin als zaaigoed voor het volgend jaar – zetten deze boeren buiten de regio af. Vanwege de hoge transportkosten was het niet rendabel om dit graanoverschot af te zetten in gebieden in Frankrijk die met een tekort kampten. Het dichtbevolkte en rijke Holland dat zelf weinig graan verbouwde was de natuurlijke afzetmarkt voor het graanoverschot maar was formeel gezien onbereikbaar vanwege het exportverbod op graan. Economische wetten zijn sterker dan politieke besluiten, zo bleek ook ditmaal. Graansmokkel nam de plaats in van de vroegere legale graanhandel op Holland.

In 1798 werd het Rijnland ingelijfd bij de Franse Republiek. Per 1 juli van dat jaar werd de Franse douanewetgeving hier van kracht. Dit gaf een krachtige impuls aan de graansmokkel in het departement Nedermaas. Het departement Roer kende namelijk een overschot dat liefst zestig procent van de graanproductie omvatte. De graanprijzen waren er lager dan waar ook in Frankrijk. Het gebied fungeerde vanouds als graanschuur voor Holland en zelfs voor Engeland en was economisch in sterke mate afhankelijk van deze uitvoer van graan, die een waarde had van tien miljoen franc per jaar. Als kersverse inwoners van

13 J.C.G.M. Jansen, 'Agrarische vernieuwingen in een revolutionair tijdperk, 1750-1815', in: J.F.R. Philips, J.C.G.M. Jansen en Th.J.A.H. Claessens, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1915* (Assen 1965) 37.

en Aken zonden partijen graan per schip naar handelaren in Maaseik. Daar vond de overslag plaats. Het was voor de schepen riskant om verder naar het noorden te varen. De Peel blokkeerde daar de mogelijkheid van verder transport over land, terwijl de schepen verder noordwaarts uiteindelijk bij de Hollandse grens uit zouden komen en daar een gerede kans liepen op een ontmoeting met de Franse douane. Op de Maas bij Well zette de Franse douane zelfs een kanonneerboot in om de strijd met gewapende smokkelaars in haar voordeel te beslechten.¹⁵ Daarom werd veel graan vanuit Maaseik – en andere kleine havens als Wessum en Buggenum – over land vervoerd naar de Bataafse Republiek. Met paard en wagen ging het naar grensplaats Weert. Plaatselijke kooplieden, grote boeren, herbergiers en andere notabelen stonden in contact met de Maaseiker handelaren en organiseerden deze transporten. Het graan werd tijdelijk opgeslagen op boerderijen in Weert en Nederweert en op graanzolders in de stad.¹⁶ Het aantrekkelijke van deze route was, dat tot en met de opslag in de panden in Weert geen enkele handeling illegaal was. Graan gold uitsluitend in een strook van vijf kilometer langs de grens als smokkelwaar, maar het plattelandstadje Weert viel buiten deze douanezone. Ook in de grenszone was vervoer en opslag van graan overigens legaal, mits de eigenaar ervan kon aantonen dat hij het graan nodig had voor gebruik in het eigen huishouden. Van deze regeling maakten de inwoners creatief gebruik. Waar ze onder normale omstandigheden een voorraad ongedorste rogge hadden liggen, hadden ze nu opeens gedorste tarwe in de schuur staan, netjes verpakt in zakken, klaar voor transport, maar officieel bestemd voor eigen consumptie. De Weertenaren die de graantransporten organiseerden, hadden contacten met handelaren in grensgemeenten in de Bataafse Republiek: Budel, Maarheeze, Someren en Asten.¹⁷ Zij stemden onderling de levering van het graan af, waarna – meestal 's nachts – het transport over de grens plaatsvond. De *Directeur des Douanes* van het district Kleef, waar Weert onder ressorteerde, vatte de werkwijze van de smokkelaars helder samen: 'men bezorgt het graan in gemeenten, gehuchten en afgelegen buurtschappen aan de grens en wacht dan het geschikte moment af om het graan te exporteren'.¹⁸

15 Archives National (AN) inv.nr. F/11/422, rapport van de 'Douanes Nationales, Service actif, Division de Clèves', over de 'fraudes commises dans le département de la Meuse Inférieure', d.d. 1 prairial VII (21 mei 1800).

16 Volgens Van Gestel *filz*, regeringscommissaris bij het kanton Weert, waren de gehuchten binnen de gemeente Nederweert 'le point principal de la sortie des grains'. RHCL Frans Archief (FA) inv.nr. 4287, brief van Van Gestel *filz*, regeringscommissaris bij het kanton Weert, aan de regeringscommissaris bij het centrale bestuur van de Nedermaas, d.d. 15 floréal VII (4 mei 1799).

17 Dit verslag van de organisatie van de smokkel is gebaseerd op: AN inv.nr. F/11/422, brief van de secretaris van de prefectuur van het departement Nedermaas aan de minister van Binnenlandse Zaken, d.d. 24 thermidor IX (12 augustus 1801).

18 'on destine les grains pour des communes, hameaux & écarts de l'extrême frontière & on profita du moment favorable pour l'exporter'. RHCL FA inv.nr. 4287, brief van de *Directeur des douanes* van het district Kleef aan de regeringscommissaris bij het centrale bestuur van het departement Nedermaas, d.d. 9 prairial VII (28 mei 1799).

dan ook vrij, mits de prijs van graan minder dan 24 franc per hectoliter bedroeg en mits de handelaar een exportheffing betaalde.²¹

Geografie

De import van Engelse manufactures bleef evenwel verboden, terwijl voor de import van koloniale waren en tabak zware heffingen betaald moesten worden. Smokkel in deze goederen bleef dan ook lucratief. Om ons een beeld te kunnen vormen van deze illegale goederenstroom in het departement Nedermaas, dienen we zowel de economie als de geografie van de regio in het oog te houden.

Hier komt de studie van Marzagalli, waar in de inleiding naar is verwezen, weer in beeld. Marzagalli wijst erop dat we niet moeten kijken naar regelgeving, maar naar de economische wet van vraag en aanbod. In de achttiende eeuw was de consumptie van koffie, thee en suiker in Europa exponentieel toegenomen. Van exquise luxegoederen voor een kleine elite waren het dagelijkse consumptiegoederen geworden voor het grootste deel van de bevolking. In de Nedermaas was dat niet anders.²² Als er een koopkrachtige vraag is, zal handel in deze producten lucratief zijn, en zullen handelaren creatief zijn om voldoende producten aan te bieden op de markt. In de Franse havenstad Bordeaux – traditioneel dé overslaghaven voor koffie en suiker uit Zuid-Amerika – kon de Franse douane een redelijk effectieve controle invoeren. Ook in Amsterdam had de handel last van de Franse regelgeving. Dus verplaatste de handel in koffie, thee en suiker zich massaal naar Hamburg. De spectaculaire groei van deze havenstad is volledig op het conto te schrijven van de economische oorlog die napoleontisch Frankrijk voerde tegen Engeland. Het onafhankelijke Hamburg werd een vrijhaven voor de handel die in Frankrijk verboden was.

Wat had dit voor consequenties? De koloniale waren die in Hamburg – en op kleinere schaal in Hollandse havensteden – werden gelost, moesten daarna Frankrijk binnen gesmokkeld worden. Wanneer we een blik op de kaart werpen, zien we dat twee handelsroutes voor de hand lagen. De ene route voor smokkelwaar kwam neer op het oversteken van de Rijn, die de noordoostelijke grens van het Franse Rijk vormde. Met name Wesel en Düsseldorf, steden op de rechteroever van de Rijn, vormden scharnierpunten in deze route.²³ De andere route voerde door de Meierij van Den Bosch naar Brussel. Deze route had als voordeel dat de grens er heel ‘zacht’ was. Smokkelaars hoefden hier geen natuurlijke barrière zoals een rivier te nemen, maar konden gewoon een wandeling over de hei maken om de Franse grens te passeren. Een bijkomend voordeel vormde de beperkte afstand tot Brussel met zijn grote handelshuizen in koloniale waren.

21 Dufraisse, 'La contrebande', 510.

22 J.C.G.M. Jansen, 'Wilt u koffie of thee? Consumentengedrag in Maastricht in de achttiende eeuw', *NEHA-Jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis* 60 (1997) 36-68; E. Steegen, *Kleinhandel en stedelijke ontwikkeling. Het kramersambacht te Maastricht in de vroegmoderne tijd* [Maaslandse Monografieën 69] (Hilversum 2006); J. Welten, *In dienst voor Napoleons Europese droom. De verstoring van de plattelandsamenleving in Weert* (Leuven 2007) 252-259.

23 Marzagalli, *Les boulevards de la fraude*, 100-101.

Brussel ontwikkelde zich tot de centrale stapelplaats voor smokkelwaar. Vanuit Brussel vond de verdere distributie plaats.

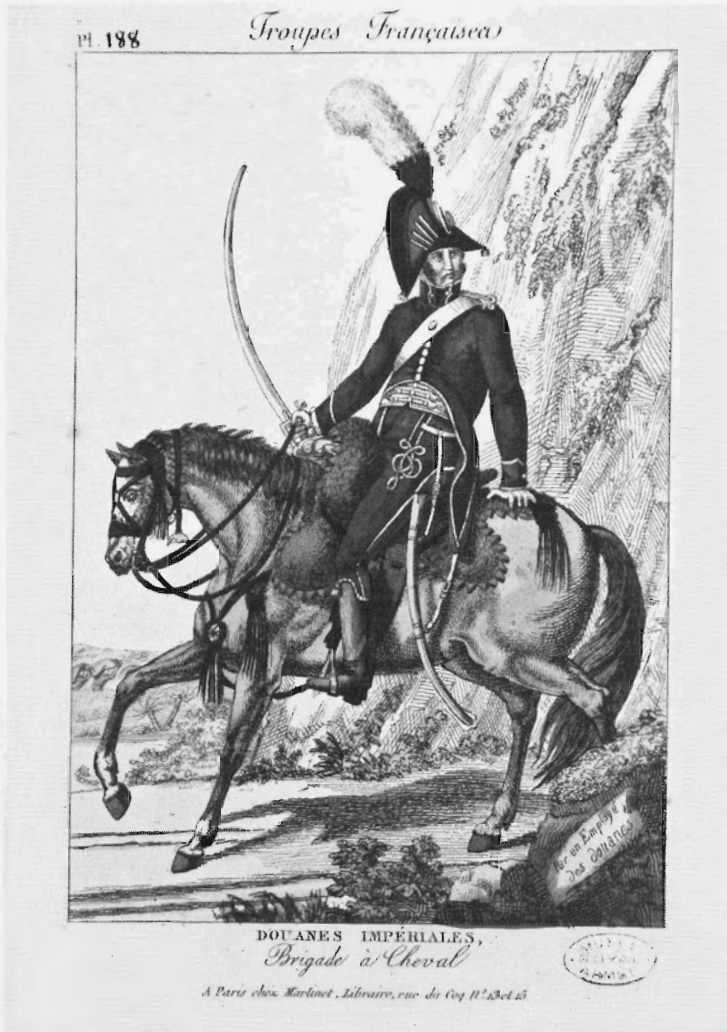
Als we uitgaan van deze geografie van de smokkel, is het evident dat het departement Nedermaas geen centrale rol vervulde in de sluikhandel. De Nedermaas lag te westelijk voor de smokkelroute over de Rijn, en te oostelijk voor de smokkelroute over land van Holland naar Brussel. We mogen verwachten dat de smokkelaars hier voornamelijk de lokale markt in de Nedermaas bedienden. Zij konden daarbij nauwelijks gebruik maken van de Maas, want het bevaren van deze rivier stroomopwaarts was destijds op veel trajecten geen reële optie. De route over land lag meer voor de hand. De traditionele handelsroute van 's-Hertogenbosch naar het Maasdal en het Luikerland liep recht naar het zuiden, via Eindhoven en Hasselt. Deze weg genoot steeds meer de voorkeur, sinds hij in de loop van de achttiende eeuw gedeeltelijk was bestraat. Daarnaast was er een route via Weert naar het Maasdal. Deze route vormde de eerste goed begaanbare weg ten zuiden van de ondoordringbare Peel.

We kunnen de smokkeloperatie in Maasbracht nu in perspectief plaatsen. Koffie, cacao en suiker werden vanouds via de traditionele landroutes van Den Bosch naar het Maasdal en het Luikerland vervoerd. Een van deze routes liep via de regio rond Weert naar kleine havenstadjes aan de Maas zoals Maaseik en Wessem. In de napoleontische tijd nam de smokkel gewoon de plaats in van de reguliere handel. De smokkel in koloniale goederen vormde in feite het spiegelbeeld van de illegale uitvoer van graan die zo-even beschreven is. Waar het graan werd gelost in kleine havens aan de Maas zoals Maaseik en Wessem en van daaruit over land via de regio rond Weert naar de Meierij werd gevoerd, daar volgden de koloniale waren precies de omgekeerde route.

Een militaire discipline

Wat laat het voorval in Maasbracht zien over de aard, omvang en organisatie van de smokkel? Bij het beantwoorden van deze vraag is voorzichtigheid geboden. Alles wijst erop dat smokkel gebruikelijk was, maar een gewelddadig incident ongebruikelijk. Zo leverden de smokkelaars hun waren netjes af bij herbergier Scheeren, ook al wisten zij dat zij op de voet werden gevolgd door enkele douaniers. Zij hadden met andere woorden kunnen weten dat de smokkelwaar in beslag zou worden genomen en dat de herbergier gearresteerd zou worden als heler van smokkelwaar. Het gedrag van de smokkelaars is alleen begrijpelijk indien zij veronderstelden dat de douaniers het smokkeldepot met rust zouden laten. Anders zouden zij de smokkelwaar nog beter op straat hebben kunnen achterlaten. Op deze wijze zouden zij in ieder geval de herbergier niet hebben gecompromitteerd.

Een bevestiging voor dit vermoeden vinden we in de poging van de maire van Maasbracht om het op een akkoordje te gooien met de douaniers. De maire bood een stevige afkooopsom aan om de douaniers te bewegen de zaak te laten rusten. De redenering hierachter is gemakkelijk te volgen. De douaniers geno-

Douanier te paard. Militairen hadden geen hoge dunk van douaniers, wat hier is te zien aan de onbeholpen houding van de douanebeambte. Ingekleurde gravure van Martinet. Collectie Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, Brussel.

ten een jaarinkomen van vijfhonderd franc, dat zij konden aanvullen door smokkelwaar in beslag te nemen. Als de rechter de inbeslagname bekrachtigde, werd de smokkelwaar in het openbaar verkocht. De revenuen vloeiden voor een aanzienlijk deel in de beurs van de ambtsdragers die de vangst hadden gedaan. Douaniers voerden niet alleen als ambtenaren de wet uit, maar ze probeerden ook voortdurend om hun eigen portemonnee te spekken. Het ontmantelen van smokkelaarnetwerken en het arresteren van smokkelaars hadden voor hen dan ook geen prioriteit. Het was voor douaniers veel lucratiever om op geregelde

Franse Douanier te voet. Onder Napoleons bewind werden douaniers verplicht tot het dragen van een groen uniform. Gravure van Martinet. Collectie Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgskunst, Brussel.

tijden een baal koffie of een kist suiker in beslag te nemen. Of om smeergeld aan te nemen van de smokkelaars, in ruil waarvoor de douaniers hun wettelijke werk verwaarloosden. Tijdens een geheime inspectietocht langs de grens verbaasde een commissaris zich bijvoorbeeld over het gedrag van de douaniers van de brigade Leveroy. Deze bereden douaniers namen veel smokkelwaar in beslag, maar arresteerden nimmer smokkelaars, terwijl deze laatste te voet gingen en dus in het nadeel waren.²⁴

Dat zo'n reconstructie ook in Maasbracht plausibel is, mogen we afleiden uit het verdere gedrag van de smokkelaars. Zij maakten pas amok toen de douaniers zich niet lieten afkopen. Blijkbaar waren ze hoogst verontwaardigd dat de douaniers niet mee wilden werken aan het schikkingsvoorstel. Door zich met geweld te keren tegen de douaniers, namen de smokkelaars bovendien een risico. Zij wisten dat ze het Franse opsporingsapparaat in werking zouden stellen, want de Franse staat was erg gevoelig voor openlijke geweldpleging tegen gezagsdragers. Bovendien maakten de smokkelaars zich bekend door een fysieke confrontatie met de douaniers aan te gaan. De douaniers hadden in de nacht nog niemand herkend, tot het handgemeen ontstond. Zolang een smokkelaar onbekend bleef, had hij alleen het verlies van de smokkelwaar te betreuren bij een aanvaring met de douane. Werd een smokkelaar evenwel gearresteerd – en herkenning stond min of meer gelijk aan arrestatie op termijn – dan werd hij veroordeeld tot een boete die drie maal zo groot was als de waarde van de in beslag genomen goederen. Daarnaast mocht een smokkelaar rekenen op een gevangenisstraf. De mishandeling van douaniers in functie zou nog aanvullende straf opleveren. Het gewelddadige gedrag van de smokkelaars is derhalve alleen verklaarbaar, als zij vonden dat de douaniers Lafontaine en Maselle de ongeschreven regels van het spel overtraden.

Een niet onbelangrijk detail versterkt de aannemelijkheid van deze gedachtegang. Toevallig kennen we de maatschappelijke achtergrond van Lafontaine, iets wat zelden het geval is bij douaniers. Terwijl Maselle ernstig mishandeld werd en een bloedende hoofdwond en allerlei kneuzingen opliep in het gevecht met de smokkelaars, kwam Lafontaine de strijd min of meer ongeschonden door. Hij wist zijn sabel vaardig te hanteren. Gezien zijn verleden is dat begrijpelijk. Als vijftienjarige jongen had Antoine Joseph Lafontaine in 1787 gekozen voor het beroep van soldaat. Hij woonde in Maubeuge, een Franse garnizoensstad aan de grens met de Oostenrijkse Nederlanden. In 1801 kreeg hij zijn congé, waarna hij overstapte naar een veteranencompagnie. Dergelijke compagnieën werden ingezet om de grens te bewaken tussen Frankrijk en de Bataafse Republiek. Zij hielpen daar de douaniers en gendarmes om de smokkel te bestrijden en om de vlucht van dienstplichtontduikers en deserteurs tegen te gaan. Waarschijnlijk diende Lafontaine in deze Frans-Bataafse grensregio en lag de overstap naar de douane daarom voor hem voor de hand. In 1805 verliet hij zijn compagnie en werd hij douanier, aanvankelijk in de brigade van Tongerlo, een dorp tussen Bree en Maaseik. In september 1806 werd Lafontaine overgeplaatst naar de bri-

24 J. Grauwels, red., 'Een geheim rapport over de kerkvervolging (1798)', *Limburg XLII* (1963) 9-10.

gade van Panheel, hemelsbreed vijftien kilometer meer naar het noordoosten gelegen. Toen hij deelnam aan de actie op 19 september 1806, was hij pas vijftien dagen in dienst bij de brigade van Panheel. Kort na deze actie werd hij wederom overgeplaatst, ditmaal naar de brigade van Paal, vlakbij Beringen.

Maar het leven als douanier beviel Lafontaine niet. Hij was niet gelukkig met de wijze waarop hij werd behandeld, en evenmin met zijn jaarsalaris van vijfhonderd franc. Daarom nam hij op 14 juni 1807 – ongeveer negen maanden na het incident in Maasbracht – ontslag bij de douane. Hij koos wederom voor een militaire loopbaan en meldde zich in Luik aan als vrijwilliger bij een Franse cavalerie-eenheid, *le Régiment des Chevaux Légers Belges de Sa Majesté le Prince et duc d'Arenberg*.²⁵ Lafontaine werd aangenomen en vertrok reeds op 28 juni 1807 naar het regiment te velde, dat gelegerd was te Stralsund in het recent veroverde Zweeds-Pommeren. Met zijn militaire ervaring functioneerde hij daar blijkbaar goed, want enkele maanden later was hij al onderofficier.²⁶

Het staat met andere woorden vast dat Lafontaine zich thuis voelde in een militaire organisatie. Hij was er de man niet naar om een loopje te nemen met dienstbevelen. Hij koos niet voor het smeergeld dat de maire van Maasbracht hem aanbood, maar koos voor de rechte lijn. Het kan bijna geen toeval zijn dat de geweldsuitbarsting tegen douaniers in Maasbracht uitgerekend plaatsvond toen de smokkelaars oog in oog stonden met Lafontaine, de nieuweling in de brigade van Panheel die zijn werkzaamheden met een militaire discipline uitvoerde.

Een verzekeringspremie van zes procent

Waarom het op vrijdag 19 september 1806 in Maasbracht tot een geweldsuitbarsting van smokkelaars tegen douaniers kwam, kunnen we niet exact bepalen. Maar zoals we in de vorige paragraaf zagen, wijzen allerlei details erop, dat de smokkel in deze vorm een routinematig karakter had. Het geweld tegen de douaniers was ongevoel, niet de smokkel.

Daar zijn nog meer aanwijzingen voor, zoals de professionele organisatie van de smokkel. De douaniers Lafontaine en Maselle verklaarden dat ze een groep van ongeveer zestig smokkelaars op heterdaad hadden betrapt. In de loop van de avond herkenden zij slechts enkele personen. Deze werden later aangehouden. Ze zijn de enige smokkelaars die we in dit geval bij naam kennen. Het getal van zestig smokkelaars staat derhalve in de lucht. Overdreven de twee douaniers wellicht? Op andere gronden kunnen we dat uitsluiten. Eerder in dit artikel zagen we dat de douaniers in Maasbracht 675 kilo kandijnsuiker, 225 kilo witte suiker, 221 kilo cacao en 105 kilo tabak in beslag namen. In totaal ging het derhalve om 1226 kilo, wat het heel aannemelijk maakt dat de smokkelaarbende inderdaad uit een man of zestig bestond. Ook al was de bevolking destijds meer gewend aan fysieke arbeid dan tegenwoordig, toch zal men per persoon niet

²⁵ Dit regiment kreeg in 1808 een reguliere naam als het 27e *régiment de chasseurs à cheval*.

²⁶ RHCL NRA inv.nr. 286, dossier Pierre Husken.

veel meer dan twintig kilo op zijn rug hebben gedragen over langere afstand. De omvang van de smokkel, het aantal benodigde dragers en het regelen van vervoer over de Maas, wijzen allemaal op een professionele organisatie. En het is weinig aannemelijk dat zo'n organisatie op poten werd gezet voor een eenmalige smokkeloperatie.

Volgens de douaniers was Leonard Smeets de chef van de smokkelaars.²⁷ Als oud-soldaat in het Hollandse leger zal Smeets hebben beschikt over de benodigde vaardigheden om de operatie te leiden, zoals het kunnen geven van duidelijke instructies en het kunnen handhaven van discipline. Leonard Smeets werd omschreven als de knecht van Peter Stercken, een arts in het dorp Heel. Volgens Smeets lag de zaak anders, en huurde de arts een kamer in het huis dat Smeets en zijn vrouw bewoonden.²⁸ In ieder geval was er een connectie tussen de oud-soldaat en de arts. Peter Stercken was niet alleen op grond van zijn beroep, maar ook op grond van zijn afkomst een plaatselijke notabele. Zijn broer Francis Judocus Stercken was bijvoorbeeld een vermogende grondbezitter en kolenhandelaar in het naburige dorp Buggenum.²⁹ Of Peter Stercken een rol speelde in het onderhouden van contacten met handelaren in koloniale waren aan beide zijden van de Hollands-Franse grens, weten we niet. De gedachte ligt in ieder geval voor de hand.

Niet alleen het gewicht van de smokkelwaar en de daarvoor benodigde organisatie wijzen op het routinematige karakter van de smokkel. Ook de wet van vraag en aanbod vormt een aanwijzing in deze richting. Het vervoeren van smokkelwaar levert aanzienlijke meerkosten op in vergelijking met het vervoer van reguliere handelswaar. Vervoerstechnisch was het veel gemakkelijker om enkele voermannen met paard en wagen van 's-Hertogenbosch naar Maasbracht te laten rijden dan om de goederen vóór de Franse grens uit te laden en te verdelen over zestig dragers, die er twee nachtelijke expedities voor nodig hadden om Maasbracht te bereiken. Bovendien moest het risico van inbeslagname van de smokkelwaar in de kosten van transport verdisconteerd worden. Als de douaniers beslag zouden leggen op een aanzienlijk deel van de smokkelwaar, zouden de kosten van de smokkel uiteindelijk niet opwegen tegen de baten ervan. Het zou voor handelaren dan lucratiever worden om de Franse importheffingen op koffie, suiker en tabak te betalen dan om deze goederen illegaal over de grens te brengen. Per vijftig kilo suiker bedroeg de importheffing honderd franc, per vijftig kilo koffie honderd vijftig franc en per vijftig kilo cacao tweehonderd franc.³⁰ Het betekende grofweg een verdubbeling van de handelsprijzen. Het feit dat er smokkel bestond, bewijst dat deze lucratief was.

27 Leonard Smeets werd omschreven als 'bien connu conducteur de bandes de fraudeurs'. RHCL NRA inv.nr. 286, dossier Pierre Husken, proces-verbaal van douane, d.d. 20 september 1806.

28 RHCL NRA inv.nr. 286, dossier Pierre Husken.

29 Peter Stercken zou op 24 augustus 1808 in de gemeente Heel en Panheel in het huwelijk treden met Eleonora Waegemans, de dochter van een vermogende advocaat uit Weert. Zijn broer Francis Stercken was al getrouwd met Joanna Waegemans, een zus van Eleonora Waegemans. Welten, *In dienst voor Napoleons Europese droom*, 688-691.

30 Clinquart, *L'administration des douanes*, 111.

En daaruit mogen we concluderen dat slechts een fractie van de smokkelwaar in beslag genomen werd.

Deze negatieve redenering wordt bevestigd door positieve gegevens. In de winter van 1800 vermeldde adjudant-generaal Deverchin in een rapport dat er in de Nedermaas een grootschalige, goed georganiseerde smokkel plaatsvond: 'Wat de invoer betreft van handelswaar die verboden is of waarop zware importheffingen rusten, deze gebeurt door middel van verzekeraars, die voor eigen risico het transport van de handelswaar verzorgen van bijvoorbeeld 's-Hertogenbosch naar Luik tegen een vergoeding van zes procent'.³¹ Deverchin beschreef een praktijk die we ook in Maasbracht zijn tegengekomen, met grote groepen mensen die illegaal de grens overstaken, ieder met smokkelwaar op de rug. Volgens Deverchin was het niet uitzonderlijk dat die groepen uit honderd tot tweehonderd man bestonden. Dat de organisatoren van zo'n smokkeltransport een premie van slechts zes procent vroegen, geeft aan hoe gering het risico was dat douaniers de smokkelwaar in beslag zouden nemen.

Een bellende molenaarsknecht

Resumerend kunnen we stellen dat er vanuit het departement Nedermaas een belangrijke illegale export van graan plaatsvond naar Holland. Bij de illegale import van koloniale goederen en Engelse textiel speelde het departement op grond van zijn ligging een minder belangrijke rol. De grote smokkelroutes in deze goederen liepen niet door de Nedermaas heen. Desondanks was er een niet onaanzienlijke smokkel om de plaatselijke markt te voorzien van koloniale waren tegen betaalbare prijs.

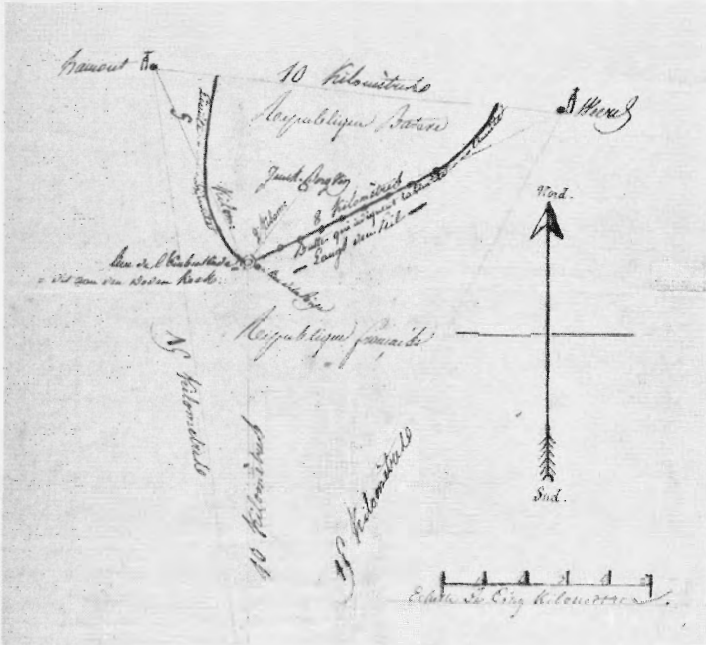
Ook al kunnen we ons in dit stadium van het onderzoek niet wagen aan het kwantificeren van het fenomeen, het is duidelijk dat de smokkel een niet onbelangrijke bedrijfstak was. In zijn studie naar de Roussillon komt Brunet tot dezelfde bevinding. Hij spreekt over de smokkel als een 'voortdurende en alomtegenwoordige activiteit, die alle plaatsen en alle milieus betrof'.³²

De smokkelarij en de bestrijding daarvan door de douane had niet alleen economische, maar ook sociale aspecten, die uiteindelijk minstens zo interessant zijn. De Franse douaniers waren massaal aanwezig in de grensstreek. Alleen al het plattelandstadje Weert telde in 1799 liefst 26 douanebeambten!³³ In het *ancien régime* had de bevolking van het platteland nauwelijks een rechtstreeks contact gehad met vertegenwoordigers van de staat, afgezien van de incidentele doortocht van militairen. Nu vestigde de staat zich letterlijk aan de grens, zichtbaar voor iedereen, zeker toen de douaniers de verplichting kregen om een

31 'Quant à l'introduction des marchandises prohibées ou sur lesquelles il y a des gros droits la fraude s'y fait par le moyen des assureurs, qui se chargent à leur risque et péril de prendre par exemple les marchandises à Bois-le-Duc et de les rendre à Liège à six du cent'. AN inv.nr. F/11/422, État de la situation du département de la Meuse inférieure fait par l'adjudant général Deverchin, d.d. 8 ventôse VIII (27 februari 1800).

32 'une activité permanente, omniprésente, touchant tous les lieux et tous les milieux'. M. Brunet, *Le Roussillon. Une société contre l'état, 1780-1820* (Toulouse 1986) 73.

33 RHCL FA inv.nr. 4399.

De soms gewelddadige confrontaties van smokkelaars en douaniers vonden plaats langs een staatkundige grens die in het landschap nauwelijks was gemarkeerd. Wanneer het tot een rechtszaak kwam, speelde de plaatsbepaling van het incident dan ook een grote rol. Deze tekening diende om de Franse rechters ervan te overtuigen dat een mishandeling van een Franse douanier had plaatsgevonden aan de Franse zijde van de grens, en niet aan de Bataafse zijde. De grens tussen de Franse gemeente Weert en de Bataafse gemeente Budel werd in het lege land van heide en moerassen slechts gemarkeerd door een rij plaggenhopen. Regionaal Historisch Centrum Limburg, Nieuw Rechterlijk Archief.

groen uniform te dragen. Weliswaar had de Franse staat ook in de vorm van gendarmes een gewapende hand op het platteland, maar hun aantal viel in het niet bij die van de douane. In Weert bijvoorbeeld was een gendarmeriebrigade van vijf man gevestigd, die ook in de gemeenten Nederweert en Stramproy toezicht moest houden. Afgezet tegen de 26 douaniers in Weert en tegen de douaniers van de posten Nederweert en Stramproy, ging het om een bescheiden aantal.

De komst van de douaniers maakte van de staatsgrens een levende realiteit, die de grens tevoren nauwelijks had gehad. De douaniers in hun groene uniform vormden voor de plaatselijke bevolking een visualisatie van een grens die in het landschap zelf nauwelijks zichtbaar was. In de buurt van Weert bestond de grens tussen Frankrijk en de Bataafse Republiek uit een 'schijldgragt', ofwel, *en français*, een *fosse de séparation*. Ten zuidwesten van Weert was de grens te herkennen aan plaggenhopen die op enige afstand van elkaar geplaatst waren in dit gebied waar heide en moeras elkaar afwisselden. Een douanier – die zich had vermomd in een blauwe boerenkiel – werd hier op de grens van het

Knoop van de uniformjas van een Franse douanier ten tijde van Napoleon. De keizerlijke adelaar was het symbolische gezicht van de douane. Collectie Belasting- & Douanemuseum Rotterdam.

Bataafse Budel en het Franse Bocholt mishandeld. Er was hier een zorgvuldige plaatsbepaling nodig om vast te stellen in welk land het vergrijp zich had voorgedaan.³⁴

Ook elders werd de precieze plaatsbepaling ten opzichte van de grens een zaak van groot belang. Op 25 fructidor VII (11 september 1799) hielden douaniers in het Weerter gehucht Laar een boer aan en namen zij diens kar, paard en lading - bestaande uit zes zakken met een melange van gerst en boekweit - in beslag. Het vergrijp dat de boer ten laste werd gelegd was de illegale uitvoer van graan. Het mocht niet baten dat de boer schriftelijke permissie had van plaatselijke bestuurders om graan voor eigen consumptie te transporteren naar het vlakbij de grens gelegen gehucht Laar. Zijn paard, kar en lading werden naar het douanekantoor van Weert gebracht. Twaalf dagen later verklaarde een landmeter dat de afstand tussen de grens en de plaats waar de boer was aangehouden 5,7 kilometer bedroeg. Op 15 vendémiaire VIII (7 oktober 1799) volgde de officiële vaststelling van dit feit, in aanwezigheid van de vrederechter, douaniers, landmeters en de ongelukkige boer. De eerder gemeten afstand van 5,7 kilometer werd bevestigd, waarna de boer vrijuit ging en de inbeslagname ongedaan werd gemaakt. Alleen in een zone van vijf kilometer langs de grens mocht de douane het verbod op de graanexport effectueren.³⁵

Voor het leven van de boeren die in deze vijf kilometer brede grenszone woonden had het verbod op de export van graan nogal wat consequenties. Als zij hun graan wilden laten malen, moesten ze elke keer officiële documenten laten opstellen voor het transport van het graan naar de molen, en voor het transport van het meel van de molen naar de boerderij. De controles die douaniers onderweg uitvoerden zorgden voor extra tijdverlies. Een molenaar uit Nederweert trof daarom een speciale regeling met de autoriteiten. Uit een verklaring van Van Gestel, de regeringscommissaris van het kanton Weert, kunnen we opmaken hoe die regeling eruit zag. Van Gestel had in het najaar van

³⁴ RHCL NRA inv.nr. 1619, dossier Jacques Krijns e.a.

³⁵ RHCL NRA inv.nr. 172.

1799 een mondeling akkoord gesloten met Lambert, de hoofdontvanger van de douane te Weert, ten faveure van molenaar Joseph Hermans. Deze molenaar mocht vrijelijk met een kar rijden in Weert en Nederweert om graan op te halen dat inwoners van deze gemeentes willen laten malen in zijn molen, met dien verstande dat de kar voorzien moest zijn van 'een plaat en twee bellen zodat de douaniers hem kunnen herkennen'.³⁶ Zelfs de molenaarsknecht die de bellen van zijn kar liet klinken, herinnerde de bevolking eraan dat ze in een grensgebied van het Franse Rijk woonde.

Integratie

Op velerlei manieren droegen de douaniers ertoe bij dat de bevolking doordrongen werd van het gezag van de Franse staat. In de eerste plaats deden ze dat natuurlijk door hun beroepsmatige bezigheden, waarbij hun professionele werkwijze in het oog sprong. Bij het in beslag nemen van smokkelwaar volgden zij standaardprocedures, waarvan zij volgens een vast protocol een schriftelijk verslag opstelden.

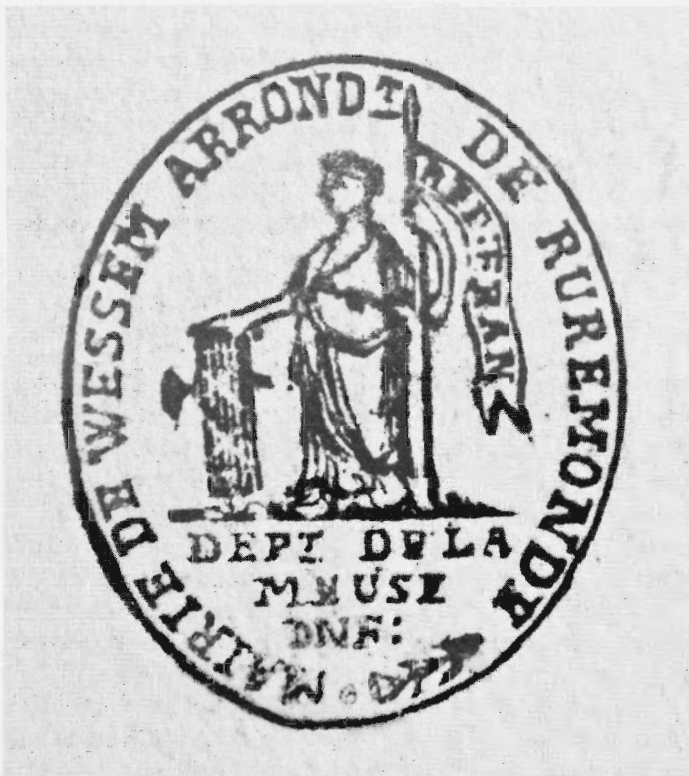
Maar ook in andere opzichten traden ze op als handhavers van de Franse staatsorde. Zo arresteerden ze jongemannen die de legerdienst langs illegale weg probeerden te ontduiken. Voor de aanhouding van dienstplichtontduikers en deserteurs ontvingen ze een aantrekkelijke financiële bonus. En in gemeenten waar geen brigade van de gendarmerie was gekazerneerd, fungeerden douaniers ook als gewapende rechterhand van de plaatselijke maire. Toen maire Charette in Nederweert op 10 oktober 1802 de officiële sluitingstijd van de herbergen – 21:00 uur – probeerde te effectueren en daarbij op tegenwerking stuitte van een dronken kroegbezoeker, schakelde hij twee douaniers in om de weerspannige gast naar het cachot te voeren.³⁷ En maire Guillon van Stramproy liet zich op 22 augustus 1805 vergezellen door twee douaniers toen hij poolshoogte ging nemen bij een burenruzie in zijn dorp.³⁸ In beide gevallen was de maire geboortig uit Frankrijk, wat het extra begrijpelijk maakt dat hij nauw optrok met douaniers die eveneens geboren Fransmannen waren.

Ook op persoonlijk vlak vond er een integratie plaats tussen douaniers, afkomstig uit de grenszone van het 'oude' Frankrijk, en de bevolking van de grenszone van het 'nieuwe' Frankrijk. Menige douanier huwde een vrouw uit het departement Nedermaas, terwijl we in een enkel geval ook een huwelijk kennen van een 'Limburgse' man met de dochter van een Franse douanier. Henri van Dijk, wiens vader in Weert een Franse kostschool leidde, trouwde in 1804 met zo'n Française. Vier jaar later treffen we het koppel aan in Nederweert, waar Henri van Dijk werkte als onderwijzer. In 1810 maakte hij de overstap

36 'une plaque et de deux sonnettes à la fin que les préposés des douanes puissent le reconnaître'. RHCL NRA inv.nr. 170, dossier Joseph Hermans, verklaring van Van Gestel, 'commissaire du gouvernement près le canton de Weert', d.d. 11 germinal VIII (1 april 1800).

37 RHCL NRA inv.nr. 1578, verslag van de zitting van de rechtbank van het arrondissement Roermond op 27 frimaire an XI (18 december 1802). De onwillige kroegganger was Francis Mertens uit Weert, die we kennen uit: Welten, *In dienst voor Napoleons Europese droom*, 84-85.

38 RHCL NRA inv.nr. 1623, dossier Théodore Stultjens.

Stempel van de Franse gemeente Wessem. Regionaal Historisch Centrum Limburg, Nieuw Rechterlijk Archief.

naar de douane.³⁹ Er waren ook minder legale vormen van integratie. Zo verwekte Louis Grouelle, luitenant der douane, een onwettig kind bij een vrouw uit Stramproy.⁴⁰ Ook treffen we douaniers aan in het gezelschap van prostitutees.⁴¹ De openbaar aanklager in het departement Nedermaas verzuchtte in een brief aan de minister van justitie: 'op het gebied van de zeden hebben douaniers van de lagere rangen in het algemeen geen goede naam'.⁴²

De douane was geen gesloten korps, dat alleen toegankelijk was voor mannen die geboren waren in het 'oude' Frankrijk. Zo-even zagen we al dat jongemannen uit de streek die we tegenwoordig Limburg noemen, toetraden tot de douane. Ook de zoon van maire Joosten van Wessem werkte bij de douane, en wel als ontvanger. Dat verklaart meteen waarom hij in een gelegenheidsrol als

39 RHCL Burgerlijke Stand (BS) Weert; RHCL BS Nederweert; RHCL NRA inv.nr. 2425. Welten, *In dienst voor Napoleons Europese droom*, 190, 282-283, 639-640.

40 RHCL BS Stramproy.

41 Welten, *In dienst voor Napoleons Europese droom*, 568-569.

42 'les employés subalternes des douanes ne jouissent pas en général d'une réputation de moralité bien intacte'. RHCL NRA inv.nr. 1619, dossier Jacques Krijns e.a., brief van de openbaar aanklager van het departement Nedermaas aan de minister van justitie, d.d. 19 germinal XII (9 april 1804).

veerman zo actief meewerkte aan de operatie van de douaniers in Maasbracht, die aan het begin van dit artikel is beschreven. Hij was degene die de douaniers Lafontaine en Maselle de Maas overzette in een bootje. Daarna was hij teruggekeerd naar de westoever van de Maas, maar later op de avond stak hij wederom de Maas over, ditmaal met andere douaniers en zijn vader, in een poging om Lafontaine en Maselle te ontzetten uit hun benarde positie.

Guillaume Joosten was niet alleen uit hoofde van zijn functie van maire van Wessem een pijler van het Franse gezag. Zijn Franse gezindheid strekte zich uit tot in de privé-sfeer. Op vrijdagavond 19 september 1806, de avond waarop de smokkelaars tussen Wessem en Maasbracht de Maas over zouden steken, dineerde Guillaume Joosten bij Hubert François Hermans te Heel.⁴³ De heer Hermans behoorde met een geschat jaarinkomen van 50.000 franc tot de rijkste personen van het departement Nedermaas.⁴⁴ Hij had deze rijkdom te danken aan de aankoop van kloosterdomeinen die door de Franse staat waren genationaliseerd.⁴⁵ Zijn zoon Renier Hermans zou per keizerlijk decreet van 1 augustus 1810 benoemd worden tot auditeur bij de Conseil d'État van Napoleon, een bijzonder prestigieuze functie. De auditeurs werden voorbereid op het bekleden van hoge posten in het napoleontische bestuur.⁴⁶ Zij moesten over eigen inkomsten beschikken, reden waarom pa Hermans op 21 augustus 1810 een jaarlijkse toelage van zesduizend franc toezegde aan zoonlief.⁴⁷ Ieder op zijn eigen niveau behoorden maire Joosten en grootgrondbezitter Hermans tot de notabelen die het Franse gezag schraagden in een grensstreek van het keizerrijk. Het proces van staatsvorming in deze regio werd in Parijs geïnitieerd, maar het kon alleen succesvol zijn doordat het weerklank vond onder een voor-aanstaand deel van de plaatselijke bevolking.⁴⁸

Vader en zoon Joosten waren gecommiteerd aan het Franse gezag en maakten indirect of direct deel uit van het douaneapparaat. Maar daarmee mogen we nog niet de hele familie Joosten over een kam scheren. Een schoonbroer van maire Joosten stond juist te boek als een groot smokkelaar.⁴⁹ Als we de snelwegen van de geschiedschrijving verlaten en in de verwickelingen op dorpsniveau belanden, blijken er geen scherpe scheidslijnen te bestaan. Alles wordt diffuus.

43 RHCL NRA inv.nr. 286, dossier Pierre Husken.

44 AN inv.nr. F/9/985, een door prefect Roggieri opgesteld overzicht van de *Gardes d'honneur* van het departement Nedermaas.

45 Hij kocht ruim 738 ha. M.G. Spiertz, *Maastricht in het vierde kwart van de achttiende eeuw. Kerkelijke, politieke en sociale verhoudingen 1775-1801* (Assen 1964) 229.

46 In Maastricht werd bijvoorbeeld een auditeur geplaatst die feitelijk fungeerde als onderprefect van het arrondissement Maastricht. Officieel was de prefect van het departement tevens de onderprefect van het arrondissement waar de hoofdplaats van het departement in lag, maar voor dit onderdeel van zijn taak - zoals de correspondentie met de *maires* - had de prefect onvoldoende tijd.

47 RHCL NRA inv.nr. 1518, verklaring van Hubert François Hermans, d.d. 21 augustus 1810.

48 P. Sahlin, *Boundaries. The making of France and Spain in the Pyrenees* (Berkeley CA etc. 1989) 7-9.

49 AN inv.nr. F/11/422, brief van de secretaris van de prefectuur van het departement Nedermaas aan de minister van Binnenlandse Zaken, d.d. 24 thermidor IX (12 augustus 1801), met in bijlage een *Tableau général portant les noms & prénoms, professions & demeures des individus, connus comme se livrant au commerce de l'exportation des grains dans cet arrondissement [de Ruremonde]*.

Besluit

De veronderstelling dat er door de uitgebreide douanecontroles in het departement Nedermaas geen smokkel van betekenis plaatsvond, is onjuist. De traditionele handelsstromen bleven onder Napoleon in illegale vorm bestaan, alle wetgeving ten spijt. Het betrof zowel de uitvoer van graan naar Holland als de invoer van Engelse nijverheidsproducten, die allebei verboden waren. Ook was er een sluikhandel in koffie, thee, suiker, cacao en andere koloniale goederen, die weliswaar legaal ingevoerd mochten worden maar die aan hoge importheffingen onderhevig waren. Zelfs het imposante douaneapparaat dat de Franse staat in het leven riep, vermocht daaraan weinig te veranderen. Deze bevinding sluit aan bij de studie van Marzagalli over smokkel en douane via de grote zeehavens in de napoleontische tijd. Zolang er veel geld mee te verdienen was, waren smokkel en sluikhandel niet effectief tegen te gaan.

Maar al kunnen we vraagtekens plaatsen bij het succes van de Franse douane in het blokkeren van illegale handelsstromen, in een ander opzicht had hun optreden zeker effect. Met de Franse douane deed de moderne, centralistisch en bureaucratisch georganiseerde staat zijn intrede op het 'Limburgse' platteland. Een fraai staaltje van de professionaliteit van de napoleontische staat zijn we ongemerkt al tegengekomen bij het verhoor te Stralsund van oud-douanier Lafontaine. Hoe wist de openbaar aanklager in het departement Nedermaas dat Lafontaine zich uitgerekend daar bevond? En hoe kon hij vervolgens een verhoor van Lafontaine organiseren? Welnu, het Franse leger kende standaardprocedures die gevolgd werden wanneer de getuigenis van een militair nodig was in een rechtszaak. De openbaar aanklager hoefde alleen een lijst met vragen op te stellen en deze toe te sturen aan het ministerie van Oorlog in Parijs. Het bureau van de *mouvement des armées de terre* – het onderdeel van het genoemde ministerie dat alle troepenverplaatsingen regelde – zond de vragenlijst binnen drie dagen door aan de militaire aanklager van het desbetreffende legeronderdeel. Deze militaire aanklager overhandigde de vragenlijst vervolgens aan de *officier de police de sûreté militaire* die het verhoor voor zijn rekening zou nemen. Bij het terugsturen van de antwoorden werd de omgekeerde weg bewandeld.⁵⁰

Dit is meer dan een curiosum. Het getuigt van een professionaliteit die in de context van de vroege negentiende eeuw respect afdwingt. Het verklaart mede waarom een deel van de bevolking onder de indruk was van het Franse gezag en meewerkte met dat gezag. Het verklaart waarschijnlijk ook waarom Napoleon de strijd tegen de smokkel nooit heeft willen opgeven, ook al bleek telkens dat de douane niet was opgewassen tegen haar taak. Voor een staat die zoveel professionalisme tentoonspreidde, leek alles mogelijk. Ook het winnen van de strijd tegen de smokkelaars.

⁵⁰ RHCL NRA inv.nr. 286, dossier Pierre Husken, verzoek van de *Procureur-général-impérial* bij het *Cour de Justice criminelle spécial du Département de la Meuse-Inférieure* aan de *accusateur militaire* om getuige A.J. Lafontaine te ondervragen, d.d. 16 september 1807.

Toon Bosch

*'Kanaliseert de Maas. Doot et. Noe of noets'. Acties voor de bevaarbaarmaking van de Maas in de provincie Limburg (1839-1925)*¹

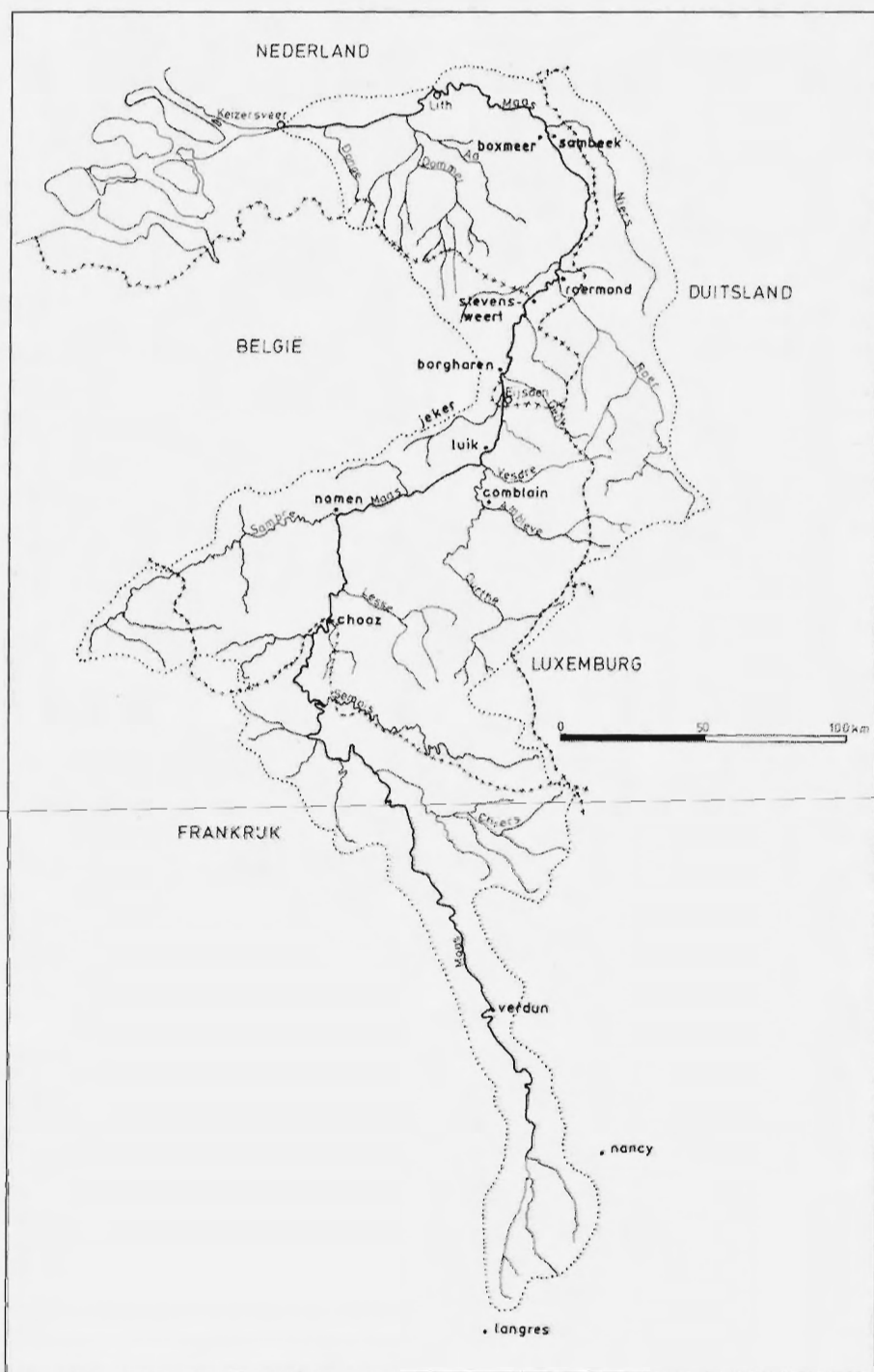
In de geschiedschrijving van de provincie Limburg is tot dusverre betrekkelijk weinig aandacht geweest voor de omgang met de rivier de Maas. Dankzij het onderzoek naar de betekenis van deze rivier voor de sociaal-economische ontwikkeling van de provincie in het algemeen en de relatie tussen de steenkolen-exploitatie en deze vaarweg in het bijzonder, zijn we over de economische en verkeerstechnische betekenis van de Maas in de twintigste eeuw goed geïnformeerd. Niettemin is de geschiedenis van de Maas in Limburg daarmee slechts ten dele onderzocht. Het onderzoek naar de politieke, culturele en ecologische betekenis van de rivier staat nog in de kinderschoenen. Hetzelfde geldt voor de waterstaatkundige ontwikkeling. Waterstaatshistorici hebben zich tot nu toe vooral geconcentreerd op het noordelijke, niet Limburgse deel van de Maas in de context van de grote riviervverbeteringen, die in de periode 1850-1916 in de Nederlandse delta werden uitgevoerd. Daarnaast besteedde men aandacht aan de besluitvorming en de uitvoering van de Maaswerken en de aanleg van het Julianakanaal vanaf de jaren twintig van de vorige eeuw. Hoewel die onlosmakelijk zijn verbonden met de omgang met de Limburgse Maas in de negentiende en de eerste decennia van de twintigste eeuw, komt dat aspect in het bestaande onderzoek slechts zijdelings aan bod.

Deze bijdrage, te beschouwen als een aanzet tot het opvullen van deze lacune, beoogt de soms opmerkelijke verwikkelingen rond de acties voor de bevaarbaarmaking van de Maas in de periode 1839-1925 te beschrijven en te analyseren vanuit een (inter)nationale politieke, sociaal-culturele en waterbouwkundige invalshoek. De prominente rol van economische en verkeerstechnische belangen is al eerder aangetoond. De accenten in dit onderzoek liggen vooral op de politieke en sociaal-culturele dynamiek van de Limburgse onvrede met de omgang van Nederland en België met de rivier.

Hydrologische karakteristiek

In zijn klassieke hydrologische beschrijving van de Maas uit 1904 citeert de befaamde historisch geograaf A.A. Beekman een onbekende Nederlandse water-

¹ Dit artikel – dat onderdeel uitmaakt van een langlopend onderzoek naar de geschiedenis van de rivier de Maas in de negentiende en begin twintigste eeuw – is een bewerking van een lezing tijdens het vijfde congres van de *International Water History Association* te Tampere (Finland, 14-07-2007); een licht gewijzigde Engelstalige versie verschijnt najaar 2008/voorjaar 2009 in het Amerikaanse wetenschappelijke periodiek *Physics and Chemistry of the Earth*. De titel is ontleend aan een protestlied gezongen op de wijs van 'Limburg mijn vaderland' door de Limburgse baszanger Pierre Krol tijdens een demonstratieve vergadering in Maastricht op 11 november 1920. Zie: J. Schaepkens van Riemst, *De kanalisatie der Maas. Een kwart eeuw van actie voor de bevaarbaarmaking dezer rivier. Gedenkboek van de Maasvereniging in Limburg bij haar 25-jarig bestaan* (Maastricht 1933) 104.

Kaartje van het stroomgebied van de Maas. Bron: Op toer en retoer langs de Maas.

staatsingenieur, die deze rivier kort doch adequaat karakteriseert als '[...] een grillige, veranderlijke rivier, veranderlijk in haar loop en in haar afvoerregime; een rivier die wordt bekritiseerd en gemeden door schippers en wordt gevreesd door de oeverbewoners'.² De negenhonderd kilometer lange Maas ontspringt op het plateau van Langres in het noordoosten van Frankrijk, stroomt noordwaarts door België langs Luik en komt bij Eijsden Nederland binnen. Sinds 1839 vormt de rivier tussen Borgharen en Thorn tevens de rijksgrens met België. Vóór de normaliseringwerken van de twintigste eeuw slingerde de Maas zich over de volle lengte van de provincie in talrijke bochten (meanders) noordwaarts. Vanaf 's-Hertogenbosch maakt de rivier deel uit van Rijndelta. Een stroomtak verenigt zich met de Waal en vormt de Merwede, een andere wordt sinds 1904 gevormd door de compleet nieuw aangelegde Bergsche Maas en stroomt via de Amer in de Noordzee.³

Het stroomregime van de Maas werd en wordt vooral bepaald door de neerslaghoeveelheden in het Franse en Belgische stroomgebied. Zware regenval in deze regio's veroorzaakt(e), mede vanwege de daar ondoordringbare rivierbodem, stroomafwaarts plotselinge hoge waterstanden, waarop de bevolking nog altijd moeizaam kan anticiperen. Deze zogenoemde Maasvloed brachten van oudsher periodiek schade toe aan de belangen van stad en platteland, en die van boeren, schippers, handelsfirma's en transporteurs in het bijzonder.

De Maas tijdens het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, 1815-1830/1839

Na de ineenstorting van het Franse keizerrijk in 1813 besloten de toenmalige geallieerden tijdens het Wiener Congres (1814) tot de creatie van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden als een sterke bufferstaat tegen toekomstige Franse expansieplannen. In deze nieuwe staat werden de voormalige Oostenrijkse Nederlanden, de vroegere Republiek en het prinsbisdom Luik opgenomen. Op zijn grondgebied lagen de delta's van de Europese rivieren Rijn, Maas en Schelde, en de twee grote zeehavens Amsterdam en Antwerpen. De Rijn en zijn stroomtakken Nederrijn, Lek, IJssel en Waal vormden al eeuwenlang essentiële verkeersverbindingen in de handel met het Duitse achterland. Toch functioneerden deze vaarwegen verre van probleemloos. De afvoer van hoog oppervlaktewater en ijs werd steeds problematischer en in het verlengde daarvan verslechterde de bevaarbaarheid van deze rivieren gestaag. Dat was een gevolg van gebreken in het rivierenstelsel zelf en mogelijke klimatologische invloeden, maar vooral van menselijk ingrijpen in de rivierbeddingen. In de achttiende eeuw waren enkele succesvolle pogingen ondernomen om de waterverdeling over de Nederrijn en zijn stroomtakken te reguleren, maar daarmee kwam geen eind aan de problemen.⁴ De urgentie daarvan was zo groot dat deze kwestie

² A.A. Beekman, *Iets over onze groote rivieren. De Maas* (Amsterdam 1904) 3.

³ *The International Geography Encyclopedia and Atlas* (Berlin 1979) 474.

⁴ A. Bosch, *Om de macht over het water. De nationale waterstaatsdienst tussen staat en samenleving 1798-1849* (Zaltbommel 2000) 23.

vanaf 1798 prominent figureerde op de agenda van de nationale overheid. Deze gaf onder meer opdrachten aan vooraanstaande waterstaatsingenieurs en koninklijke adviescommissies om oplossingen te zoeken, maar dat bleven voornamelijk theoretische exercities. In dat verband wezen deskundigen onder meer op systematische gebreken in het rivierenstelsel zelf, waaronder de periodieke samenvloeiing van de Waal met de Maas in de provincie Noord-Brabant en het ontbreken van een uitmonding van de Maas naar zee. De problemen van de zuidelijke riviervakken van de Maas kwamen in de toenmalige waterbouwkundige beschouwingen niet aan de orde.

De totstandkoming van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden in 1815 creëerde een nieuwe nationale ruimte met een infrastructurele integratie in wording. Daardoor veranderde, althans op termijn, de positie van de Maas op drastische wijze. De rivier werd nu integraal onderdeel van het nationale rivierbeheer zoals dat in de Bataafs-Franse tijd in de noordelijke Nederlanden van de grond was gekomen.⁵ Op instigatie van koning Willem I werd de verbetering van de rivier spoedig object van debat en onderzoek. Over de noodzaak en de urgentie daarvan waren de politiek verantwoordelijken en de waterbouwkundige adviseurs het zonder meer eens. De koning was zelf een van de meest prominente voorstanders. In zijn ambitieuze plannen voor de economische ontwikkeling van zijn rijk figureerde de Maas als de as tussen het Luikse industriegebied en de Noord-Nederlandse havensteden. Maar waterstaatsexperts achtten grootschalige verbeteringen van deze rivier onmogelijk.⁶ Nog afgezien van de enorme kosten waarvoor de staat geen middelen beschikbaar had, bezat men onvoldoende waterloopkundige, technische en logistieke kennis voor de uitvoering van dergelijke grootschalige verbeteringswerken.

Zodoende liet men de Maas ongemoeid. Wel onderzocht men de mogelijkheden voor de aanleg van een lang scheepvaartkanaal, dat noord en zuid zou kunnen verbinden. Het nut van dit type verkeersverbindingen was onomstreden, zoals de ervaringen in Engeland en Frankrijk bewezen. Bovendien was men technisch en financieel in staat een dergelijke onderneming tot een goed einde te brengen. Een bijkomstig voordeel was dat men bij de bouw van het kanaal gebruik kon maken van verschillende kanaalpanden die onder regie van het Franse *Corps des Ponts et des Chaussées*, de Franse nationale waterstaatsdienst, in het kader van de aanleg van de Noordervaart (een schakel in de door Napoleon gewenste Schelde-Maas-Rijnverbinding) in de periode 1807-1810 waren voltooid.⁷ Zodoende besloten de koning en zijn adviseurs tot de bouw van de Zuid-Willemsvaart, een kanaal dat Maastricht met 's-Hertogenbosch verbond en van daaruit aansloot op de grote rivieren. Het kanaal, dat onder supervisie van

5 Ibidem, 100-103; A. Bosch, W. van der Ham, *Twee eeuwen Rijkswaterstaat 1798-1998* (Zaltbommel 1998) 54-58.

6 E. Olivier, *Aantekeningen betrekking hebbende tot de watertappingen van de Boven-Maas* ('s-Gravenhage 1859) 4-6; Auke van der Woud, *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848* (Amsterdam 1987) 128-130.

7 De totstandkoming van de Noordervaart wordt uitvoerig beschreven in: C.M. Bos-van Bers, N. Mulders-Thijssen, J. Vullings (red.), *Le Grand Canal du Nord van de Schelde tot de Maas. De Noordervaart en haar waterwegen* (Geysteren 2008).

Na de inlijving bij Frankrijk werd de Rijkswaterstaat in 1811 onderdeel van het Franse Corps des Ponts et Chaussées. De leden van het korps onderscheidden zich door een uniform met rangaanduiding. Bron: Bosch/Van der Ham, Twee eeuwen Rijkswaterstaat.

waterstaatsingenieur A.F. Goudriaan werd aangelegd, fungeerde vrijwel vanaf de oplevering in 1826 als de belangrijkste noord-zuid scheepvaartverbinding in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Het belang van de Maas als scheepvaartweg in het (inter)nationale scheepvaartverkeer nam omgekeerd evenredig af. In combinatie met de nieuwe rol van de rivier als waterleverancier voor de Zuid-Willemsvaart kunnen we de Maas in Limburg vanaf dat moment beschouwen als een gedegradeerde rivier, die voortaan in het nationale rivierenbeleid een ondergeschikte positie innam.

De Belgische opstand in 1830 leidde het jaar daarop tot een scheuring tussen noord en zuid.⁸ Willem I weigerde zich bijna negen jaar lang bij deze situatie neer te leggen, maar raakte wel de controle over de provincie Limburg kwijt, op de vestingstad Maastricht na. Tot de ratificatie van het Verdrag van Londen in 1839, waarin de vorst de Belgische onafhankelijkheid formeel erkende, nam deze 'broedertwist' (de kwalificatie is afkomstig van de Nijmeegse historicus P. Rietbergen) de vorm aan van een soort koude oorlog, die zich afspeelde op

8 E.H. Kossmann, *The Low Countries* (Oxford 1978).

diplomatiek, economisch en infrastructureel terrein. In dit soms grimmige politieke steekspel bezaten de Maas en de Zuid-Willemsvaart een strategische waarde. In het kader van de stedelijke verdediging liet de commandant van de vesting Maastricht, generaal B.J.C. Dibbets, de scheepvaart op de Maas stilleggen. De Zuid-Willemsvaart werd onbevaarbaar gemaakt door het vernielen van een kanaalduiker bij Neeroeteren.⁹ De Belgen legden vervolgens een watertappunt (*prise d'eau*) aan bij Hocht om het kanaal opnieuw van water te voorzien.¹⁰ Onvermijdelijk leden scheepvaart en handel forse schade van deze 'wateroorlog'.

Omdat beide landen formeel met elkaar in staat van oorlog verkeerden en als zodanig een bedreiging voor de stabiliteit in Europa vormden, poogden de grote mogendheden op het diplomatieke front een oplossing te forceren. Tijdens de Conventie van Londen in mei 1833 werd onder meer besloten de Maasvaart weer vrij te geven, hetgeen vanaf 7 juni resulteerde in de hervatting van het scheepvaartverkeer.¹¹ Daarmee liep men vooruit op de Conventie van Zonhoven in november van dat jaar, waar Nederland en België andere kwesties in verband met het verkeer van en naar de vesting Maastricht nader uitwerkten. Desondanks bleef het scheepvaartverkeer, zeker op het Zuid-Willemskanaal, problematisch tot de definitieve scheiding van beide landen in 1839.¹²

Een problematische proto-nationale rivier, 1839-1904

Door de ratificatie van het Verdrag van Londen werden de beide Limburgen nu ook *de jure* van elkaar gescheiden. Als gevolg daarvan kreeg de Maas tussen Borgharen en Thorn de status van grensrivier. Zij werd over een afstand van vijfenveertig kilometer gemeenschappelijk bezit van België en Nederland. Deze regeling zou een bron van tal van problemen worden, evenals een aantal algemene bepalingen in het Verdrag van Londen inzake de internationale bevaring van de Maas, haar stroomtakken en tussenwateren. De naleving daarvan veroorzaakte periodiek spanningen tussen de buurlanden.¹³ De dynamische infrastructurele politiek van de jonge Belgische staat, in het bijzonder de aanleg van een nationaal kanalen netwerk, raakte direct aan de Nederlandse en Limburgse economische en waterstaatkundige belangen.¹⁴ Voor de voeding van deze kanalen en voor de irrigatie van ontginningen in de Kempen, taptten de Belgen grote hoeveelheden water uit de Maas en de Zuid-Willemsvaart af. Daardoor verslechterde de toch al problematische bevaarbaarheid van de Maas. Nederlandse pro-

9 Pierre Ubachs, Ingrid Evers, *Encyclopedie van Maastricht* (Zutphen 2006) 63.

10 H.J. Seijdlitz, *Het Maasvraagstuk in verband met de Maasvereenigingen* (Maastricht 1908) 9-10.

11 P.H.J. Ubachs, *Handboek voor de geschiedenis van Limburg* (Hilversum 2000) 283.

12 J. Barents, *Het internationaal statuut van de Maas* (Amsterdam 1940) 13. Het scheepvaartverkeer op de Zuid-Willemsvaart werd in 1838 hervat.

13 Ibidem, 14-15 en P. Regout, *Beschouwingen over de Maaskwestie naar aanleiding van het rapport der commissie van enquête over den toestand van den Maas en de Zuid Willemsvaart* ('s-Gravenhage 1861) 12.

14 F.J. Monkhouse, *The Belgian Kempenland* (Liverpool 1949) 169-174; Els Witte, *De constructie van België 1828-1847* (Brussel 2006), 138-140.

testen leidden in 1843 tot nieuwe afspraken tijdens de Conventie van Maastricht, maar de Belgen trokken zich daar weinig van aan. Zij zetten hun watertappingen onverminderd voort en onttrokken daarmee steeds meer water uit de Maas. Volgens sommige waarnemers werd op bepaalde momenten naar schatting 65 procent van het Maaswater bij Luik afgetapt. De economische gevolgen daarvan waren desastreus. Scheepvaartverkeer tussen Luik en Venlo was op die momenten amper mogelijk, reders zagen zich herhaaldelijk gedwongen schepen uit de vaart te nemen en de vrachtprijzen stegen snel.¹⁵ Bovendien veroorzaakte de krachtig noordwaarts stromende watermassa veel hinder voor de scheepvaart op de Zuid-Willemsvaart. Scheepvaartverkeer richting België kon amper tegen de stroom in varen en de snel stijgende en dalende waterstand in het kanaal bracht schippers en sluiswachters in gevaar.

Nederlandse diplomaten brachten deze punten herhaaldelijk onder de aandacht van de Belgische regering, doch zonder succes. Waarom deze diplomatie faalde is niet duidelijk. Drong de Nederlandse regering wel krachtig genoeg op een oplossing aan? Of wenste men de toch al moeizame relatie met de Belgen niet verder onder druk te zetten? De Maas was immers een zeer problematische rivier, waarvoor men bovendien een alternatief kanaal had, en lag in een provincie die vanuit Den Haag met een zekere argwaan werd bekeken, mede omdat zij ook deel uitmaakte van een andere staat, de Duitse Bond.

In Limburg zette de opstelling van de regering steeds meer kwaad bloed. Na een aanhoudende reeks klachten stemde het parlement in met een initiatief van de liberalen jhr. mr. W.Th. Gevers Deynoot, mr. R. Thorbecke en de Limburgse katholieke liberaal mr. M.P.H. Striens tot het houden van een parlementaire enquête naar de toestand van de Maas en de Zuid-Willemsvaart.¹⁶ De enquêtecommissie onder leiding van Gevers Deynoot hoorde in 1860 politici, zakenlieden en waterstaatsingenieurs. Het jaar daarop presenteerde men de conclusies, maar wie een adequate oplossing had verwacht kwam bedrogen uit. De enquêtecommissie was weliswaar van oordeel dat Limburg grote schade ondervond van de Belgische watertappingen, maar concrete voorstellen om deze situatie te veranderen bleven achterwege. In plaats daarvan adviseerde men de onderhandelingen met België te hervatten,¹⁷ een aanbeveling die terstond hevig werd bekritiseerd.

De meest vooraanstaande critici was de Maastrichtse fabrikant Petrus Regout (1801-1878). Na zijn aftreden als lid van de Eerste Kamer wierp hij zich op als advocaat van de Limburgse belangen. Als producent en groothandelaar in aardewerk, waarvan hij grote hoeveelheden via de Hollandse havens uitvoerde naar de koloniën, was hij natuurlijk ook rechtstreeks belanghebbende.

15 *Staatsblad* 1843, no 45, 200; Seijdlitz, *Het Maasvraagstuk*, 10.

16 Schaepekens van Riemst, *De kanalisatie der Maas*, 17-22 en E. Lemmens, *Aan vorst en vaderland gehecht, doch tevreden zijn zij niet. Limburgse politici in Den Haag 1839-1918* (Amsterdam 2004) 192. Zie voor de voltallige commissie: www.parlement.com (Parlementaire Enquête Toestand van de Maas en Zuid-Willemsvaart).

17 *Rapport der Commissie van enquête over den toestand van de Maas en de Zuid-Willemsvaart* ('s-Gravenhage 1861).

Bedrijvigheid aan het Bassin te Maastricht. Vanuit deze binnenhaven verzond Petrus Regout zijn waren naar alle uithoeken van de wereld. Prent: Ph. Van Gulpen. Collectie RHCL.

De slechte bevaarbaarheid van de Maas beschouwde hij als een van de grootste obstakels voor de economische ontwikkeling van de provincie. Het advies van de enquêtecommissie schoot hem volkomen in het verkeerde keelgat. In een grimmig getoonzet commentaar verwierp hij de werkwijze en de conclusie van de commissie.¹⁸ Ook de opstelling van de regering ontkwam niet aan zijn toorn. Verder onderhandelen wees hij krachtig van de hand. De regering moest, aldus Regout, terstond en drastisch het volume van de door de Belgen afgetapte hoeveelheden Maaswater beperken, dat via het kanaal Luik-Maastricht naar de Zuid-Willemsvaart, de Belgische kanalen en de Kempen werd afgeleid. Daarnaast pleitte hij voor de afbraak van de Belgische waterwerken bij Hocht en Bochelt, waarmee de Belgen water aan de Maas en de Zuid-Willemsvaart onttrokken. Deze kunstwerken achtte hij in strijd met internationale verdragen, omdat zij een vrije bevaring van de Maas belemmerden en de economische ontwikkeling van Limburg en Holland schade berokkend. Krijgshaftig spoorde hij de regering tot actie aan. In het uiterste geval moest de regering de Belgen economisch en politiek onder druk zetten, dan wel een internationaal diplomatiek offensief starten om de zaak te beslechten. Al dan niet onder de indruk van Regouts heftige kritiek verwierp nu ook het parlement, dat in deze zaak ook uit andere delen van Nederland kritiek ontving, de conclusies van de enquêtecommissie.¹⁹

Desondanks hervatte de regering de onderhandelingen met de Belgen. In 1863 werd het zogenoemde Maastraktaat gesloten, waarin het hen werd toegestaan geclausuleerde hoeveelheden Maaswater af te tappen ten behoeve van scheepvaart- en agrarische belangen. Ter voorkoming van ongecontroleerde

¹⁸ Regout, *Beschouwingen over de Maaskwestie*, 39-51.

¹⁹ Lemmens, *Aan vorst en vaderland gehecht*, 401: Tussen 1857 en 1862 ontving het parlement 55 rekestten in verband met de vaarwegverbetering van de Maas. 41 Daarvan waren afkomstig uit Limburg, 14 uit andere provincies.

wateronttrekking kwam men overeen het wateraftappunt bij Hocht te sluiten en in plaats daarvan een nieuw toevoerkanaal op Nederlandse bodem bij Maastricht aan te leggen.²⁰ Alle resultaten ten spijt bleef de meerderheid van Limburgse belanghebbenden ontevreden. Men voelde zich verraden en stelde dat de regering de Maas opofferde aan Belgische belangen.²¹

Stagnatie en frustratie, 1863-1904

Nauwelijks bekomen van de commotie rond de parlementaire enquête, laaiden de gemoederen opnieuw op toen de Belgen plannen bekend maakten voor de kanalisatie van de Maas boven Luik. Geïnspireerd door de voortvarende Belgische aanpak verzochten Limburgse gemeentebesturen en Kamers van Koophandel de regering de Maas in hun provincie ook te kanaliseren. Op verzoek van de minister van Binnenlandse Zaken en Waterstaat ontwierp een van de rijkswaterstaatsingenieurs in de provincie Limburg een kanalisatieplan. Daarvoor bleek een grootschalige hydraulische ingreep met eenentwintig stuwen nodig. Het ontwerp werd echter verworpen door de Limburgse hoofd-ingenieur en verdween in een archiefkast.²² Waarom het werd afgewezen is niet helemaal duidelijk. Het lijkt plausibel dat daar financiële argumenten aan ten grondslag lagen, zoals de techniek-socioloog Nil Disco suggereert. Een groot deel van het waterstaatsbudget werd opgeslokt door de grootschalige verbeteringsoperatie van de Rijn en zijn stroomtakken, die in de jaren 1850 in gang was gezet. Niet uit te sluiten valt dat hier ook politieke argumenten in het geding waren. Limburg maakte nog altijd deel uit van de Duitse Bond. In deze staatkundig onzekere situatie leken diepteinvesteringen risicovol. Tenslotte was het de vraag of men waterbouwkundig gesproken wel in staat was de Maas op dat moment te kanaliseren. Rijkswaterstaat bezat geen ervaring met stuwbouw. Op het rivierendomein concentreerde deze technische rijksdienst zich vanaf 1798 vrijwel geheel op het verwerven van kennis om de Rijn en zijn stroomtakken te verbeteren. Het verbeteren van deze doorgaans traag stromende rivieren vereiste een andere *know how* dan de kanalisering van een rivier met een sterk verval en een soms zeer sterke stroming, zoals die tussen Maastricht en Venlo. Pas in het begin van de twintigste eeuw werd hiervoor systematisch kennis verworven, toen de regering aan Rijkswaterstaat de opdracht gaf de mogelijkheden voor de kanalisering van de Maas te onderzoeken.²³

Voordat deze beleidsverandering tot stand kwam, ontwikkelde de Maaskwestie zich tot een meer dan problematisch dossier. De regering was verwickeld in een zeer complex waterstaatkundig probleem, dat bovendien een lastige internationale en nationale politieke dimensie bezat. De internationale kant betrof

20 Cees Verhagen, *De geschiedenis van de Zuid-Willemsvaart. Het kanaal van eenheid en scheiding* (Someren 2000) 172-176.

21 Regout, *Beschouwingen over de Maaskwestie*, 24.

22 Nil Disco, 'Maaskanalisatie en Maasverbetering 1900-1940', in: J.W. Schot, H.W. Lintsen, A. Rip, A. Albert de la Bruhèze, *Geschiedenis van de techniek in Nederland in de twintigste eeuw. Deel I* (Zutphen 1998) 89-90.

23 Ibidem, 92.

de relatie met België. Waterstaatkundige kwesties konden snel tot irritatie en nationalistische rivaliteit aanleiding geven. Naast de Schelde zette met name de Maas de wederzijdse relaties van tijd tot tijd onder druk.

Een probleem van binnenlandse aard school in de specifieke, ambivalente relatie tussen de Nederlandse staat en de provincie Limburg. Voor veel Nederlanders was deze provincie in zowel politiek als cultureel opzicht moeilijk te begrijpen en moeilijk te plaatsen als deel van de natiestaat. Deze attitude ging gepaard met wantrouwen en onbegrip tot in het parlement toe, waar men zich soms openlijk afvroeg hoe loyaal dit *terra incognita*, dat formeel ook deel uitmaakte van een andere natie, nu feitelijk was. De politicoloog Eric Lemmens toont in zijn dissertatie aan dat deze mentaliteit een rol speelde in de beeldvorming en parlementaire besluitvorming over Limburg.²⁴ Weliswaar verloren deze overwegingen na het uittreden van Limburg uit de Duitse Bond in 1867 formeel hun zeggingskracht, maar of dat *de facto* ook het geval was, is twijfelachtig.

Zo kreeg de waterstaatkundige problematiek ook een politieke dimensie. De Limburgers gingen steeds meer twijfelen aan de wil van de nationale overheid om verandering in hun situatie te brengen. Elders in het land vonden wel zeer grootschalige en op termijn succesvolle rivierverbeteringsoperaties plaats. Was hier geen sprake van een bewuste achterstelling van de provincie? Op deze op het eerste oog begrijpelijke reactie valt veel af te dingen. Het rijk gaf vanaf 1850 zonder meer prioriteit aan de rivierverbeteringen in Gelderland en Noord-Brabant. Dat had te maken met de grootschalige overstromingsrampen die het riviereengebied daar frequent troffen, maar ook met aanhoudende diplomatieke druk van de kant van Pruisen en van de Internationale Rijncommissie om de bevaarbaarheid van de Nederrijn en zijn stroomtakken te verbeteren. De daarvoor vereiste rivierverbeteringen, inclusief het graven van een nieuwe Maasmonding naar zee en de aanleg van geheel nieuwe riviervakken, kunnen we beschouwen als een waterbouwkundig experiment met een onbepaalde afloop. Het was een hydraulisch avontuur dat veel vergde van de financiële en logistieke capaciteiten van de staat. De uitvoering van grootschalige rivierwerken elders werd daardoor geblokkeerd.²⁵ Bovendien vereiste de waterbouwkundige logica dat de reconstructie van de Maas in de provincie Noord-Brabant, waar de nieuwe uitmonding van de Maas naar zee was gepland, voltooid moest zijn voordat de Maas in Limburg ingrijpend verbeterd kon worden. Daarom kon de staat in principe pas op termijn aan de wens tot grootschalige vaarwegverbetering van de Maas tegemoetkomen.

In de tussentijd ondernam Rijkswaterstaat herhaaldelijk pogingen om oevers en stroombed van de Maas te verbeteren, maar deze werken hadden een incidenteel karakter. Daarnaast had men conform de afspraken van de Conventie van Maastricht van 1863 waterbouwkundige werken uitgevoerd ter

24 Lemmens, *Aan vorst en vaderland gehecht*, 119-179.

25 Bosch, Van Ham, *Twee eeuwen rijkswaterstaat*, 88-89; Alex van Heezik, *Strijd om de rivieren. Tweehonderd jaar rivierenbeleid in Nederland of de opkomst en ondergang van het streven naar de normale rivier* (diss. Den Haag/Haarlem 2007) 106-107.

beperking van de Belgische watertappingen. Van een algehele verwaarlozing van de rivier was dus geen sprake, maar deze rationele argumenten van de zijde van het rijk en haar 'Hollandse' waterstaatsingenieurs konden in de provincie Limburg op weinig draagvlak rekenen. Daar werd de bevolking met het jaar ontevredener over het uitblijven van een oplossing voor 'hun' Maas, waarvan de toestand in hun ogen gestaag verslechterde. Limburgse kamerleden, leden van de Limburgse Provinciale Staten en de Limburgse en de nationale pers gingen zich in de laatste decennia van de negentiende eeuw steeds meer met de Maaskwestie bemoeien. Opnieuw bekritiseerde men de Belgen omdat die nog altijd te veel water aan de rivier zouden onttrekken. Maar de regering liet zich door de aanzwellende stroom van kritiek niet vermurwen.²⁶

Die houding versterkte de bittere gevoelens van de Limburgers over het rivierenbeleid van de Nederlandse overheid. Volgens de felste critici bevoordeelde die de Belgen en de overige belanghebbende provincies van Nederland en werden de Limburgse belangen opzettelijk benadeeld. In de loop van tweede helft van de negentiende eeuw voegde de Maaskwestie zich zo bij andere provinciale grieven tegen het beleid van het 'Hollandse' bestuur dat als strijdig met het karakter en de belangen van de provincie werd ervaren.²⁷ Naarmate ingrepen van het rijk uitbleven, werd de Maas meer en meer icoon van een regionaal identiteitsbesef en een majeur provinciaal symbool van gevoelens van achterstelling door de nationale overheid.²⁸ In dit spanningsveld tussen Den Haag en de provincie kreeg het discours over de Maas naast een politieke, economische en waterbouwkundige dimensie ook een culturele lading. Daarin werd de Maas in toenemende mate 'uitgevonden' als het meest kenmerkende provinciale icoon. De waterloop, die de provinciale ruimte als element van het landschap van zuid tot noord domineert, kreeg een gezichtsbepalende rol in de constructie van Limburg als territoriale eenheid, van het Maaslandschap als 'Limburgs', en van de Limburgse identiteit.²⁹

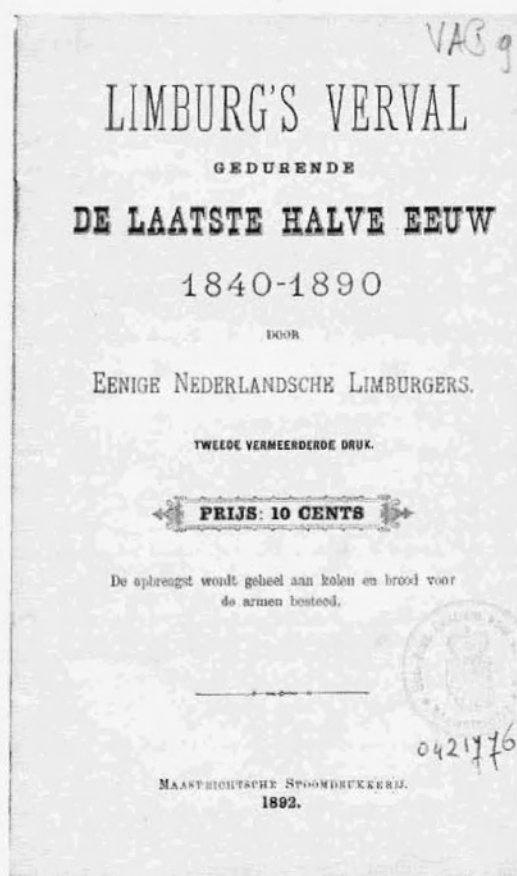
Deze ideologische invalshoek in het Maasdiscours, als troefkaart al dan niet bewust gespeeld door degenen met zakelijke belangen, won aan gewicht naarmate de industrialisering en welvaartsgroei in andere delen van Nederland aan het eind van de negentiende eeuw in snel tempo doorzetten. In Limburg werd de vooruitgang van andere delen van de natie met argusogen en stijgende

26 Schaepekens van Riepst, *De kanalisatie der Maas*, 24-25.

27 Lemmens, *Aan vorst en vaderland gehecht*, hoofdstuk 4 en 5, wijst onder meer op de grondbelasting en de problemen met het lager onderwijs.

28 Piet Orbons, Lou Spronck, 'Limburgers worden Nederlanders. Een moeizaam integratieproces', *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* CII (1966) 31-53.

29 Deze 'fabrication of authenticity, [...] often connected with transformations of society in the scale of its place of reference' gaat volgens de Franse cultuurwetenschapper J.F. Bayart gepaard met de 'invention of tradition that consist among others of the writing of a 'new' history, the creation of new traditions and a reorientation of attitude against nature [...]'. J.F. Bayart, *The illusion of cultural identity* (London 2005) 81. Hij baseert zich op Eric Hobsbawm, Terence Ranger (eds), *The Invention of Tradition* (Cambridge 1992). Over de relatie tussen nationale identiteit en de constructie van een nationale natuur: Klaas van Berkel, 'Landschap, natuur en nationale identiteit. Ter inleiding', *Bijdragen en Mededelingen tot de Geschiedenis van de Nederlanden / The Low Countries Historical Review* 121 (2006) 599-604.

Titelblad van de brochure getiteld
Limburg's Verval gedurende de laatste
halve eeuw, Maastricht 1892.
Collectie SHCL.

verontwaardiging bekeken en direct gerelateerd aan de verwaarloosde Maas. Ooit een bron van welvaart en welzijn, zoals men steevast beweerde, maar nu een waterloop die op het altaar van de natie staat aan de belangen van derden werd opgeofferd, waardoor de economische ontwikkeling van de provincie werd afgeremd. Bij ontstentenis van een reële oplossing won deze overtuiging aan geloofwaardigheid en raakte ze wijd verspreid in de provinciale pers en in brochures, waarin steeds meer kritiek op deze situatie werd geleverd.³⁰

Illustratief voor deze gang van zaken was de publicatie in 1891 van een brochure met de veelzeggende titel *Limburgs Verval*. De anonieme auteurs (waarschijnlijk Maastrichtse fabrikanten) klaagden:

³⁰ Onder meer in acties van het Limburgse Statenlid Eugène Regout, die vanaf het begin van de jaren 1890 herhaaldelijk in adressen, artikelen en brochures de aandacht vestigde op de problemen met de Maas. Zie bijvoorbeeld: E. Regout, *De Maas en de Maasbrug-Kwestie te Maastricht. Historisch en chronologisch overzicht, 1ste gedeelte* (inclusief de delen 2 en 3) (Maastricht 1896) en: E. Regout, *De Maas en de Maasbrug-Kwestie te Maastricht. Historisch overzicht, 4^e gedeelte* (Maastricht 1897).

Terwijl miljoenen en miljoenen voor de waterwegen van Amsterdam, Rotterdam en Dordrecht worden uitgegeven en jaarlijks miljoenen voor onderhoud daarvan nodig zijn, kan de som van 1,3 miljoen, waardoor Limburg van overstromingen bevrijd zou blijven, of van 2,4 miljoen waardoor de Maas bevaarbaar kan gemaakt worden, maar niet verkregen worden. Wat zeggen wij? Zelfs de f 50.000,- die jaarlijks voor onderhoud noodzakelijk worden geacht, kunnen wij niet bekomen.³¹

Jules Schaepkens van Riemst jr., onder meer Statenlid, gemeenteraadslid en voorzitter van de Kamer van Koophandel te Maastricht, verwoordde bij verschillende gelegenheden de Limburgse verbittering over de omgang met de Maas door het rijk in niets verhullende bewoordingen:

We kregen niets, onze verwachtingen werden bedrogen; de Maas was opgeofferd, een Nederlandsch belang was verloren, Limburgs natuurlijke verkeersweg prijs gegeven en Limburgers, die toen helaas nog lijdelijk toezagen, werden voor muitelingen gescholden.³²

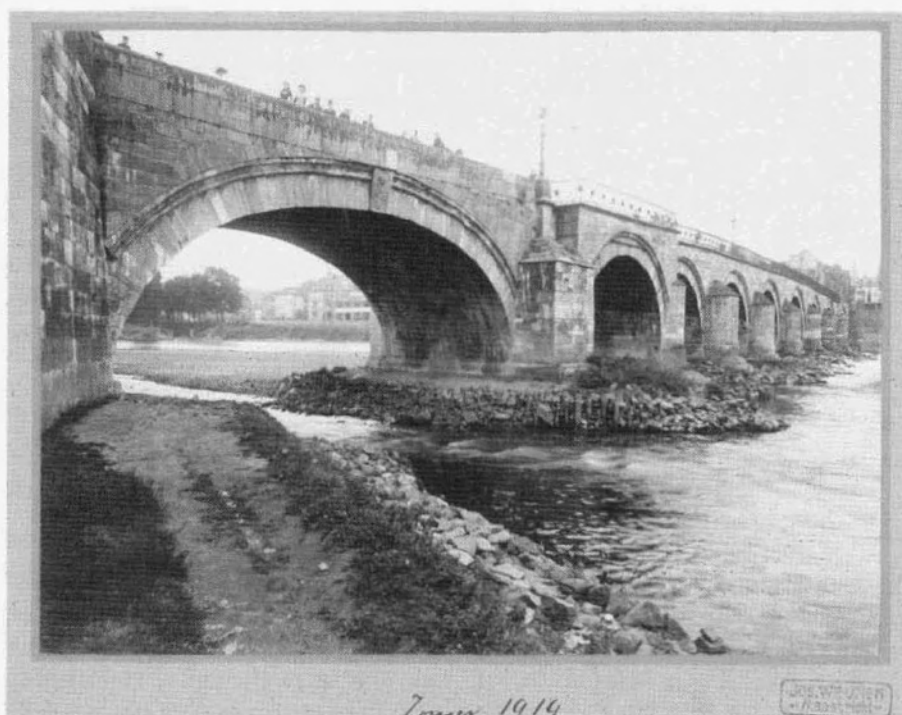
Deze uitlatingen geven de stemming in de provincie weer, maar zijn wel eenzijdig. Zo voorkwam de persoonlijke tussenkomst van de gouverneur G.L.M.H. Ruijs van Beerenbroek voorgenomen bezuinigingen op onderhoudswerken aan de Maas. Zoals eerder beargumenteerd, kan de Maasproblematiek niet worden gereduceerd tot de achterstelling van een perifere provincie door het politieke centrum van het land. De verbetering van de Maas was mede afhankelijk van de afloop van grootschalige rivierwerken elders en de medewerking van België. Daar stond tegenover dat de Nederlandse staat weinig ondernam om de achterblijvende economische ontwikkeling van Limburg te compenseren. Los van het begrip dat men onder de vigerende omstandigheden zou kunnen opbrengen voor de soms bittere beschuldigingen aan het adres van de overheid, illustreren deze uitlatingen de verblindende diepte van de provinciale opinie meester maakte.

Dat geldt bijvoorbeeld wanneer de Maas welhaast mythische proporties werd toegedicht als de rivier die in het verleden niets dan voorspoed en geluk had gebracht.³³ Weliswaar speelde de rivier van oudsher een belangrijke rol in de lokale en regionale economieën, en vonden er destijds inderdaad geen wateraftappingen plaats, maar het hydraulische regime van deze rivier veroorzaakte ook toen grote problemen voor alle belanghebbenden. In de laatste decennia van de negentiende eeuw werden die ernstiger omdat handel en industrie gebruik gingen maken van schepen met een steeds groter laadvermogen en een grotere diepgang. De vaak ondiepe vaargeul van de Maas was amper geschikt

31 *Limburgs Verval gedurende de laatste halve eeuw, 1840-1890* [door eenige Nederlandsche Limburgers] (Maastricht 1891).

32 *De Telegraaf*, 20 juli 1908; zie ook: Schaepkens van Riemst, *De kanalisatie der Maas*, 24. Zie voor Schaepkens van Riemst: Ubachs, Evers, *Encyclopedie van Maastricht*, 460.

33 *Limburgs verval*, 9-15; Schaepkens van Riemst, *De kanalisatie der Maas*, 13-25.

Laag water in Maastricht, 1919. Fotocollectie RHCL.

voor dit soort schepen.³⁴ Overigens was dit geen specifiek Limburgs probleem. Zelfs de verbeterde grote rivieren elders kregen ermee te maken, maar daar werden de vaargeulen snel uitgebaggerd.³⁵ De toch al geplaagde Maasscheepvaart en -handel zag haar toekomst bedreigd omdat men slechts moeizaam aan de eisen van dit nieuwe transportregime kon voldoen. Derhalve groeide de vrees dat de Maas haar toch al beperkte rol als schakel in het (inter)nationale scheepvaart- en handelsverkeer zou verliezen. Op dat bange vermoeden speelde de bekende Maastrichtse kunstenaar en publicist Alexander Schaepkens van Riepst slim in toen hij de Franse minister Hanoteaux tijdens het *Internationale Scheepvaartcongres* in Brussel in 1889 de vraag voorlegde of de Nederlandse verwaarlozing van de Maas niet strijdig was met internationale scheepvaartverdragen en de economische belangen van de betrokken naties.³⁶

Voor de Nederlandse regering vormde de Maas in Limburg aan het begin van de twintigste eeuw zowel nationaal als internationaal een steeds groter waterstaatkundig en infrastructureel probleem. In de Limburgse perceptie leek een oplossing op dat moment verder weg dan ooit. Toch was verandering op komst. De grootschalige rivierwerken in het midden van het land naderden hun (deels

³⁴ A. Seidlitz, *Het Maasvraagstuk*, 17-21.

³⁵ Van Heezik, *Strijd om de rivieren*, 124-125.

³⁶ Schaepkens van Riepst, *De kanalisatie der Maas*, 40.

voorlopige) voltooiing waarmee geld en capaciteit voor andere werken vrij kwam. Bovendien kwamen nu de 'lijdelijk toeziende Limburgers' letterlijk en figuurlijk in actie. De ontdekking van grote kolenvelden in het zuidoosten van hun provincie voorzag hen letterlijk en figuurlijk van nieuwe energie.

Naar een nationale rivier, 1904-1920

Dankzij de opkomst van de mijnbouw in Zuid-Limburg kreeg de Maaskwestie een actuele, nieuwe dimensie. Het kolentransport vereiste een adequaat netwerk van vaar- en verkeerswegen, en dat opende ook voor de Maasverbetering nieuwe perspectieven. Sinds de dagen van Petrus Regout had zich in dit domein, op een uitzondering als zijn kleinzoon en statenlid Eugène Regout na, geen gezaghebbende stem laten horen. Maar de exploitatie van de kolenvelden bood een nieuwe kans en die werd door Limburgse politici, statenleden en Kamers van Koophandel met beide handen aangegrepen. In 1901 zetten zij een petitiebeweging in gang om regering en parlement op te roepen haast te maken met de verlangde riviervverbetering. De provinciale en nationale economische belangen waren des te groter omdat de Belgen van plan bleken te zijn om een nieuw kanaal aan te leggen van Luik naar de Rotterdamse zeehaven.³⁷ Haast was dus geboden. Blijkbaar werd de Limburgse zorg door de regering gedeeld, want kort daarop gaf de minister zijn chef-ingenieur van Rijkswaterstaat in de provincie Limburg, A. Keurenaer, de opdracht een onderzoek uit te voeren naar de waterbouwkundige en financiële haalbaarheid van de Maasverbetering.³⁸ Het besluit kan worden uitgelegd als een historische doorbraak in een decennialange, bijna traditioneel tweeslachtige houding van regering en parlement in deze kwestie en sterkte de publiek opinie in de provincie in haar vermoeden dat het ergste leed nu was geleden. Er moest niettemin nog veel werk worden verzet alvorens men daadwerkelijk de schop in de grond kon steken. Er moesten meerdere complexe waterbouwkundige problemen worden opgelost, maar verreweg het belangrijkste was dat de Belgische regering moest instemmen met de plannen. Een deel van de Maas lag immers ook op Belgisch grondgebied. Zonder medewerking van de Belgen was iedere ingreep in de Maas bij voorbaat kansloos.

Daarom was actie op het diplomatieke front geboden. In 1904 presenteerde Keurenaer zijn rapport. In het rapport concludeerde hij dat kanalisatie van de gemeenschappelijke Grensmaas uitvoerbaar was met behoud van de water- en ijsafvoerende capaciteit.³⁹ In de Tweede Kamer drongen Limburgse kamerleden, waaronder de priester-staatsman W.H. Nolens, er bij de minister van Waterstaat J. Kraus op aan het werk zo snel mogelijk ter hand te nemen. Hoewel voorstander van een integrale Maasverbetering, maande de bewindsman tot geduld vanwege de internationale aspecten van deze problematiek. Tegelijkertijd oefende hij

37 Disco, 'Maaskanalisisatie en Maasverbetering', 91.

38 Inventaris Archieven van Rijkswaterstaat in Limburg. Stukken betreffende het onderzoek naar de mogelijkheden tot verbetering van de Maas in Zuid-Limburg, 1901-1906, nr. 56.

39 Disco, 'Maaskanalisisatie en Maasverbetering', 91.

druk uit op de besprekingen met de Belgen. Dat resulteerde in een akkoord over de instelling van een zogenaamde *Commission Mixte*, bestaande uit Nederlandse en Belgische waterstaatsingenieurs. Deze technische adviescommissie startte in 1906 met het opstellen van een gemeenschappelijk verbeterplan. Uitvoering van deze lastige waterbouwkundige taak werd extra bemoeilijkt door de economische rivaliteit tussen beide landen. Die openbaarde zich onder meer bij de vaststelling van de toekomstige vaardiepte van de Maas.⁴⁰ Ook het bestuderen van de internationale *state of art* op het terrein van de stuwbouw kostte veel tijd. In dat kader bezochten Nederlandse ingenieurs stuwen in de Belgische Maas, ondernamen de ingenieurs een gezamenlijke studiereis naar Frankrijk, Duitsland en Bohemen, en werden buitenlandse experts geraadpleegd.⁴¹

Maasverenigingen

Het werk van de *Commission Mixte* werd zowel in België als in Nederland nauwlettend gevolgd door de politiek, het bedrijfsleven en de bewoners van het stroomgebied van de Maas. Daarbij speelden de nationale economische handels- en scheepvaartbelangen van beide landen een belangrijke rol. Nederland en België waren economische concurrenten en beslissingen op infrastructureel gebied waren gericht op de versterking van de eigen economie. Dat gold met name voor de belangen van grote zeehavens en hun vaarwegverbindingen met de zee en met het Europese achterland. De verbetering van de Maas, die vooral werd gezien als een Nederlands belang, had daarom in België weinig prioriteit. Invloedrijke Antwerpse kringen uit de wereld van scheepvaart, handel en bankwezen vreesden dat een beter bevaarbare Maas de zeehaven van Rotterdam zou bevoordelen ten nadele van hun eigen haven. Dat zou des te meer het geval zijn omdat Rotterdam de beste vaarwegverbindingen met de Duitse industriegebieden en met Midden-Europa bezat. Daarom eiste men in Antwerpen dat Nederland eerst toestemming zou geven voor de aanleg van een Schelde-Rijnkanaal, waarmee Antwerpen over Nederlands grondgebied een snelle vaarverbinding met het Duitse achterland zou krijgen.⁴² Belgische ondernemers in het industriegebied rondom Luik hechtten juist wel groot belang aan een goed bevaarbare Nederlandse Maas. Deze interne belangentegenstelling vormde een complicerende factor in de opstelling van de Belgische regering en bemoeilijkte ook een vlotte diplomatieke afhandeling van deze kwestie.

Om die reden waren Belgische politici en industriëlen uit het zuidoosten van België ook aanwezig bij de oprichting van de eerste lokale *Maasvereniging* op 15 april 1908 in het Zuid-Limburgse Eijsden. De aanzet daartoe werd gegeven door een artikel in *De Voorhoede* van de in Zuid-Limburg bekende publicist

40 Schaepkens van Riemst, *De kanalisatie der Maas*, 34-37.

41 Disco, 'Maaskanaliseatie en Maasverbetering', 96.

42 M.C.E. Bongaerts, *Een nationaal belang van groote betekenis. De kanalisatie van de Limburgsche Maas* (Roermond 1912) 21-23.

Fidelis.⁴³ In zijn rubriek *Limburgse Brieven* stelde hij voor de druk op regering en parlement op te voeren door het oprichten van *Maasvereenigingen* 'en die tot een algemeenen bond samen te binden'.⁴⁴ Dat idee vond weerklank en leidde in korte tijd tot de oprichting van lokale *Maasvereenigingen* in de hele provincie.⁴⁵ Eindelijk waren de 'passieve burgers' van Limburg in beweging gekomen, en met een ongekend resultaat. Binnen twee maanden telde de provincie Limburg 37 lokale Maasverenigingen. Op 14 juni van dat jaar bundelden die in Maastricht hun krachten in een federatie van Limburgse Maasverenigingen onder de naam *De Maasvereeniging in Limburg*. In het bestuur domineerden Zuid-Limburgse industriëlen en ondernemers. De oprichting van deze belangenvereniging kreeg direct adhesiebetuigingen en donaties uit andere delen van Nederland. Tegelijkertijd zocht men samenwerking met de in Luik gevestigde *L'association pour la rectification de la Meuse en aval de Liège*, de Belgische pendant van de Nederlandse *Maasvereeniging*.

Nederland had al eerder burgerlijke actiegroepen gekend die zich inzetten voor de aanleg van vaarwegen en zelfs voor de complete afsluiting van een binnenzee. Toch kunnen we de oprichting van deze federatieve *Maasvereeniging* met zijn talrijke lokale afdelingen als een uniek fenomeen in de Nederlandse waterstaatsgeschiedenis beschouwen, vooral vanwege de snelheid waarmee de actie op gang kwam, de actiebereidheid en de schaal waarop deze zich verspreidde. Ook de wijze waarop de *Maasvereeniging* vrijwel permanent langdurig druk uitoefende op de belangrijkste actoren en de bevolking kan uniek worden genoemd. Via pers en brochures informeerde ze uitvoerig over het belang van de zaak. De *Maasvereeniging* hamerde keer op keer op een algehele, snel te realiseren vaarwegverbetering met soms nationalistisch en Limburgs-regionalistisch getoonzette retoriek. Al of niet als gevolg van deze campagne kwam er twee jaar na de oprichting van de *Commission Mixte* een volgende doorbraak in de lang slepende Maaskwestie.

De Wet op de Maaskanalisisatie van 1915

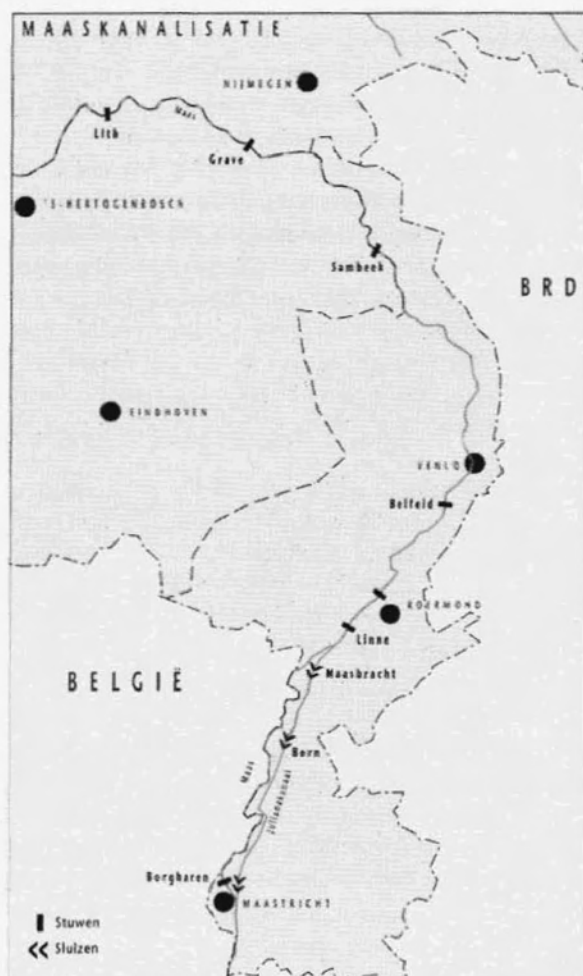
Enkele weken voor de publicatie van het langverwachte rapport van de *Commission Mixte* in 1912 zinspeelde minister van Waterstaat L.H.W. Regout – een kleinzoon van Petrus Regout – in antwoord op Kamervragen voorzichtig op een alternatieve oplossing, indien men geen akkoord met België zou bereiken. In dat geval zou Nederland volgens de bewindsman af kunnen zien van het kanaliseren van de Grensmaas en in plaats daarvan Maastricht via een nieuw aan te leggen binnenlands kanaal op de Maas kunnen aansluiten.⁴⁶ Niettemin vertrouwde hij erop dat beide landen spoedig zouden instemmen met de kanalisatie van de gemeenschappelijke Grensmaas. In afwachting daarvan, zo infor-

43 *De Voorhoede*, 18 januari 1908.

44 Jules Schaepkens Jr, *Beknopt overzicht der Maaskwestie vanaf 1849 tot heden* (Maastricht 1908) 3.

45 Schaepkens van Riepst, *De kanalisatie der Maas*, 40-43.

46 Ibidem, 82-88.

De al langer bestaande plannen tot kanalisatie van de Maas kregen pas serieuze aandacht toen er na de opkomst van de Limburgse mijnbouw behoefte kwam aan een goede vaarweg. Kaartje van de voltooide Maaswerken. Bron: *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw*.

meerde hij het parlement, zou Nederland, in overeenstemming met het advies van de *Commission Mixte*, een start maken met een aantal voorbereidende werkzaamheden in eigen land, waaronder de verbetering van de Maas in de provincie Noord-Brabant. Vooral beneden Grave moest de rivier genormaliseerd worden vanwege een aantal sterke meanders. Op de staatsbegroting voor 1913 was daarvoor een post gereserveerd.

In 1912, zes jaar na aanvang van de werkzaamheden, publiceerde de *Commission Mixte* een plan om de Maas van Visé tot Boxmeer te kanaliseren met behulp van 15 (of 14) stuwen.⁴⁷ De keuze voor kanalisering paste volgens de historicus A. van Heezik in het toenmalige 'normaliseringsparadigma'.⁴⁸ Hij doelt daarmee op de

47 Gedetailleerder daarover: Disco, 'Maasverbetering en Maaskanalisisatie', 96-97; Bosch en Van der Ham, *Twee eeuwen Rijkswaterstaat*, 244-247.

48 Van Heezik, *Strijd om de rivieren*, 31-32.

waterbouwkundige aanpak die vanaf 1850 ten grondslag lag aan de verbetering van grote rivieren in de Nederlandse delta. Kanaliseren, het zoveel mogelijk rechte trekken van de grillig stromende rivieren, werd in de tweede helft van de negentiende eeuw gezien als het beste middel om de vaardiepte te kunnen handhaven en een probleemloze afvoer van grote watermassa's en ijs naar zee te waarborgen. Dat gold zeker voor rivieren waarvan het stroomregime de toepassing van traditionele normaliseringsmethoden niet toestond, zoals dat in Limburg deels het geval was.

Het advies werd zowel in het parlement als in de provincie Limburg gunstig ontvangen. Van Nederlandse zijde leek niets de uitvoering in de weg te staan. De cruciale vraag was of de Belgen daar ook zo over dachten. Minister Regout verzekerde de Belgen dat noch de regering noch het Nederlandse bedrijfsleven de Belgische wens tot aanleg van het Schelde-Rijnkanaal 'onvoorwaardelijk' afwezen.⁴⁹ In afwachting van een Belgisch antwoord begon Nederland voortvarend met de voorbereidingen op eigen bodem. Deze aanpak werd noodgedwongen voortgezet vanwege het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in 1914. Nederland bleef neutraal, maar België werd in augustus 1914 onder de voet gelopen en bezet. Daarmee stagneerde de besluitvorming over de toekomst van de Grensmaas voor onbepaalde tijd. Toch, zo blijkt uit de Wet op de Maaskanalise van juni 1915, lieten regering en parlement deze mogelijkheid niet los. In afwachting van vrede en de voortzetting van de gesprekken met België, onderscheidde de wet twee aparte delen. Een deel betrof de kanalisatie van het riviervak Maastricht-Visé, het andere deel omvatte de kanalisatie van de rivier van Maastricht tot Grave. Daarbij hoorde ook een tweetal verbindingskanalen: het Maas-Waalkanaal en het door Regouts opvolger Cornelis Lely voorgestelde kanaal Wessem-Nederweert. In zijn toelichting op dit deel van het wetsontwerp plaatste Lely de kanttekening dat de voorgenomen kanalisering vooralsnog geen betrekking had op het gemeenschappelijke deel van de Maas. Daarover moesten te zijner tijd nadere afspraken met België worden gemaakt. In de begroting bij het wetsontwerp was slechts sprake van '[...] kanalisatie van de Maas, bestaande uit het maken van 5 sluizen-kanalen en vijf stuwen van Maasbracht tot Grave'.⁵⁰ De ervaren ingenieur-staatsman C. Lely, op dat moment bezig aan zijn derde termijn als minister, redde met deze splitsing van het wetsontwerp een groot deel van de beoogde Maasverbetering.⁵¹

49 Schaepkens van Riepst, *De kanalisatie der Maas*, 87-88.

50 Ibidem, 90-91.

51 Zie over Cornelis Lely: J.M.G. van der Poel, in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, deel I ('s-Gravenhage 1979) 331-332; www.ing.hist.nl; C.E.P.M. Raedts, 'Ir. Cornelis Lely en zijn betekenis voor de Nederlandse mijnbouwpolitiek in Limburg' *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* (1976) 29-82; A. Bosch, 'Een stille, krachtige modernist: Cornelis Lely (1854-1929)', in: *Locus. Tijdschrift voor studenten en docenten Cultuurwetenschappen* 13/2004 (Heerlen 2004); Willem van der Ham, *Verover mij dat land. Lely en de Zuiderzeewerken* (Amsterdam 2007).

Woede, vreugde en de Tweede Wet op de Maaskanalisisatie, 1915-1925

De Wet op de Maaskanalisisatie werd in Limburg met gemengde gevoelens ontvangen. In het noorden van de provincie was men verheugd over de voortgang, maar in het zuiden en in Maastricht verkeerde men nog altijd in onzekerheid of, en zo ja wanneer, men over een bevaarbare Maas kon beschikken. Het einde van de Eerste Wereldoorlog in 1918 en de daaropvolgende hervatting van de onderhandelingen over de toekomstige regeling van de scheepvaartverbindingen met België brachten nieuwe hoop. Maar die sloeg om in teleurstelling toen de voorlopige uitkomsten uitlekten. De beide regeringen lieten nu de kanalisatie van de Grensmaas los ten gunste van de vergroting van de capaciteit van het kanaal Luik-Maastricht en van de Zuid-Willemsvaart. De verklaring voor deze abrupte koerswending van de Nederlandse regering had te maken met de politieke spanningen tussen beide landen. België maakte na afloop van de oorlog onder meer aanspraak op Limburg bezuiden Roermond, het gebied waar de gemeenschappelijke Maas langs stroomt. De geallieerde mogendheden wezen de Belgische eisen bij de vredesbesprekingen in Versailles echter af. Zo grepen de Belgen naast de zo gewenste soevereiniteit over de Schelde, de Nederlandse toegangspoort naar de Antwerpse haven, en ook naast de volledige zeggenschap over de Grensmaas. De frustratie over deze afwijzing kan niet los worden gezien van het onderhandelingsresultaat in 1920, waarin de kanalisatie van de Grensmaas werd geschrapt. De Nederlandse regering, met de rug tegen de muur en dringend verlegen om een spoedige oplossing voor het transport van de Zuid-Limburgse steenkolen, bleef weinig anders over dan deze afwijzing te accepteren.

In Zuid-Limburg en in Oost-België veroorzaakte die opstelling in de maanden daarna een golf van volkswoede. Overheden, politieke partijen, Kamers van Koophandel, persorganen en in allerlei opgerichte nieuwe actiegroepen, bestookten regering en parlement met petitie's. In enkele maanden groeide dit protest uit tot een brede volksbeweging, die zich niet neer wenste te leggen bij de ombuiging van de oorspronkelijke kanalisatieplannen. Nederlandse actievoerders kregen daarbij steun van het Belgische Luik, waar de bevolking massaal protesteerde tegen de weigering van hun regering mee te werken aan een oplossing voor de Grensmaas. Deze houding werd als een aanslag op de economische ontwikkeling van Oost-België beschouwd. Aan beide zijden van de grens zette men in op een gezamenlijke oplossing voor de bevaarbaarmaking van de Grensmaas, de inmiddels meer dan beruchte achilleshiel van de integrale Maasverbetering.

Maar die oplossing werd in het rumoerige najaar van 1920 ingewisseld voor een alternatieve aanpak. Bij de totstandkoming daarvan speelden twee prominente Limburgers een sleutelrol. De toenmalige minister-president Ch. Ruijs de Beerenbrouck kunnen wij als spil in deze nieuwe ontwikkeling beschouwen. Deze kundige bestuurder en politicus was als Limburger zeer begaan met het lot van zijn provincie. Al tijdens zijn Maastrichtse carrière als advocaat en

gemeenteraadslid had hij zich beijverd voor de ontwikkeling van de provincie op tal van gebieden, waaronder de verbetering van de infrastructuur. Zijn inzet voor de verbetering van de Maas werd door de *Maasvereniging* in 1913 beloond met het erelidmaatschap.⁵² Als kamerlid en later als minister-president bleef hij zich succesvol inspannen voor deze zaak.⁵³ De tweede pleitbezorger was de Limburgse rijkswaterstaatsingenieur en politicus ir. Max Bongaerts (1857-1959).⁵⁴ Vanaf 1912 had Bongaerts contacten met de *Maasvereniging* en ontwikkelde hij zijn visie op de uitvoering van de Maasverbetering. Als erkend expert en vooraanstaand rijkswaterstaatsingenieur, als Limburger en als overtuigd voorstander van een bevaarbare Maas, was hij een geziene spreker tijdens bijeenkomsten van de *Maasvereniging*. Als parlementariër annex waterbouwkundig ingenieur ijverde hij er ook buiten de openbaarheid voor om de kanalisatie van de Grensmaas in te wisselen voor de aanleg van een nieuw lateraalkanaal op eigen grondgebied. Deze oplossing zou sneller en goedkoper gerealiseerd kunnen worden dan internationale samenwerking op dit gebied. Maar Bongaerts had ook een waterbouwkundig argument. In zijn ogen vormde het sterke verval van de Grensmaas, ook in gekanaliseerde vorm, een onoverkomelijke barrière voor zwaar beladen stroomopwaarts varende schepen. De aanleg van een groot aantal sluizen kon dit probleem verhelpen, maar werkte tegelijkertijd remmend op de snelheid van de scheepvaart. Om dat op te lossen was de aanleg van een lateraalkanaal nodig, zoals Minister van Waterstaat L. H. M. Regout in 1913 al voorzichtig had gesuggereerd.

Bongaerts maakte een voorgenomen wetsontwerp van deze strekking namens de regering wereldkundig tijdens een lezing op een openbare vergadering van de Katholieke Kiesvereniging in Maastricht in november 1920. De aankondiging van de aanleg van een kanaal tussen Maasbracht en Maastricht sloeg in als een bom en maakte gemengde gevoelens los. Naast blijdschap viel ook een afwachtende houding te bespeuren. Mede omdat Bongaerts nog slechts een raamplan kon schetsen, konden de consequenties voor Maastricht en het zuiden niet goed worden ingeschat. Maar men moest ook wennen aan het idee dat een gekanaliseerde Maas, waar men zich tientallen jaren voor had ingespannen, er niet zou komen. In de maanden daarna schaarden het stadsbestuur van Maastricht, de *Maasvereniging* en het in 1920 in allerijl opgerichte *Comité van Actie* zich achter de nieuwe plannen.⁵⁵ Alle betrokkenen spraken de hoop uit dat het rijk nu zo snel mogelijk de daad bij het woord zou voegen. Die verwachting werd nog groter na de snelle indiening van het wetsvoorstel bij het parlement en de afkondiging van de *Wet op de Aanleg van het Lateraalkanaal* op 28 juli van het jaar daarop in de *Staatscourant*. Toch was de beproeving van het Limburgse geduld nog niet voorbij.

52 Schaepkens van Riepst, *De kanalisatie der Maas*, 66.

53 Maarten de Rijk, 'Jhr. Ch.J.M. Ruijs de Beerenbrouck', in: J. Charité et al. (red.) *Biografisch Woordenboek van Nederland deel I* ('s-Gravenhage 1979) 515-517.

54 Zie voor M. Bongaerts: Georges Linssen, 'Max Bongaerts', in: *Tijdschrift voor waterstaatsgeschiedenis* 14 (2005) 11-21 en G. Linssen, 'Ir. Max Bongaerts, 1875-1959', in: *Spiegel van Roermond* (2005) 72-133.

55 Schaepkens van Riepst, *De kanalisatie der Maas*, 105-106.

Turbulente climax, 1921-1925

Na de afkondiging van de wet duurde het ruim vier jaar voordat de eerste spade de grond in ging. Dat is merkwaardig, want alle politieke en waterbouwkundige hindernissen waren genomen. Bovendien was er nu ook een post op de staatsbegroting voor gereserveerd. Feitelijk stond niets de uitvoering meer in de weg. Hoe valt deze stagnatie te verklaren? Uit de forse bezuinigingspolitiek op de overheidsuitgaven waartoe het eerste Kabinet Ch. Ruijs de Beerenbrouck in 1922 besloot?⁵⁶ Of uit de kritiek die na de afkondiging van de wet in 1921 steeds luider de kop op stak? Het valt niet te ontkennen dat gemeten naar de toenmalige maatstaven van overheidsfinanciering van infrastructurele werken de begrotingspost voor de aanleg van het kanaal aan de magere kant was. Tegenstanders van de aanleg grepen dat mede aan om de aanleg van het kanaal alsnog te verhinderen. Tijdens de behandeling van het wetsvoorstel in 1921 protesteerden sommige Kamerleden bij monde van Kamerlid (en voormalig minister van Waterstaat) J. Kraus, tegen de 'bedenklijke en onverklaarbare haast' waarmee het wetsvoorstel werd ingediend.⁵⁷ Het liefst zag hij het voorstel van de agenda afgevoerd. In dit koor mengde zich in 1923 ook de directie van de N.V. Nederlandse Spoorwegen. Zij wees de regering erop dat de aanleg van het lateraalkanaal (en andere infrastructurele werken) tot onverantwoorde concurrentie en een fors exploitatieverlies voor de NS zouden leiden. Bovendien garandeerde men een continue afvoer van grote hoeveelheden kolen met hulp van de bestaande spoorwegcapaciteit. Dat standpunt werd het jaar daarop nadrukkelijk gesteund door de Staatscommissie voor het Vervoersvraagstuk.⁵⁸

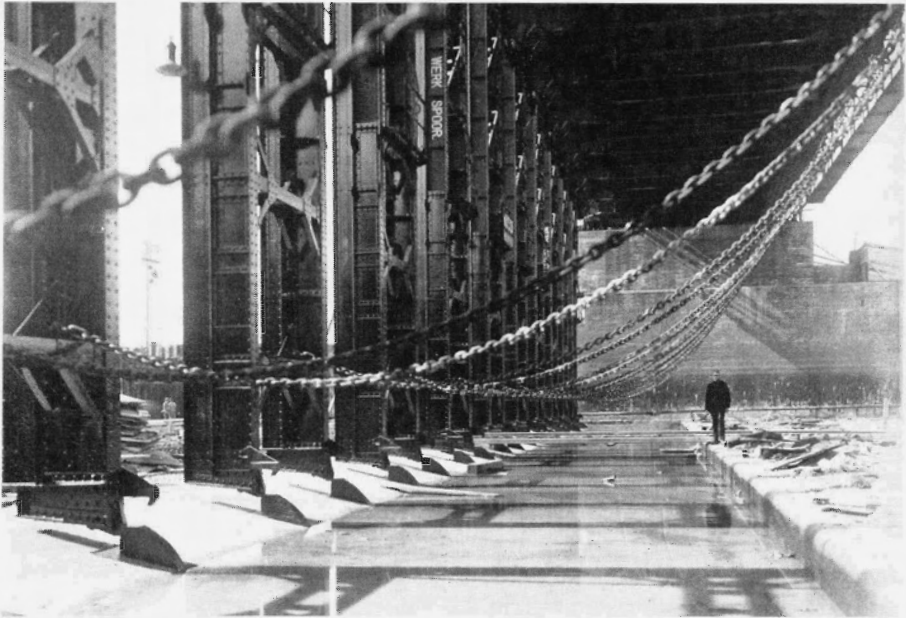
De regering beantwoordde de kritiek, mede op aandringen van het kamerlid Bongaerts, met een verhoging van de begrotingspost voor het jaar 1924 tot f 250.000. Nieuwe verzoeken tot verdere ophoging van deze begrotingspost wees minister van Waterstaat ir. G.J. van der Swaay af. De regering hield vast aan de uitvoering van de wet en was, met minister president Ch. Ruijs de Beerenbrouck voorop, zelfs bereid haar strikte bezuinigingspolitiek los te laten. Toch kon deze opstelling, inclusief de eerdere extra financiële injectie, de impasse niet doorbreken. Als verklaring daarvoor moeten wij kijken naar de rol van Rijkswaterstaat. Deze dienst stond in de jaren 1920 bloot aan forse maatschappelijke kritiek. Politici en pers richtten hun pijlen op de dure, logge bureaucratie, het verouderde hiërarchische rangenstelsel, de daarmee samenhangende trage besluitvorming, het technisch conservatisme en het geringe technisch innovatievermogen.⁵⁹ Juist bij de voorbereiding en uitvoering van grote infrastructurele werken openbaarden zich deze tekortkomingen op pijnlijke wijze. Dat was ook het geval bij de uitvoering van de Maaswerken, waarover in 1924 en 1925

56 Zie: M.L.J.A. Stassen, *Charles Ruijs de Beerenbrouck. Edelman-staatsman 1873-1936* (Maastricht 2000) 98-102.

57 Geciteerd bij: Schaepkens van Riepst, *De kanalisatie der Maas*, 108.

58 Ibidem, 110-112.

59 Willem van der Ham, *Heersen en beheersen. Rijkswaterstaat in de twintigste eeuw* (Zaltbommel 1999) 53-54.

Beeld van de bijna voltooide brugstuw bij Grave, 1928. Fotocollectie RHCL.

een hevig conflict woedde tussen de dienst Maaskanaliseatie enerzijds, en de hoofd-ingenieur van Rijkswaterstaat in Limburg en de inspecteurs-generaal anderzijds.

De inzet van deze controverse betrof de keuze voor het type afsluitelement bij de aanleg van de stuw bij Grave, het meest noordelijke onderdeel van de Maaskanaliseatie. In principe was gekozen voor een brugstuw, maar onder invloed van nieuwe ontwikkelingen in de Duitse stuwbouwtechnologie rezen twijfels over dat besluit. Ter verklaring van de stagnatie in de aanleg van het lateraalkanaal Maastricht-Maasbracht is de hevigheid van deze controverse interessant. De kwestie, die in alle geledingen van de dienst grote spanningen veroorzaakte, bracht het gebrek aan innovatief vermogen van Rijkswaterstaat op een dermate pijnlijke wijze aan het licht dat de verantwoordelijke minister Van der Swaay openlijk twijfelde aan de technische capaciteiten van zijn dienst.⁶⁰ Omdat de voortgang en de (onzekere) uitkomst van de afloop van deze controverse te maken had met de keuze voor het stuwtype voor het lateraalkanaal, kunnen we deze omstandigheid, in combinatie met de toch al trage planning en besluitvorming waar de Rijkswaterstaat destijds om bekend stond, aanwijzen als de belangrijkste oorzaak van de stagnatie.

De geïrriteerde Limburgers hadden weinig begrip voor de problemen van een verre rijksdienst. Vier jaar na de toezegging dat Maastricht via een lateraalkanaal met de Maas zou worden verbonden, was er nog amper iets gebeurd en

⁶⁰ Dit conflict is gedetailleerd beschreven door Disco, 'Maaskanaliseatie en Maasverbetering', 101-105 en Van der Ham, *Heersen en beheersen*, 59.

dat deed het ergste vrezen. In Limburg, maar nu ook elders in het land, nam de onrust en de actiebereidheid weer toe. In Limburg richtte het Rooms-Katholieke Werkliedenverbond een nieuw actiecomité op. Landelijk namen de Kamers van Koophandel van Maastricht, Rotterdam en Dordrecht het voortouw. Op hun initiatief kwamen op 9 februari 1924 in Rotterdam betrokken overheden, politici, ingenieurs, industriëlen en belangenorganisaties in handel, mijnbouw en scheepvaart bijeen in een nationale protestvergadering. In een motie drong die er bij de regering en het parlement op aan de begroting aan te passen en zo spoedig mogelijk met de werkzaamheden te beginnen. Om druk op de ketel te houden werd tijdens deze bijeenkomst een permanent comité opgericht onder voorzitterschap van de Limburgse Commissaris van de Koningin mr. E.O.J.M. baron Van Hövell tot Westerflier, waarin onder meer de burgemeesters van de belangrijkste Maassteden zitting namen. Vanuit de provincie werden zij gesteund door een nieuwe Limburgse actiegroep *Het comité van actie voor de Limburgsche waterwegen*.⁶¹

Te midden van alle emoties en controverses hield minister Van der Swaay tijdens het Kamerdebat over de verhoging van de waterstaatsbegroting op 18 december 1924 het hoofd koel. Over de controverse binnen de Rijkswaterstaat sprak hij met geen woord. En wat de aanleg van het lateraalkanaal betrof, daarover had hij de Commissaris van de Koningin in de provincie Limburg en het Provinciebestuur al gerustgesteld. Daarmee zou het jaar daarop een begin worden gemaakt. Daarom begreep hij niet veel van de commotie. Die weet hij aan 'het zuidelijk bloed' van de Limburgers.⁶² Om alle twijfel weg te nemen stelde hij nogmaals een forse verhoging van de begroting in het vooruitzicht. Maar in Maastricht was men blijkbaar nog niet voldoende overtuigd van alle goede bedoelingen. Met Kerstmis verspreidde *Het comité van actie voor de Limburgsche waterwegen* daar nog pamfletten, waarin de houding van de N.V. Nederlandse Spoorwegen werd gelaakt en men aangaf 'waakzaam' te blijven.⁶³

Deze voorzorgsmaatregel verloor iedere betekenis toen de regering in het nieuwe jaar besloot het lateraalkanaal te vernoemen naar troonopvolgster Prinses Juliana. De naamgeving werd in oktober 1925 naar beproefd vaderlands recept symbolisch bezegeld, toen de kroonprinses in de buurt van Limmel de eerste – zilveren – spade in de grond stak. In de zomer van dat jaar was het kabinet Ruijs de Beerenbrouck afgetreden en werd ook de controverse binnen Rijkswaterstaat bezworen.

Conclusie

De bevaarbaarmaking van de Maas in de provincie Limburg behoorde sinds de afscheiding van België in 1839 tot de moeilijkste dossiers van de Nederlandse overheid. Deze zette vanaf het midden van de negentiende eeuw het sein op

61 Schaepkens van Riempst, *De kanalisatie der Maas*, 113.

62 *Verslag van de Handelingen der Staten Generaal der 2^e Kamer 1924-1925*, 1226-1227.

63 Schaepkens van Riempst, *De kanalisatie der Maas*, 13.

De schutkolk van de eerste sluis te Linne in aanbouw, 1920. Fotocollectie RHCL.

groen voor een zeer ambitieus rivierverbeteringsprogramma voor de Rijn en zijn stroomtakken, maar de Maas in Limburg kwam in deze scenario's amper voor. Was hier nu sprake van een bewuste keuze? Duidde deze handelwijze op onvermogen? Of waren hier nog andere factoren in het spel? In deze bijdrage concluderen we dat geen eenduidige beantwoording van deze vraag mogelijk is.

De problematiek kenmerkte zich door een specifieke internationale en politieke dimensie. De Maas en haar water werd inzet van een slepend belangenconflict tussen Nederland en België. Dat frustreerde iedere serieuze poging tot rivierverbetering. In nationaal perspectief vormde de artificiële constructie van de provincie Limburg, haar hybride politieke status – zeker tot de uittreding uit de Duitse Bond in 1867 – en de aanzienlijke sociaal-culturele verschillen tussen deze provincie en de Nederlandse natiestaat geen gunstig klimaat voor grote investeringen in het rivierverbetering. Deze aarzeling werd versterkt door twijfel over het economisch rendement van zo'n investering, in combinatie met de overtuiging van de top van de Rijkswaterstaat dat bevaarbaarmaking van dit deel van de rivier waterbouwkundig in feite onmogelijk was. In ieder geval moesten daarvoor eerst de overige rivierwerken, waaronder het graven van een nieuwe Maasmond naar zee in de provincie Noord-Brabant, gereed zijn gekomen. Vanuit de logica van de toenmalige grootschalige rivierverbeteringswerken was dit waterbouwkundig argument moeilijk weerlegbaar. Daar staat tegenover dat de Nederlandse overheid ook geen aandacht had voor de vereiste kennisontwikkeling om de Maas met haar specifieke hydraulische problema-

tiek te verbeteren. Verder kunnen we vragen plaatsen bij de inzet in de diplomatieke onderhandelingen over de kwestie van de Belgische wateraftappingen. Het lijkt erop dat men de relatie met België zo min mogelijk wenste te belasten met de Maaskwestie.

De zorg van de staat voor de Maas beperkte zich tot noodzakelijk onderhoud en incidentele verbeteringswerken. De Limburgse Maas kreeg zodoende feitelijk de rang van een 'proto-nationale' rivier: een rivier die wel deel uitmaakte van het Nederlandse territorium, maar buiten het nationale rivierverbeteringsprogramma werd geplaatst. Deze handelwijze leidde in de provincie Limburg tot de conclusie dat de regering de provincie achterstelde en gaf mede vorm aan de ontwikkeling van een provinciaal identiteitsbesef, waarin de Maas prominent figureerde als karakteristiek onderdeel van de 'Limburgse ruimte'. De krachtige provinciale lobby die zich vanaf het begin van de twintigste eeuw beijverde voor een snelle Maasverbetering, hanteerde naast economische argumenten ook expliciet deze sociaal-culturele elementen in zijn pleidooien voor een snelle verbetering van de rivier. Toch waren het uiteindelijk economische overwegingen, *in casu* de ontdekking en exploitatie van de grote steenkolenvelden in Limburg, die een oplossing mogelijk maakten. Dat die nog moeizaam tot stand kwam, had te maken met het gebrek aan hydraulische en technologische kennis op het gebied van de stuwbouw, met de waterbouwkundige onmogelijkheid om de Grensmaas bevaarbaar te maken, en met de onverenigbaarheid van de Nederlandse en Belgische belangen. Door de keuze voor grootschalige normalisering van de noordelijke stroomvakken van de rivier in combinatie met de aanleg van een lateraalkanaal op Nederlands grondgebied in het zuidelijke deel van de provincie Limburg, parallel aan de Grensmaas, nam de bevaarbaarmaking van de Limburgse Maas uiteindelijk een nationale vorm aan.

Op een meer theoretisch niveau kunnen we concluderen dat bij de bestudering van centraal rivierbeheer in moderne Europese samenlevingen aandacht voor de perceptie van lokale en regionale actoren niet genegeerd kan worden. De lokale en regionale percepties en reacties vormen een wezenlijk element van de historische dynamiek van nationaal rivierbeheer en dito rivierverbetering. Expliciete aandacht voor deze invalshoek kan nieuw licht werpen op de interactie tussen de staat en zijn mediators enerzijds en de betrokken bevolking anderzijds. Daardoor krijgt ook de sociaal-culturele betekenis van rivieren en het rivierbeheer in relatie tot staats- en natievorming en de politieke integratie van regio's meer reliëf. Tot slot, gelet op de internationale dimensie van de problemen met de Limburgse Maas en het gegeven dat deze rivier deels de grens vormt tussen België en Nederland, is aanvullend onderzoek vanuit een grensoverschrijdend perspectief gewenst.

Ben A. Gales

Goed betaald? Mijnwerkerslonen en arbeidsmarkt in het Nederlands-Duits-Belgische grensgebied in de achttiende en negentiende eeuw

In dit artikel onderzoek ik de dynamiek van de arbeidsmarkt in de huidige Euregio, het grensgebied tussen Maas en Rijn, gedurende de achttiende en vooral de negentiende eeuw. Wat waren de belangrijkste kenmerken van de arbeidsmarkt voor mijnwerkers? Welke krachten beïnvloedden het aanbod van arbeid en de ontwikkeling van het loon? Wat was de relatie tussen de prijs van de arbeid en de arbeidsproductiviteit? Maaften de arbeidsmarkten dezelfde ontwikkeling door, omdat de mijnindustrieën deel uitmaakten van een groter geheel, een kolenland dat zich uitstreckte van Noord-Frankrijk tot bij de Ruhr? Of waren ze tussen de nationale grenzen net zo verschillend als de woningen, die bezoekers de indruk gaven dat de mensen in de omgeving van Luik, Aken en Kerkrade in heel verschillende mijnstreken leefden?¹ De centrale vraag van dit artikel is: weken de arbeidsvoorwaarden en de dynamiek van de arbeidsmarkt in Nederlands-Limburg af van die in het Akense en Luikse kolenbekken, omdat de evolutie van de steenkolenwinning er anders was?

Het mijnbouwgebied in Nederlands-Limburgs vormde een geheel met het Akense steenkolenbekken. De mijnstreek bij Aken maakte op zijn beurt deel uit van een reeks mijnbouwgebieden van Pas-de-Calais tot het Ruhrgebied. De regio's Aken en Luik waren de oudste centra in dit kolenland, dat Wrigley in 1962 het Austrasische kolenveld doopte.² Om de grensoverschrijdende samenhang aan te duiden prefereerden anderen termen als de *couronne charbonnière*, de *ceinture industrielle millénaire*, of de industriële driehoek.³ Al in het begin van de negentiende eeuw was deze opvatting gemeengoed, zij het dat de meningen verschilden over de details van het 'systeem'.⁴

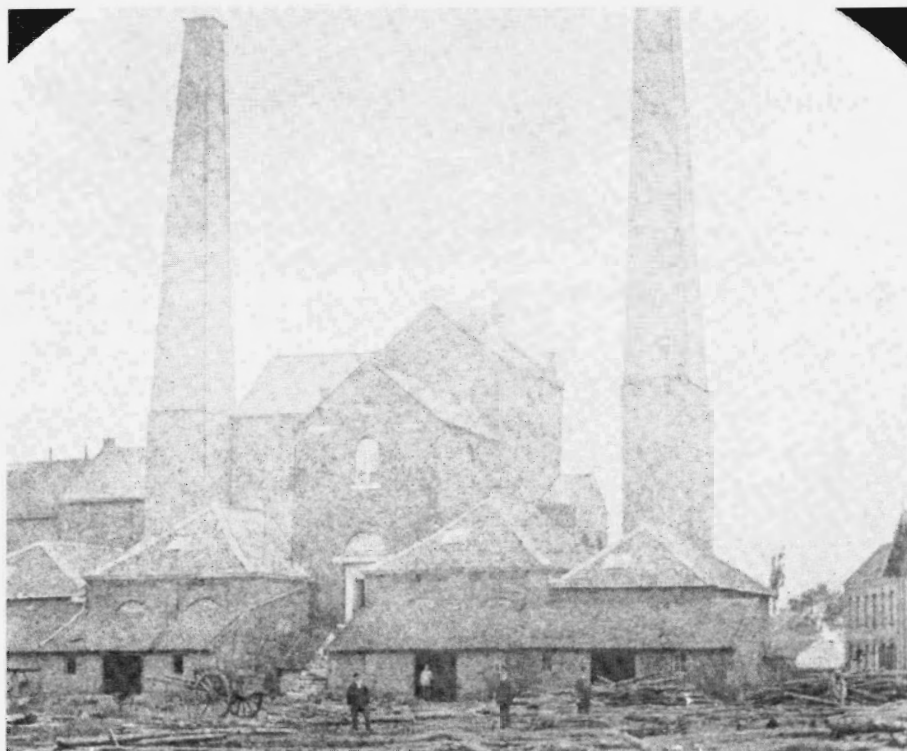
Samenhang sluit geen verschillen uit. Het Austrasische kolenveld was geen uniforme eenheid, maar een complex van afzonderlijke mijnstreken in een onderbroken keten. Het was tot in de twintigste eeuw uiterst onzeker hoe men de onderaardse samenhangen in die keten moest denken. De stelling dat je bovengronds in het Austrasische kolenveld geïntegreerde kapitaal- en arbeidsmarkten kon definiëren – althans een ruimte waar de mobiliteit van beide productiefactoren groot was – werd nagenoeg onmiddellijk ontkend nadat

1 H. Uhlig, 'Revier über Grenzen: das Aachen-Limburg-Kempfen-Kohlenfeld', *Berichte zur deutschen Landeskunde* 23 (1959) 255-278.

2 E.A. Wrigley, *Industrial Growth and Population Change. A regional study of the coalfield areas of North-west Europe in the later nineteenth century* (Cambridge 1962) 4.

3 Zie voor de termen *couronne charbonnière* en *ceinture industrielle millénaire*: R. Leboutte, *Vie et mort des bassins industriels en Europe 1750-2000* (Parijs/Montréal 1997) 73. De Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal had in zijn publicaties een voorkeur voor de aanduiding 'industriële driehoek'. De 'Engels-Duitse carboongordel' of het 'kolenkanaal' zijn enkele van de meer geologische aanduidingen.

4 E. Hélin, 'Les mémoires du physician Léopold Genneté sur les industries liégeoises (1744-1745)', *Revue Universelle des Mines* 9e Série V (1949) 303.

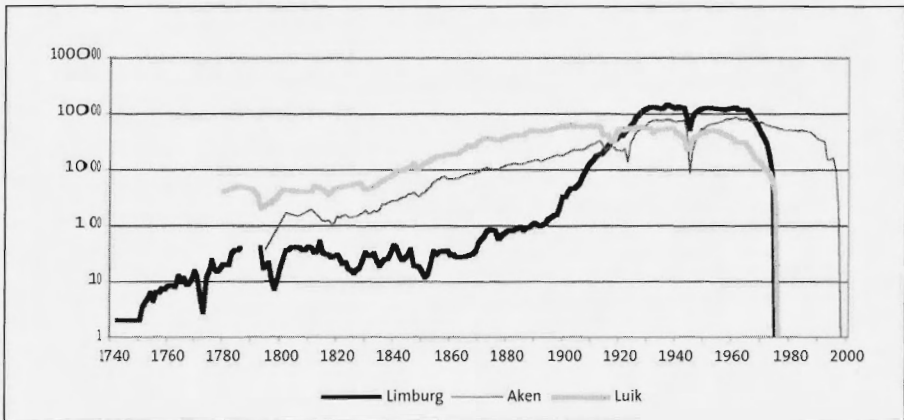

De Domaniale Mijn in Kerkrade, ca. 1875. Bron: J. Driesen, Kerkrade in oude ansichten.

Wrigley die had geopperd: het geheel was niet meer dan een verzameling van geïsoleerde eenheden.⁵ Dat was binnen de natiestaten zo, laat staan over de landsgrenzen heen. Een nationale traditie in de geschiedschrijving, maar ook de werkelijkheid van de grens isoleerden de Limburgse mijnindustrie van de Akense. Hoewel de steenkolenwinning in Nederlands-Limburg geologisch en historisch deel uitmaakte van de mijnbouw bij Aken, ging de ontwikkeling niet gelijk op. Aan beide zijden van het riviertje de Worm kwam steenkool aan de oppervlakte die vanaf de middeleeuwen werd gewonnen. De Worm vormde van oudsher een grens; in termen van de negentiende en twintigste eeuw de grens tussen Nederland en Duitsland. Het zwaartepunt van de mijnbouw bevond zich aan de Duitse kant van de scheidslijn. De omvang van de mijnbouw aan de Nederlandse kant was bescheiden. Gedurende het grootste deel van de negentiende eeuw was op Nederlands grondgebied slechts anderhalve mijn in bedrijf: de Domaniale Mijn was voortdurend in productie; de andere mijn, de Neuprick, was onregelmatig in bedrijf.⁶

5 Wrigley, *Industrial Growth*, 8-9; M. Gillet, *Les charbonnages du Nord de la France au XIXe siècle* (Parijs/Den Haag 1973) 17.

6 De mijn Bleierheide staakte spoedig na de Franse Tijd de productie.

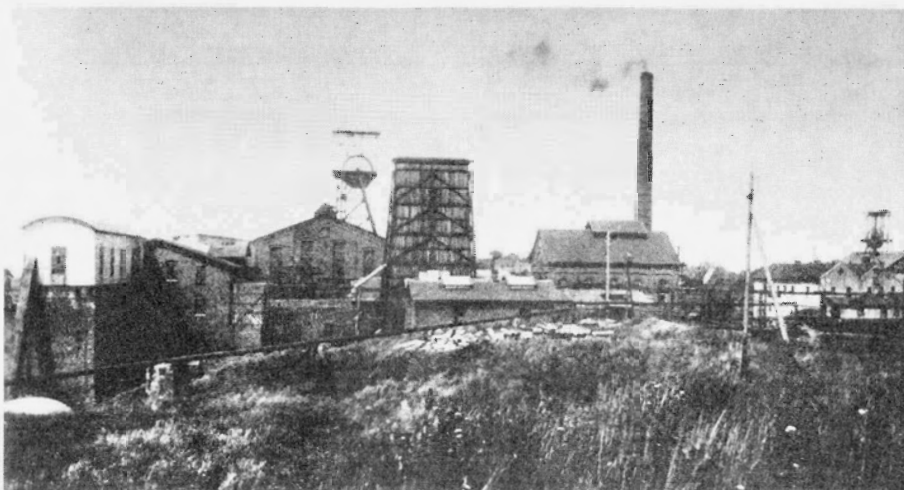
Grafiek 1. Steenkolen in Limburg, Aken en Luik gedolven, 1740-2000

Bronnen: zie bijlage

De beperkte omvang en de geologische samenhang waren reden om de Limburgse mijnbouw op te vatten als een integraal onderdeel van het Akense bekken. Tot ver in de negentiende eeuw zagen deskundigen de mijnbouw in Nederlands-Limburg als de noordelijke voorzetting van de steenkoolwinning langs de Worm. Na de Tweede Wereldoorlog werd het opnieuw mode om het te hebben over het Akens-Limburgse steenkolendistrict. De economische ontwikkeling van de Nederlandse mijnbouw week evenwel af. Ondanks alle samenhang is er dus aanleiding om de Limburgse en Akense mijnindustrie apart te bekijken.

In de negentiende eeuw ging de productie van de mijnen bij Aken globaal gelijk op met die in Luik, het andere steenkolenbekken in de nabije omgeving, maar de winning aan de Nederlandse kant van de Worm had geen deel aan die groei (zie grafiek 1). De groei in het Akense en Luikse werd bepaald door de technologische ontwikkeling en de opkomst van nieuwe, concurrerende wingebieden op het vasteland: het Ruhrgebied in Duitsland en Nord/Pas-de-Calais in Frankrijk. Pas in het laatste kwart van de negentiende eeuw begon de productie in Limburg structureel toe te nemen en ging de groei lijken op wat bij de Worm of langs de Maas bij Luik gebeurde. Wat was het effect van deze uiteenlopende ontwikkeling? Hoe functioneerde de arbeidsmarkt bij afwezigheid van productiegroei in het Nederlandse gebied? Gezien de verschillen in de omvang en groei van de productie zou men kunnen verwachten dat de arbeidsvoorwaarden in Limburg afweken van die in het Akense en Luikse kolenbekken. Was dat werkelijk het geval?

Het verschil in productiegroei tussen de naburige regio's aan beide zijden van de Worm hoeft geen hinderpaal te zijn voor de analyse van de arbeidsmarkt die hier wordt ondernomen. Ontbrekende groei was in dit geval geen indicator van oneconomische bedrijvigheid. Het feit dat de steenkoolwinning in Nederlands-Limburg plaatsvond aan de rand van het Akense kolenveld betekende niet dat de ontginning marginaal was. Wat betreft de aard van de bedrij-

De mijn Anna in Alsdorff, ca. 1880. De productie startte in 1854; in 1863 werd de Anna onderdeel van de Eschweiler Bergwerks-Verein. Bron: H.J. Schätzke, Vor Ort.

vigheid en de economische keuzes waren er geen fundamentele verschillen tussen de mijnindustrie aan de ene kant van de grens en die aan de andere kant. Het ontbreken van groei in Kerkrade betekende vooral dat de bedrijvigheid daar snel op grenzen stuitte. Het heden ten dage populaire idee dat de streek tussen Maas en Rijn voor 1914 een 'land zonder grenzen' was, is misleidend. Al voor de Franse revolutie bepaalden politieke grenzen de reikwijdte van eigendomsrechten, overheidsbeleid en belastingheffing. De door het Congres van Wenen in 1815 vastgestelde politieke scheidslijnen begrepsden de afzet- en arbeidsmarkten. Hoewel de Nederlandse mijnen letterlijk op de grens produceerden, waren zij afhankelijk van het Nederlandse achterland. Daarenboven was sinds de Franse Tijd de in Kerkrade gedolven steenkool concurrerend in een geografisch erg beperkt gebied. De omvang van het afzetgebied werd bepaald door de transportkosten. De markt in Limburg hield op waar de aanvoer van steenkool uit andere mijnbouwgebieden, aanvankelijk uit Luik, later uit het Ruhrgebied, goedkoper was. Die economische grens was een cirkel van pakweg Valkenburg tot Sittard.

In dit grotendeels agrarische gebied was het steenkoolverbruik per hoofd van de bevolking stabiel. Het wegnemen van handelsbelemmeringen aan de grens en de transportrevolutie in de negentiende eeuw hadden geen merkbare effecten op het geografische bereik van de afzet. Technische innovaties als de spoorwegen veranderden de samenleving ingrijpend, maar elk mijngebied kon van de nieuwe transportwijze profiteren en deed dat ook. De komst van de stoomlocomotief verruimde de grenzen van de marktgebieden niet structureel, althans niet voor de mijnen bij Kerkrade en Aken. Pas aan het eind van de jaren 1870 nam de oriëntatie van de Kerkraadse mijnen op het kleine Limburgse achterland af en vanaf 1890 konden zij hun afzetmarkt echt verruimen. De kostenvoordelen van de concurrerende mijnstreken, zowel in de productie als in het transport,

verminderden, eerst die van Luik en vervolgens die van het Ruhrgebied. Dat proces creëerde ruimte, maar valt buiten de hier behandelde periode.

Industriële revolutie en loonvorming

Tot in de jaren 1960 speelde de arbeidsmarkt een rol van betekenis in het academisch debat over economische groei en ontwikkeling. Sedertdien staan kapitaalaccumulatie en technologie meestal centraal in analyses van *the mystery of economic growth*.⁷ Recent is de aandacht verschoven naar instituties en groeibevorderende of belemmerende regelgeving en politieke structuren. Voor dit artikel heb ik mij laten inspireren door de wat oudere traditie van onderzoek in het voetspoor van W.A. Lewis.⁸ Dat type onderzoek lijkt op dit moment weer populairder te worden, vooral bij historici.⁹ In de Lewis-traditie wordt de industriële revolutie gezien als een structurele verandering in een duale samenleving. Moderne economische ontwikkeling vindt plaats door de overgang van een traditionele samenleving naar een economie waarin moderne sectoren domineerden. De theorie is in de loop van de tijd gecompliceerder geworden, maar voor mijn doel volstaan enkele eenvoudige noties uit dit type onderzoek. Agrarische en 'duale' economieën, volkshuishoudingen met een traditionele en een moderne sector, worden gekenmerkt door arbeidsoverschotten. Een 'duale' economie bestaat uit enerzijds een moderne industriële sector, anderzijds een traditionele voor zowel de productie van agrarische als van (ambachtelijke) nijverheidsgoederen. Door het onbeperkte aanbod van arbeid uit de traditionele sector blijft het loon ook in de moderne sector op een stabiel peil, totdat alle arbeid is geabsorbeerd. Is dit punt, het zogenaamde *Lewis-point*, bereikt, dan gaan de (reële) lonen stijgen. Zij blijven vervolgens opwaarts gaan, afgezien van tijdelijke, conjuncturele tegenslagen. Loonsverhogingen zijn 'a permanent feature of modern growth'.¹⁰

De gedachte dat lonen in traditionele economieën niet kunnen stijgen en daarom eeuwenlang gelijk bleven of misschien zelfs daalden, lijkt algemeen geaccepteerd. Reële lonen namen niet toe tussen 1200 en 1800, aldus G. Clark in 2007.¹¹ De massa van de Europeanen kon pas in de twintigste eeuw aan de

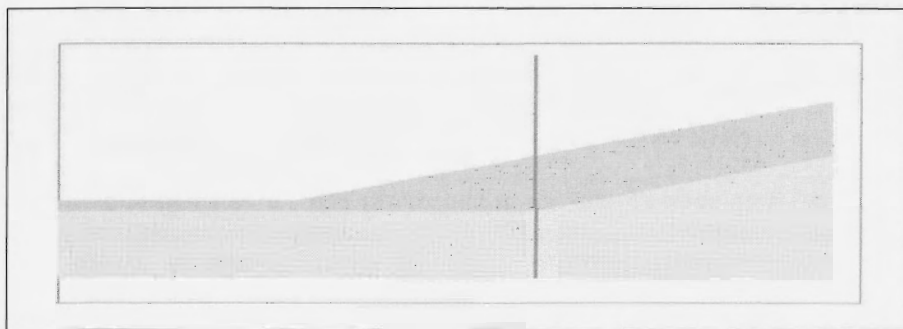
7 E. Helpman, *The Mystery of Economic Growth* (Cambridge (MA)/Londen 2004).

8 W.A. Lewis, 'Economic development with unlimited supplies of labour', *The Manchester School of Economic and Social Studies* 22 (1954) 139-191.

9 Vgl. R. Tignor, 'Unlimited Supplies of Labor', *The Manchester School* 72 (2004) 692. Dit artikel maakt deel uit van een speciaal nummer naar aanleiding van het 50-jarig jubileum van het artikel van Lewis. In de ontwikkelingseconomie bleef deze benadering gangbaar. Recente historische publicaties zijn: O. Grant, *Migration and Inequality in Germany 1870-1913* (Oxford etc. 2005); L. Borodkin, B. Granville, C.S. Leonard, 'The rural-urban wage gap in the industrialisation of Russia, 1884-1910', *European Review of Economic History* 12 (2008) 67-95.

10 J.C.H. Fei, G. Ranis, *Growth and Development from an Evolutionary Perspective* (Malden (MA)/Oxford 1999) 109. Dit is een betwiste gedachte. Zie: A.C. Kelley, J.G. Williamson, R.J. Cheatham, *Dualistic Economic Development. Theory and History* (Chicago/Londen 1972) 117, 172.

11 G. Clark, *A Farewell to Alms. A Brief Economic History of the World* (Princeton/Oxford 2007) 2, 40-50.

Grafiek 2. Het arbeidssurplus model van Lewis

armoede ontsnappen, schreef R. Allen niet veel eerder.¹² Deze schijnbare vanzelfsprekendheden kunnen op verschillende gronden worden genuanceerd, maar het zou veel te ver voeren om op deze kwesties in te gaan. Zulke nuances zijn amenderingen, maar geen radicale verwerping van de kerngedachte dat de welvaart voor het omslagpunt minimaal was, of althans steevast naar een bestaansminimum tendeerde. Over eeuwen gezien waren lonen star omdat er geen economische groei en verbetering van de productiviteit was. Als denkmodel blijven wij hier daarom uitgaan van de klassieke gedachte dat in het verre verleden een hogere levensstandaard telkens weer onhoudbaar bleek. Die gedachte heeft twee te onderzoeken uitgangspunten: dat de lonen in de premoderne tijd weinig veranderden, en dat er in moderniserende economieën een omslagpunt kan worden vastgesteld, het zogenaamde *Lewis-point*. In de lijn van het Lewis-model is het niet onredelijk te stellen dat dit *Lewis-point* wordt voorafgegaan door een (korte) overgangperiode, waarin de economie reeds is begonnen te groeien zonder dat de arbeiders daarvan profiteerden. Dit verschijnsel deed zich bijvoorbeeld voor in de Britse steenkolenmijnindustrie en andere bedrijfstakken die wij associëren met de industriële revolutie, omdat zij zich ontwikkelden in een zee van traditionele nijverheid en arbeidssurplus. De meeste historici houden vast aan het beeld dat de industriële revolutie in Groot-Brittannië pas halverwege de negentiende eeuw leidde tot merkbare en aanhoudende verbetering van de welvaart.¹³

Gewoonlijk wordt het *Lewis-point* gesitueerd ruim vóór de meer of minder grote groeiversnellingen die mijnstreken ondergingen: ergens in de eerste helft van de negentiende eeuw. In het Luikse zou volgens Leboutte kort na 1850 de maatschappij van massale armoede zijn getransformeerd in een samenleving van relatieve overvloed voor de massa. De reële lonen in de mijnbouwstreken ten noorden van de stad Luik begonnen vóór 1850 toe te nemen. Daarmee maakte dit perifere gebied hetzelfde proces door als België

12 R.C. Allen, 'The Great Divergence in European Wages and Prices from the Middle Ages to the First World War', *Explorations in Economic History* 38 (2001) 413.

13 Zie Feinsteins verdediging van de pessimistische visie en van het Lewis-model: Ch.H. Feinstein, 'Pessimism Perpetuated: Real Wages and the Standard of Living in Britain during and after the Industrial Revolution', *The Journal of Economic History* 58 (1998) 651.

in zijn geheel en had het deel aan een Europese ontwikkeling.¹⁴ In Limburg lijkt het logisch het omslagpunt samen te laten vallen met de structurele en snelle veranderingen door de komst van de moderne mijnindustrie in Limburg rond de Eerste Wereldoorlog. Zo meldt oudere regionale literatuur gewoonlijk dat Limburg in de negentiende eeuw een statische maatschappij was. Het landelijk gebied kampte met 'oververzadiging van arbeid' tot in de Eerste Wereldoorlog; het overschot aan arbeid werd pas geabsorbeerd door de komst van de mijnen. Een enkeling als Maenen, verbaasde zich erover dat zo'n ruime arbeidsmarkt samen kon gaan met oplopende lonen, maar die paradox valt op te lossen. De arbeidsmarkten in Zuid-Limburg waren zeer gefragmenteerd, met een grote kloof tussen de fabrieken van Regout in Maastricht en, bijvoorbeeld, de rondtrekkende brikkenbakkers uit Stein.¹⁵ Bevredigend is zo'n verklaring niet en, zoals we zullen zien, zó gefragmenteerd was de samenleving van voor 1900 niet.

Voor de analyse is wezenlijker dat de explosief groeiende mijnindustrie en mijnwerkerskoloniën juist lieten zien dat arbeidsmarkten reeds dynamisch waren en dat zij dit vóór 1900 waren geworden. Arbeid bewoog in en tussen de kolenbekkens, zij het natuurlijk niet in de omvang van na de eeuwwisseling. Toen er tussen 1891 en 1900 een bescheiden aantal Akense mijnwerkers naar Limburg trok en er daardoor in Aken gebrek aan arbeidskrachten ontstond, had dit onmiddellijk effect op de lonen daar. Dat marktsignaal zorgde er vervolgens voor dat spoedig meer Nederlanders in die mijnen werkten dan ooit.¹⁶ De regionale arbeidsmarkten weerspiegelden dus al vóór 1900

14 R. Leboutte, *Reconversions de la main-d'œuvre et transition démographique. Les bassins industriels en aval de Liège XVIIe-XXe siècles* (Parijs 1988) 141. Leboutte baseert zijn conclusie op de opwaartse trend in het loon van de mijnwerkers in Wandre, Cheratte en omgeving. Zijn tijdreeks gaat evenwel niet verder terug dan 1845. Idem, 110. Zie voor België in zijn geheel: P. Scholliers, 'A century of real industrial wages in Belgium, 1840 - 1939', in: P. Scholliers, V. Zamagni (eds.), *Labour's Reward. Real wages and economic change in 19th and 20th-century Europe* (Aldershot/Brookfield (VER) 1995) 106-137.

15 J.F.R. Philips, De landbouw in een statische maatschappij, 1815-1875', in: J.F.R. Philips, J.C.G.M. Jansen, Th.J.A.H. Claessens, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914* (Assen 1965) 110-207; W.A.C. Zwanikken, *Volkshuisvesting en samenleving. Sociologische beschouwingen over het vraagstuk van de huisvesting getoetst aan een voorbeeld in de praktijk: een sociografisch-statistische studie naar de activiteit van de Zuidlimburgse gemeenschap op het terrein van de volkswoningbouw, 1900-1956* (Assen 1957) 85-86; W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen, deel II* (Assen 1974) 238-240; A.J.Fr. Maenen, *Petrus Regout. Een bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis van Maastricht* (Nijmegen 1959) 348-349.

16 A. Bosenick, *Über die Arbeitsleistung beim Steinkohlenbergbau in Preussen. Eine Studie aus der Betriebs-geschichte eines kapitalistischen Unternehmungszweigs* (Stuttgart/Berlin 1906) 100. In 1890 werkten er ongeveer 900 Nederlandse mijnwerkers in het Wormgebied, iets meer dan 13,5 procent van het totaal. Eind 1911 was het percentage 9. Inmiddels werkten er ruim twee maal zoveel mijnwerkers, waaronder 1.261 Nederlanders. Zie voor 1890: Schunder, *Geschichte des Aachener Steinkohlenbergbaus* (Essen 1968) 209. Zijn cijfer komt vrijwel overeen met: Nationaal Archief, Archief Waterstaat, Handel en Nijverheid, Afdeling Handel en Nijverheid I, doos 167, dossier 1889, Commandant der divisie Koninklijke Marechaussee van Limburg aan de Commissaris des Konings in het hertogdom Limburg, 1 juni 1889. Voor 1911: Staatscommissie over de werkloosheid (ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 juli 1909 No. 42), *IX Eindrapport* ('s-Gravenhage 1914) 543 en S. Gargas, 'Die Niederländische Auswanderung', *Economisch Historisch Jaarboek* 14 (1918) 195-196. Uit de schoolgeldbijdrage valt te schatten dat tussen 1868 en 1878 gemiddeld 400 Kerkraadse mijnwerkers over de grens werkten, bijna 7,5 procent van het totaal. Geschat m.b.v. J. Driessen, 'Overzicht van de ontwikkeling van het Lager Onderwijs te Kerkrade vóór 1908', *De Maasgouw* 82 (1963) 113-114.

veranderende omstandigheden. Wij moeten veronderstellen dat vraag en aanbod reeds vóór 1890 arbeidsmarkten domineerden.¹⁷ Natuurlijk waren er fricties in de mobiliteit. In de lokale Akense context klaagden tijdgenoten dat mijnarbeiders in de traditionele mijn gemeenschappen alleen onder druk van extreem slechte omstandigheden in beweging kwamen. Nieuwe mijnen, die in de jaren 1850 werden geopend op slechts enkele kilometers afstand van de oude, moesten ook investeren in het woon-werkvervoer van mijnwerkers. Daarenboven betaalden zij een loon dat ruim tien procent hoger lag.¹⁸ Voorkeur voor een vaste woonplaats betekende echter niet dat er onoverkomelijke discrepanties waren tussen vraag en aanbod. Het verschil langs de Worm tussen de oude en nieuwe mijnen werd ook allengs kleiner, totdat ergens weer een nieuwe mijn open ging.

Arbeidsmarkten werden ook beïnvloed door institutionele factoren. Markt-omstandigheden waren bepalend, maar volledig vrij was de markt zeker niet. Zo hadden tussen het einde van de jaren 1820 en het begin van de jaren 1890 vrijwel alle mijnwerkers werkzaam in de Domaniale Mijn de Nederlandse nationaliteit. Dat is opmerkelijk. Het overwicht van Nederlanders was het gevolg van een ingreep, een massaontslag bij de Domaniale Mijn halverwege de jaren 1820. Toen kregen vooral Pruisische mijnwerkers ontslag aangezegd. Het stabiele Nederlands personeelsbestand werd daarna gehandhaafd. Andersom liepen de Nederlandse mijnwerkers aan het eind van de jaren 1840 in Duitse mijnen een hoger risico te worden ontslagen.¹⁹ Maar dit was een uitzonderlijk verschijnsel. Er waren tegenkrachten, en als die de markt mee hadden domineerden zij.

Deze voorbeelden laten zien dat arbeidsmarktintegratie niet afhangt van de omvang van de arbeidsmobiliteit. Daarin is vooral de *mogelijkheid* om arbeid te verplaatsen van belang. De grootte van mensenstromen is slechts in beperkte mate relevant voor de analyse van de loonvorming en samenhangen tussen markten. Arbeidsmarkten kunnen goed geïntegreerd zijn, zonder dat er veel migratie plaats heeft. Loonverschillen zeggen in dit verband meer dan bewe-

17 *Denkschrift über die Untersuchung der Arbeiter- und Betriebs-Verhältnisse in den Steinkohlen-Bezirken, bearbeitet im Auftrage der Minister der öffentlichen Arbeiten und des Innern* (Berlin 1890) 16-17. Zie ook: Schunder, *Geschichte des Aachener*, 211-212.

18 H. Wagner, *Beschreibung des Bergreviers Aachen* (Bonn 1881) 211. Zie voor de verschillen tussen de mijn Maria en die van de Vereinigungsgesellschaft: *Die Einrichtungen zum Besten der Arbeiter auf den Bergwerken Preussens. Anhang* (Berlijn 1875) 47 en voor 1889: *Denkschrift*, 88-89. Voor de andere nieuwe mijn, de Anna: O. Stegemann, *Der Eschweiler Bergwerksverein und Seine Vorgeschichte 1784-1910. Zugleich ein Beitrag zur Geschichte des Aachener Steinkohlenbergbaus* (Halle a.S. 1910) 100.

19 Het massaontslag van 1823/1824 had veel voeten in de aarde. Daarom bevinden zich in meerdere archieven documenten. Nationaal Archief, Archief Amortisatie Syndicaat, XX 1498, De ingenieur der mijnen van het 7^e district, Vinken, aan de directeur van de domeinen te Maastricht, 29.12.1823; idem, brief directeur ontvangsten van het bestuur der registratie en domeinen aan de Permanente Commissie van het Amortisatie Syndicaat, 22.12.1823.

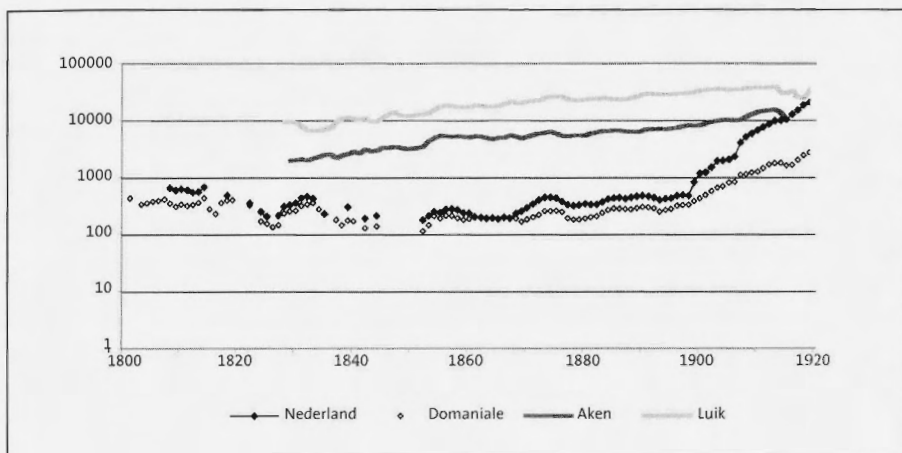
Mijnwerker. Tekening H.M. Krabbé, 1901. Bron: Ben Gales, Delven en slepen.

gende mensenmassa's.²⁰ De ontwikkeling van het loonpeil op lange termijn kan ons derhalve inzicht geven in de mate van dynamiek van een economie. Valt in deze streek zo iets als het Lewis-patroon te ontwaren? Hoe premodern of hoe modern was de arbeidsmarkt? Veranderde die van karakter? Wanneer? En vormden het Nederlandse, het Akense en het Luike kolenbekken een geïntegreerd geheel?

Werkgelegenheid en bevolkingsontwikkeling

Bij gelijkblijvende productiviteit is het aantal mijnwerkers in een mijn gerelateerd aan de omvang van de productie. Voor de negentiende eeuw kan men er daarom van uitgaan dat de werkgelegenheid in de Nederlandse mijnen in Kerkrade min of meer stabiel was. Als we bij de stagnerende winning van steenkool ook nog rekening houden met technische veranderingen, moet die werkgelegenheid zijn gedaald. Uit grafiek 3 blijkt dat dit tot omstreeks 1870 inderdaad het geval was. De ontwikkeling van de Domaniale Mijn bepaalde voor verreweg het grootste deel hoeveel werk er was. Pas aan het eind van de negentiende eeuw bereikte het aantal mijnwerkers in Nederland weer het niveau van het begin van die eeuw.

20 G.R. Boyer, T.J. Hatton, 'Migration and Labour Market Integration in Late Nineteenth-Century England and Wales', *The Economic History Review, New Series* 50 (1997) 698. Zie ook: G.R. Boyer, T.J. Hatton, 'Regional Labour Market Integration in England and Wales, 1850-1913', in: G. Grantham, M. MacKinnon, *Labour Market Evolution. The economic history of market integration, wage flexibility and the employment relation* (Londen/New York 1994) 89-91.

Grafiek 3. Het aantal mijnwerkers in Limburg, Aken en Luik, c. 1810-1920

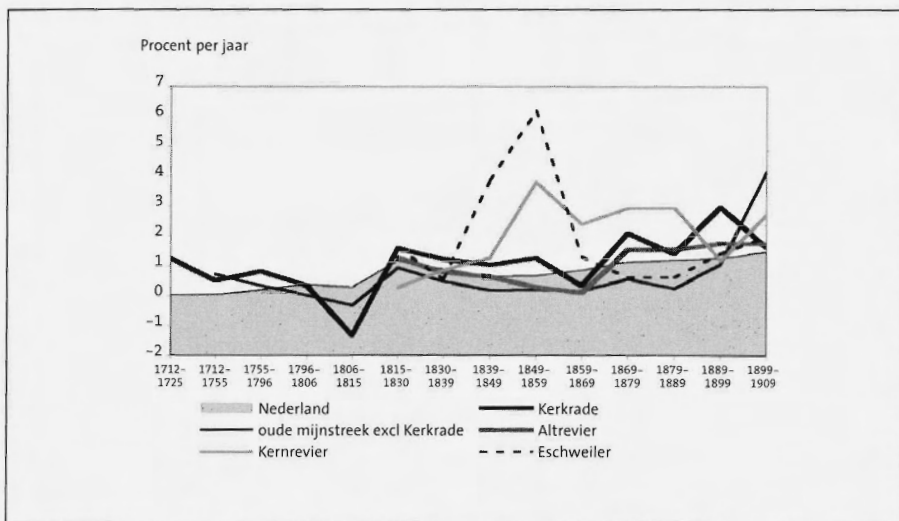
Bronnen: zie bijlage.

Tijdens het laatste kwart van de achttiende eeuw en het eerste van de negentiende wisselden de aantallen sterk. De mijnbouw verschaftte ongetwijfeld veel werk, maar tijdgenoten overdreven regelmatig de mate waarin mijnbouw de plaatselijke arbeidsmarkt domineerde en dan is het niet eenvoudig kwalitatieve uitspraken te duiden. In 1786 rapporteerde de abt van Kloosterrade aan de overheid van de Oostenrijkse Nederlanden dat er in de mijnen van het klooster 400 arbeiders aan het werk waren. In 1807 meldde de burgemeester dat er ongeveer 700 mijnwerkers waren, zo'n 50 meer als voor de grafiek uit een andere bron is ontleend.²¹ Volgens de burgemeester bestond in 1807 zo'n 50 procent van de beroepsbevolking uit mijnwerkers, terwijl 30 procent een bestaan vond in de landbouw. Daarentegen noteerden in 1796 beroepstellers vier keer minder mijnwerkers. Hun aandeel werd toen geschat op een kwart, terwijl ruim 45 procent van de Kerkradenaren als pachter, landbouwer, knecht of meid betrokken was bij het boerenbedrijf.²²

In de context van het arbeids surplus moet het arbeidsaanbod voor de mijnen bekeken worden in het licht van de totale werkgelegenheid en de werkloosheid in de regio. Er zijn echter geen bronnen die daar rechtstreeks inzicht in geven.

21 RHCL, Archief Kloosterrade 834: Staat van eigendommen en bezittingen. RHCL, Frans Archief 2822: Poyck aan de prefect van het Departement van de Nedermaas 03.09.1807. Zie voor een versie met nadruk op mobiliteit: Th.L.M. Engelen, 'Van 1.300 zielen', 10-11.

22 De opgave van 1807 is die van Poyck. L. Augustus, H. Latten, L. Nijsten-Höfte, *Citoyens en zielen in Kerkrade in 1796* (Kerkrade 1996) 115. I. Zapp, 'Die wirtschaftliche Bedeutung der Steinkohle für Würselen im 19. und 20. Jahrhundert. Eine historisch-quantitative Untersuchung', in: M. Wensky, F. Kerff (Hrsg.), *Würselen. Beiträge zur Stadtgeschichte. Band 1* (Keulen 1989) 305, wijst erop dat het percentage mijnwerkers in de beroepsbevolking in een aantal gemeentes in het Wormgebied aantoonbaar lager was dan veelal gedacht. In Kohlscheid was het aandeel van de mijnwerkers in 1799 minder dan 20 procent van de beroepsbevolking; in Klinkheide evenwel 40 procent. Zie de bevolkingstelling op http://freepages.genealogy.rootsweb.ancestry.com/~mlcarl/Qu/HSA/1663_6.htm

Grafiek 4. De bevolkingsontwikkeling in het Nederlandse en Akense mijnbouwgebied, 1712-1909

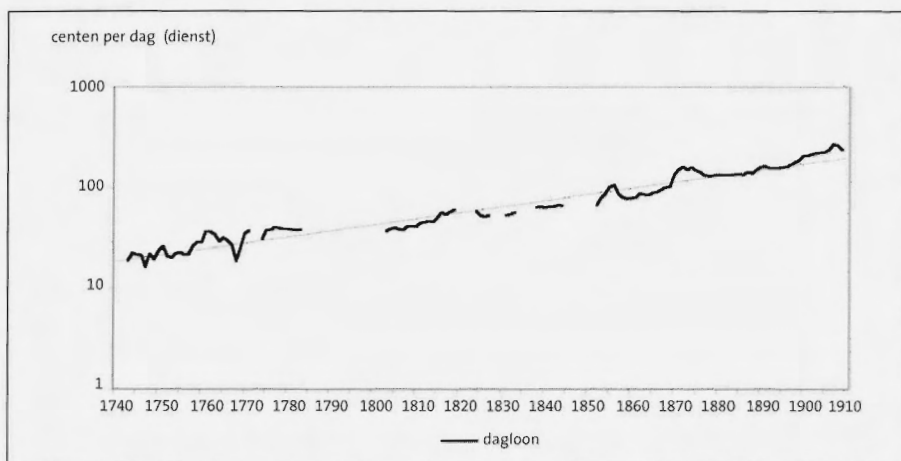
Bronnen: zie bijlage.

Het is wel mogelijk in te gaan op de demografische ontwikkeling van de mijnstroken. Grafiek 4 geeft een beeld van de bevolkingsgroei in het gebied. Kerkrade is de plaats waar de Nederlandse mijnbouw in deze periode was gevestigd; met de 'oude mijnstreek' wordt in de grafiek het omliggende, toen nog grotendeels agrarische platteland bedoeld, waar na 1900 nieuwe mijnen tot ontwikkeling kwamen. Het 'oude Revier' zijn de Duitse plaatsen bij de Worm, waar mijnbouw een oude traditie was. Het 'centrale Revier' is het Akense gebied waar vanaf 1840 nieuwe mijnen werden geopend.

De grafiek laat de verschillen tussen streken en over de loop van de jaren zien en die konden aanzienlijk zijn. De jaren na 1900 waren in Kerkrade en Limburg opmerkelijk en uitzonderlijk. De forse bevolkingsgroei in Kerkrade maakte in die periode deel uit van die in het omliggende gebied. In de periode 1899-1909 begon de belangrijkste Limburgse mijnstad in de twintigste eeuw, Heerlen, te groeien met bijna tien procent. Zo'n groeisprint van zes procent deed zich eveneens voor bij Eschweiler in de jaren 1850. Zulke cijfers waren zeldzaam. Zij wijzen er wel op dat de aantrekkingskracht van de mijnindustrie groot kon zijn, want zulke groei kon slechts worden bereikt met migratieoverschotten.

Limburg als geheel vertoonde de kenmerken van een Malthusiaans bevolkingspatroon, dat wil zeggen dat de vruchtbaarheid werd gecontroleerd door huwelijksbeperking.²³ Over de hele periode bezien nam de bevolking in de mijnstroken structureel toe, ook al was die toename afgezien van bijzondere perioden niet spectaculair. In Kerkrade groeide evenwel de bevolking net zo hard als

²³ Th.L.M. Engelen, *Fertiliteit, arbeid, mentaliteit. De vruchtbaarheidsdaling in Nederlands-Limburg 1850-1960* (Assen 1987).

Grafiek 5. *Het nominale dagloon van een mijnwerker in de Domaniale Mijn, 1740-1910*

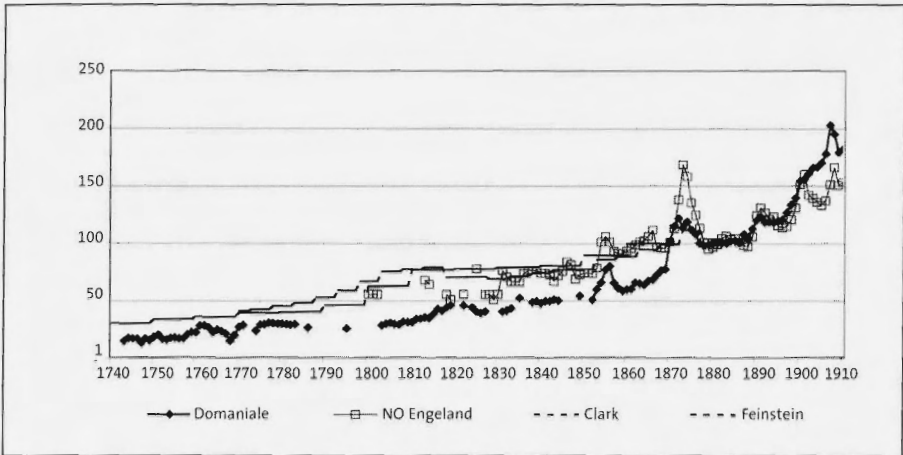
Bronnen: zie bijlage.

in het oude Revier aan de andere kant van de grens.²⁴ De bevolkingsgroei lag bovendien vrijwel steeds boven het algemene Nederlandse niveau. In de mijnstroken bij de Worm waren de groeicijfers van de bevolking in het algemeen aanzienlijk. De demografische ontwikkeling maakt het dus onwaarschijnlijk dat de stagnerende werkgelegenheid in de mijnen zou zijn veroorzaakt door een tekort in de regionaal beschikbare arbeidskracht. Belangrijker voor dit artikel: én de bevolking nam toe én het loonpeil, zoals we dadelijk zullen zien. Die combinatie wijst op moderne groei.

De loonontwikkeling in de Limburgse mijnbouw

Het nominale loonpeil van de Limburgse mijnwerkers steeg vanaf het midden van de achttiende eeuw (zie grafiek 5). De vroegste cijfers van mijnwerkerslonen in de grafiek berusten overigens op schattingen. De resultaten komen echter opmerkelijk goed overeen met de schaarse, andersoortige informatie die beschikbaar is. De schatting geeft zeer waarschijnlijk de werkelijke ontwikkeling goed weer. Duidelijk is dat de trend geleidelijk opwaarts was. Er was geen beginperiode waarin het nominale loon door een quasi-onuitputtelijke arbeidsreserve uit de 'traditionele sector' langdurig op een minimum werd gehouden. Er valt dus weinig te zien van een Lewis-pad over de jaren. De combinatie van een groeiende bevolking met een toename van het loon wijst op moderne

24 Uit de volkstelling van 1930 blijkt dat Nederlandse ondergrondse mijnwerkersgezinnen een naar verhouding hoge huwelijksvruchtbaarheid kenden, met name in gezinnen die waren gevormd vóór 1896. In later gesloten huwelijken werden net zoveel als of minder kinderen geboren dan in het gemiddelde gezin van een vakarbeider of lager gewaardeerd beroep. H.W. Methorst, *Differential fertility in the Netherlands. Special Memoir of Population* (London 1935) 44.

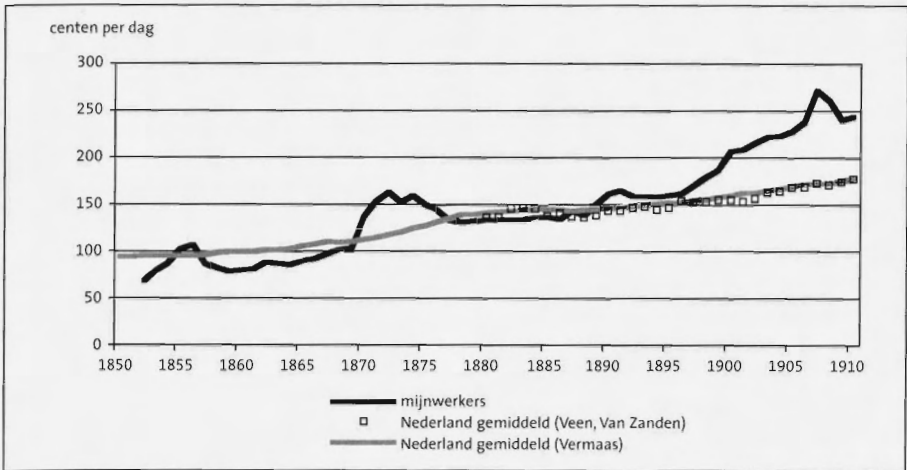
Grafiek 6. De ontwikkeling van het nominale dagloon van mijnwerkers in de Domaniale Mijn vergeleken met dat van houthouwers in Noordoost Engeland, 1740-1910 (1886 = 100)

marktverhoudingen in het mijngebied tussen Aken en Kerkrade vanaf halverwege de achttiende eeuw.

En daarmee spoort wat bij Kerkrade gebeurde goed met de ontwikkeling in de wieg van de industriële revolutie. Grafiek 6 vergelijkt de ontwikkeling bij Kerkrade met die in Durham en Northumberland. Tot diep in de negentiende eeuw kan men deze mijnstreek bij Newcastle aan de noordoostkust van Engeland beschouwen als het centrum van de wereldmarkt voor steenkool. De lonen waren hoog, de kosten laag en voor buitenstaanders waren de mijnen daar het referentiepunt om te bepalen wat thuis verbeterd kon worden.²⁵ De Engelse informatie over lonen is wellicht nog meer onderhevig aan schattingen dan die voor Kerkrade, maar zij laat een opvallend overeenkomende ontwikkeling zien.²⁶ In beide regio's ging het loonniveau vanaf de vroege achttiende eeuw omhoog. De stijging was in Kerkrade evenwel heel wat platter dan in Engeland. Daardoor namen de verschillen toe, vooral tegen het eind van de achttiende eeuw. Convergentie had pas plaats na 1830 en vooral vanaf 1870. Toch wekt een vergelijking de indruk dat de steenkolenmarkt van Kerkrade hecht was verbonden met de wereldmarkt. Het onderscheid tussen een mijnstreek dat zijn

25 Zo, onder andere, E. Dalloz, *De la propriété des mines et de son organisation légale en France et en Belgique. Guide théorique et pratique du légiste, de l'ingénieur et de l'exploitant suivi de recherches sur la richesse minérale et la législation minière des principales nations*, II (Parijs 1862) 119.

26 Uitgangspunt zijn de gegevens in: B.R. Mitchell, *Economic Development of the British Coal Industry 1800-1914* (Cambridge etc. 1984) 194-195, 202. Twee series geven de ontwikkeling voor 1800 weer, maar zijn beide niet echt bevredigend, zij het om uiteenlopende redenen. De schatting van Clark is vooral in de context van dit artikel problematisch, omdat hij het loon van houthouwers voorspelt op basis van agrarische lonen. G. Clark, D. Jacks, 'Coal and the Industrial Revolution, 1700-1869', *European Review of Economic History* 11 (2007) 57. De reeks van Feinstein omvat mijnbouw en nijverheid en heeft betrekking op geheel Groot Brittannië. Ch.H. Feinstein, 'Wage-earnings in Great Britain during the Industrial Revolution', in: I. Begg, S.G.B. Henry (eds.), *Applied Economics and Public Policy* (Cambridge etc. 1998) 195. Het niveauverschil was groot; in 1886 was het Engelse loon het dubbele van dat in Kerkrade.

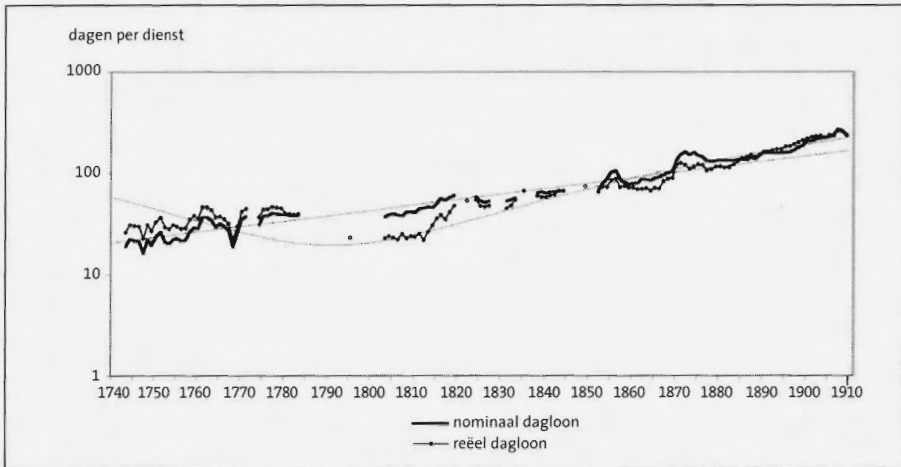
Grafiek 7. *Mijnwerkerslonen en het Nederlandse gemiddelde, 1850-1910*

product binnen enkele tientallen kilometers afzette en een gebied dat brandstof wereldwijd exporteerde was dan wel substantieel, maar niet essentieel.

Vanuit Nederlands perspectief behoort Limburg in de negentiende eeuw tot de armste streken van het land met een stagnerende economie. Nederlandse historici gaan ervan uit dat er grote regionale ontwikkelingsverschillen waren en dat de lonen in de arme gebieden van het land op een laag niveau lagen. Grafiek 7 vergelijkt de daglonen van de mijnwerkers met de 'nationale' gemiddelden. In feite zijn dat grotendeels lonen in de bouwvak (Vermaas) of lonen uit Amsterdam (Van Veen/Van Zanden). De gepubliceerde reeksen gaan niet verder terug dan 1850.²⁷ In grote lijnen liep de ontwikkeling van het mijnwerkersloon parallel aan het 'nationale' gemiddelde. Zoals te verwachten - gezien de economische ontwikkeling van de mijnbouw - stegen de lonen in de mijnbouw vanaf het midden van de jaren 1890 beduidend sterker. Vóór 1870 lag het mijnwerkersloon meestal lager dan het landelijke gemiddelde, op ongeveer 85 procent daarvan.

Voor een goede vergelijking in de tijd en tussen regio's is het beter om reële lonen te gebruiken. Bij een reëel loon corrigeert men het nominale loon met een prijsindexcijfer. Grafiek 8 geeft de evolutie van de mijnwerkerslonen in Limburg in guldens van 1850. De beschikbare indices voor de kosten van levensonderhoud zijn toegepast en tot één reeks gekoppeld. Men moet de uitkomst met de nodige omzichtigheid hanteren. Allereerst omdat een deel van de reeksen

27 J. van der Veen, J.L. van Zanden, 'Real-wage trends and Consumption Patterns in the Netherlands, c. 1871-1940', in: P. Scholliers (ed.), *Real Wages in 19th and 20th Century Europe. Historical and Comparative Perspectives* (New York/Oxford/München 1989) 209. De indexcijfers zijn veranderd in een nominale reeks. A. Vermaas, 'Real industrial wages in the Netherlands, 1850-1913', in: P. Scholliers, V. Zamagni (eds.), *Labour's Reward. Real wages and economic change in 19th- and 20th-century Europe* (Aldershot 1995) 144; 234-235.

Grafiek 8. Nominale en reële daglonen van mijnwerkers, 1740-1910

verouderd is.²⁸ Ten tweede omdat de reeksen een beeld geven van de kosten van levensonderhoud in Nederland of Holland, terwijl we eigenlijk een kostenplaatje voor de Euregio zouden willen hebben.²⁹ In reële termen zien we een substantiële daling van de welvaart in de Franse tijd. Herstel kwam er pas in de jaren 1820. De gegevens wijzen op een plotselinge onderbreking rond 1800 van een langzaam stijgende trend, zowel in de nominale als in de reële lonen. Deze terugval in het begin van de eeuw zorgde voor een iets sterkere stijging van de reële lonen daarna.

Arbeidstijden en arbeidsbelasting

In de mijnbouw is het dagloon een goede indicator van de verdiensten, omdat de invloed van het seizoen gering was. In ieder geval telde ondergronds niet de variatie in het daglicht die bij handwerkers veelal zorgde voor meer of minder loon. Het gevolg is te zien in grafiek 9. Zowel het aantal gewerkte dagen per jaar als het aantal uren per dag bleven in de hele periode stabiel. Afgezien van

²⁸ Voor de bepaling van de kosten van levensonderhoud zijn nationale prijsindices voor heel Nederland gebruikt, vooral die van het project Nationale Historische Rekeningen. De index voor de particuliere consumptie is gekoppeld aan de oudere prijsreeksen van N.W. Posthumus (*Prijsgeschiedenis*). In de literatuur wordt de door hem gebruikte methode als achterhaald beschouwd. Een alternatief geeft J.L. van Zanden, 'What Happened to the Standard of Living Before the Industrial Revolution? New Evidence from the Western Part of the Netherlands', in: R.C. Allen / T. Bengtsson / M. Dribe (eds.), *Living Standards in the Past. New Perspectives on Well-Being in Asia and Europe* (Oxford etc. 2005) 173-194. Van die gegevens is hier geen gebruik gemaakt.

²⁹ De door Deprez samengestelde prijsindex voor Luik over de periode 1798-1830 toont meer en heviger fluctuaties, in het bijzonder in 1812, 1817 en 1825. M. Deprez, *Essai sur les mouvements des prix et des revenus dans le département de l'Ourthe (1798-1815)* (Luik 1947). Het vervolg op deze ongepubliceerde *Mémoire à la licence histoire* kon ik niet consulteren. Zie evenwel: N. Haesenne-Peremans, *La pauvreté dans la région liégeoise à l'aube de la révolution industrielle* (Parijs 1981) 100-105.

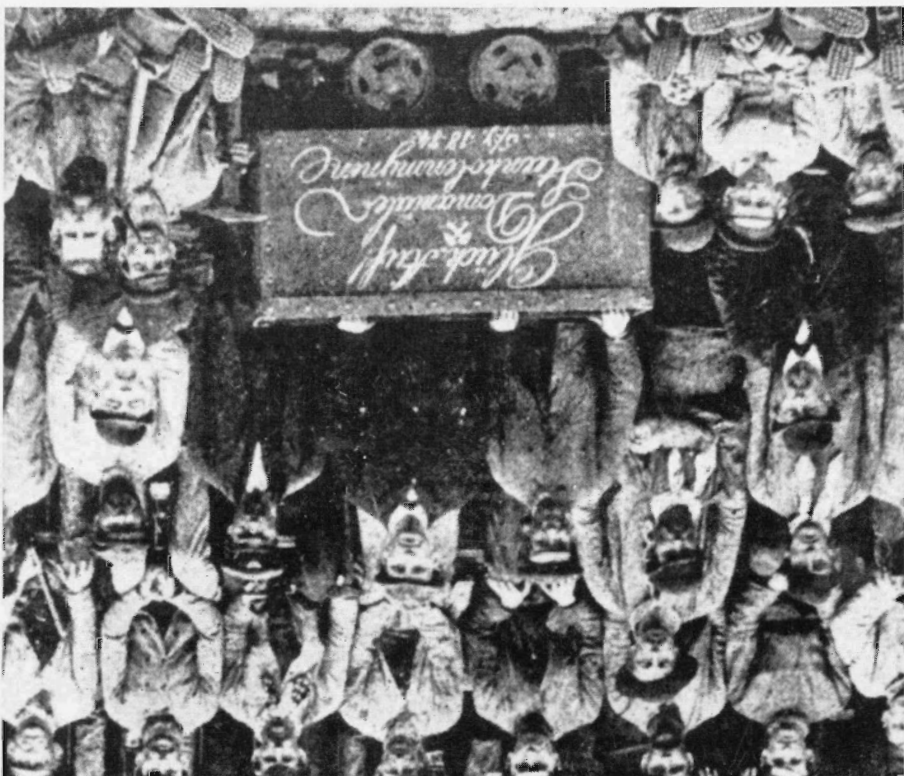
(New York / Londen 1989) 77.

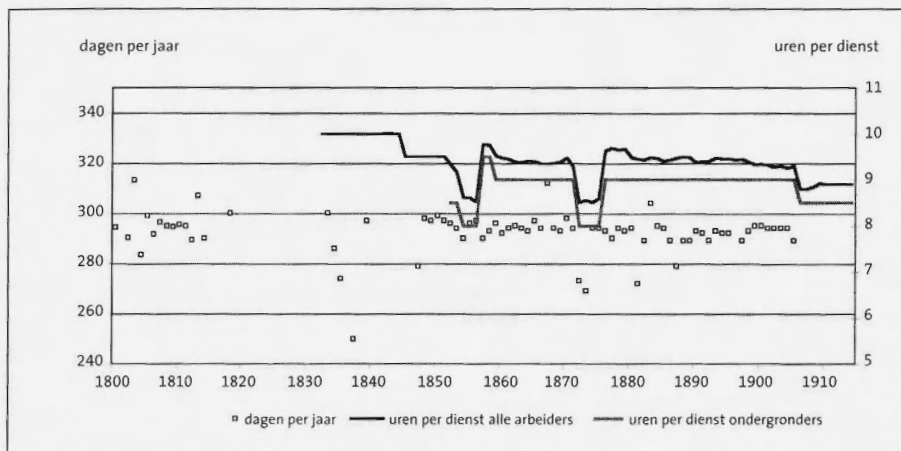
30 Over de slaven dagen zie: R.W. Fogel, *Without Consent or Contract. The Rise and Fall of American Slavery*

gespecialiseerd werk. zo is mijn stelling, was mijnarbeid nabij Kerkrade al ver voor 1800 voltijds en in hoge mate geïntegreerd bedrijf, waarin alles met alles samenhangt. Daarom, negentiende en ook gedurende de achttiende eeuw was kolonijbouw een al was de schaal van de steenkoolontginnings kleiner, tijdens het begin van de onderlopen van het ondergrondse gangenstelsel en tot grote extra kosten. Ook len te veel samen. Tijdelijke stopzetting van de productie resulteerde in het tijdelijk of partieel te exploiteren. Daarvoor hingen de verschillende onderdelen worden gedaan. Al in de negentiende eeuw was het moeilijk een mijn geïntegreerd en tot op zekere hoogte continu proces toen grotere investeringen tal werkdagen per jaar, was deels technisch bepaald. Kolonijbouw werd een De stabiliteit, zowel die in de lengte van de arbeidsdag als die in het aan-

den het hele jaar doorwerken en deden dat ook. Amerikaanse slaven (281 dagen).³⁰ De conclusie moet luiden: mijnwerkers kon- de 300. Het aantal mijndagen is zelfs hoger dan het gemiddelde werkdagen van enkele uitzonderlijke periodes, was het aantal gewerkte dagen om en nabij

Het personeel van de Domaniale Mijn in 1884. Detail. Fotocollectie SHCL.

Grafiek 9. Aantal arbeidsdagen per jaar en arbeidsuren per dag in de Domaniale Mijn, 1800-1910

Grafiek 9 gaat niet verder terug dan 1800. De vraag of in een ver verleden mijnen wel alle dagen open waren, en of mijnwerkers wel het hele jaar door aan het werk waren, is een klassiek thema in de historische literatuur over mijnbouw. Tijdgenoten beweerden van Engelse mijnwerkers dat zij enthousiaster 'maandag hielden' dan ambachtslieden en losse arbeiders. 'The collier is not a saving man, and must therefore occupy his time by spending what he has earned, instead of working to earn more'.³¹ Veel historici zien dit soort uitlatingen als bewijs dat een *back bending supply curve of labour* kenmerkend was voor premoderne arbeidsmarkten, dat wil zeggen dat het aanbod van arbeid boven een minimumniveau niet toeneemt als de beloning omhoog gaat; het neemt juist af. Arbeiders kiezen dan voor niet-werken, voor vrije tijd.

Ongetwijfeld lieten mijnwerkers wel eens de teugels vieren in goede tijden en spanden zij zich bij slechte meer in.³² De meeste mijnbekkens bevonden zich in plattelandsgedebieden en de mijnwerkers hoorden ook mentaal thuis in een agrarische wereld. Het zou daarom niet verrassend zijn als zij gedurende de oogsttijd en andere pieken massaal wegbleven. Zowel landbouw als mijnbouw kan je zien als een seizoensbedrijf. Akkerbouwers werkten gemiddeld 130 dagen per

³¹ Geciteerd door: G. Brown, *Sabotage. A Study in Industrial Conflict* (Nottingham 1977) 70.

³² De bedrijfsleiding van de Domaniale Mijn klaagde in 1873 dat arbeiders zeer gesteld waren op vrije dagen. RHCL, Archief Staatstoezicht op de Mijnen, 42, Maandrapport Domaniale Mijn maart 1873. Dat was een vaker gehoorde klacht in tijden van krapte. Daar stond overigens tegenover dat bij tegenvallende verkoop de leiding van de mijn er niets voor voelde in te gaan op het dringend verzoek van de arbeiders een einde te maken aan de *Feierschichten* op zaterdag. Wel mochten zij feestdagen inhalen als die ook in een week vielen. RHCL, Archief Staatstoezicht op de Mijnen, 30, Vergadering Nederlandse directie 11.07.1851, 20.02.1852, 01.05.1852 of RHCL, Archief Domaniale Mijn, 158 Direktionsbeschlüsse: Vergadering van de gemeenschappelijke directie 01.05.1852; 20.02.1852. Zie ook Gemeentearchief Kerkrade 252, Verslag gemeente 1851. In een eertijds beroemd boek maakte Simiand veel werk van de observatie dat mijnwerkers zich anti-cyclisch inspanden: meer hun best deden als het loon omlaag ging en vice versa. F. Simiand, *Le salaire des ouvriers des mines de charbon en France. Contribution à la théorie économique du salaire* (Parijs 1907).

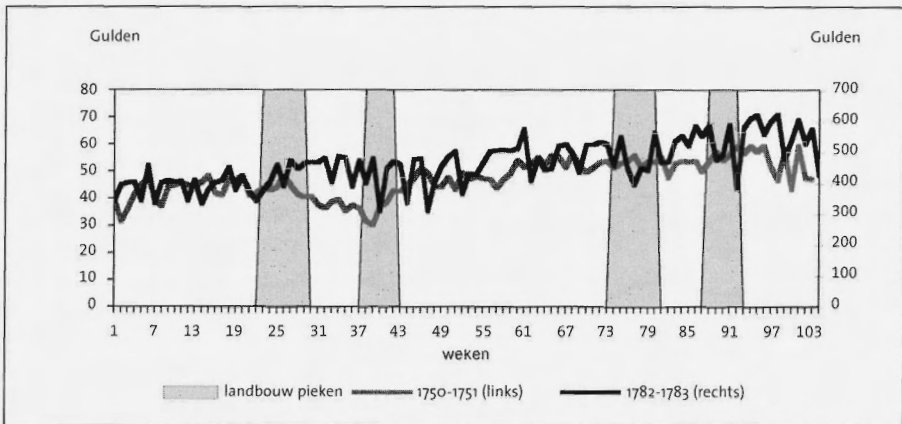

Opzichter. Tekening H.M. Krabbé. Bron: Ben Gales, *DeIVEN en slepen*.

jaar intensief op de boerderij. Zij zaten 130 dagen zonder werk, naast de pakweg 90 zon- en feestdagen. In mijnstreken werd de vrije tijd, het dode seizoen tussen april en juli, gevuld met het winnen van steenkolen of ertsen. Zo waren de erts-mijnen in het Baskenland in 1800 slechts 140 dagen open en slechts 150 in 1850. De boeren-mijnwerkers hielden het er na 4 respectievelijk 6 uur voor gezien.³³ 'Wintermijnen', waarin alleen in het hoogseizoen werd gedolven, waren tot in de twintigste eeuw een bekend fenomeen in de Verenigde Staten en het kwam ook voor in enkele Europese bekken, waaronder het Luikse.³⁴ Historici zijn het er echter niet over eens of boeren-mijnwerkers alle dagen van het dode seizoen

33 R. Uriarte, 'Agriculture and Mining in Basque Society', in: I. Blanchard (ed.), *Labour and Leisure in Historical Perspective, Thirteenth to Twentieth Centuries* (Stuttgart 1994) 82-83.

34 L.C. Hunter, 'Products of the Earth, 1866-1918', in: H. Williamson (ed.), *The Growth of the American Economy* (Englewood Cliffs, (N.I.) 1959) 465. In sommige streken in Europa bestonden minimijnen, waarvoor in Luik de toepasselijke uitdrukking *opération à la petite semaine* werd gebruikt. Hun onregelmatige productie was echter niet zozeer een gevolg van seizoeninvloeden als wel van de conjunctuurencyclus. C. Gaier, *Huit siècles de houillerie Liégois. Histoire des hommes et du charbon à Liège* (Luik 1988) 43.

Grafiek 10. Wekelijkse loonbetalingen aan de Domaniale Mij, 1750-1751 en 1782-1783

opvulden, of er simpelweg de brui aangaven als zij genoeg hadden verdiend en uiteindelijk slechts 200 tot 210 dagen in totaal werkten.³⁵

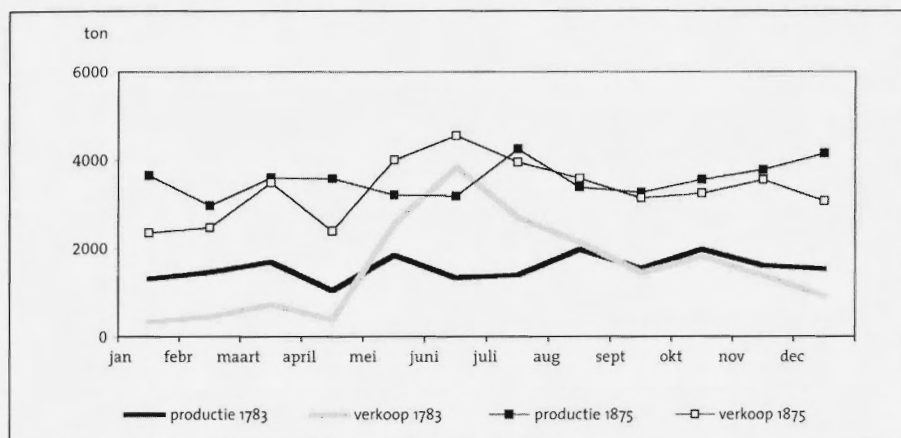
Er zijn evenwel geen aanwijzingen dat absentisme gedurende het landbouwseizoen in Kerkrade een structureel probleem was. Als dat het geval was geweest zouden we dat moeten kunnen terugzien in een jaarlijkse cyclus van verrichte werkzaamheden of uitbetaalde lonen en dat, naar we mogen veronderstellen, des te sterker als we verder teruggaan in de tijd. Grafiek 10 toont de loonsommen per week gedurende de tweejaarlijkse perioden 1750-1751 en 1782-1783. De gegevens over de eerste periode hebben betrekking op één productieschicht, die over de tweede op drie schichten. In de zomer van het jaar 1750 daalden onmiskenbaar de sommen geboekt voor loon. Toch lijkt dit een incident. De daling heeft niet het patroon dat je zou verwachten bij agrarische seizoenspieken. En het herhaalde zich niet, wat men zou verwachten als mijnwerkers in het seizoen bij traditie *en masse* de mijn verlieten om op het land te gaan werken.³⁶ Kortom, de mijncijfers bevatten geen agrarische cyclus. De gedachte dat de arbeidsmarkten in de mijnbouw en de landbouw als een stelsel van communicerende vaten met elkaar waren verbonden is dus onjuist.

Dat neemt niet weg dat de meeste mijnwerkers in een agrarische omgeving woonden en dat dit enige uitwerking had. Ook in Limburg vertellen houters in hun herinneringen over het oogsten van graan in de zomer en het slachten van varkens in de winter.³⁷ Het is echter moeilijk te bepalen hoe representatief deze verhalen zijn en of het mogelijk is deze ervaringen van rond 1900 terug te

35 Blanchard, *Labour and Leisure in Historical Perspective*, 17-18.

36 Voor de bepaling van de agrarische cyclus is gebruik gemaakt van gegevens over een klein gemengd bedrijf: L.-W. Ries, *Die Arbeit in der Landwirtschaft. Grundlagen und Grundzüge der Arbeitstechnik und Arbeitswirtschaft des landwirtschaftlichen Betriebes* (Berlijn 1942) Tafel III. Grotere boerderijen tonen een afwijkende cyclus met meer pieken binnen een ander interval. J. Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950* (Meppel/Amsterdam 1992) 262.

37 A. van Aer[nsbergen], 'Een veteraan vertelt', *Steenkool* 2 (1947) 310; 'Revue der veteranen. Acht oud-gedienden van onze Limburgse mijnen', *Steenkool* 6 (1951) 436.

Grafiek 11. Seizoensfluctuaties in productie en afzet in de (latere) Domaniale Mijn, 1783 en 1875

projecteren op de eerdere situatie in Kerkrade. De naar verhouding korte werkdag maakte het in ieder geval voor mijnwerkers mogelijk ook nog op het land of in een moestuin te werken. Maar het is de vraag of de extra inkomsten (of de besparing op uitgaven voor voedsel) voor hen cruciaal waren. Het gaat er niet om dat ze de extra inkomsten niet goed zouden kunnen gebruiken, want dat was ongetwijfeld zo. Het is echter niet waarschijnlijk dat de extra arbeidsuren buiten de mijn meer opleverden dan als ze aan mijnarbeid zouden zijn besteed. Meehelpen op een stukje grond van iemand anders of het bewerken van de eigen tuin was geen noodzakelijke extra inkomstenbron.

Fluctuaties en flexibiliteit

Dat techniek en arbeidsbehoefte een gelijkmatige spreiding van de activiteit door het jaar heen noodzakelijk maakten, betekent niet dat er geen fluctuaties in de bedrijvigheid voorkwamen. Er waren juist aanzienlijke discrepanties tussen de vraag naar en het aanbod van steenkolen door het jaar heen. Het grote probleem voor de kolenmijnen was hoe het inflexibele productieproces kon worden aangepast aan de sterke fluctuaties in de vraag naar steenkool. Bij het verbruik van huisbrandkolen, die in de mijnen in Limburg en in het oudere gedeelte van het Wormbekken werden gedolven, zijn zulke fluctuaties pregnanter dan bij het industriële verbruik. De transportrevolutie maakte meer flexibiliteit mogelijk, maar het probleem bleef bestaan. Verkoop liet een piek zien in de zomer - na de aanleg van spoorwegen viel die door het snellere vervoer iets later -, terwijl de productie gelijkmatig over het jaar heen geschiedde. Grafiek 11 illustreert het

probleem voor twee jaren.³⁸ De mijnen slaagden er niet goed in om een evenwicht te vinden, met name in perioden van institutionele veranderingen of bij conjunctuuromslagen. Dan hoopten zich enorme voorraden op.

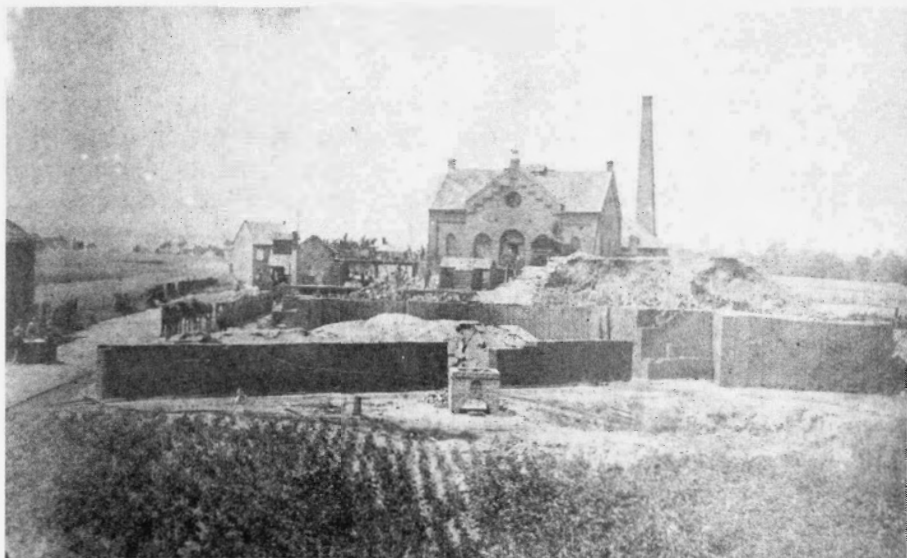
Arbeid kon flexibeler worden ingezet door mijnwerkers te laten overwerken of door dagelijks meer diensten te organiseren. Overwerk kwam in de Limburgse mijnen weinig voor. Tot laat in de negentiende eeuw werd steenkool gedurende één dienst per dag gedolven. Een meerploegenstelsel zorgde voor organisatorische complicaties, maar doorslaggevend was dat er geen behoefte bestond aan meer inzet van arbeid. Bij wijze van uitzondering werden een enkele keer meerdere ploegen ingezet. Zo werkten in 1819 vanwege het gevaar van niet in de hand te houden instortingen drie ploegen rond om de klok.³⁹

Vermindering van de arbeidsinzet was dramatischer, maar uiteindelijk een even stroef proces als uitbreiding. Gewoonlijk werd eerst gekozen voor een verdeling van de werkloosheid over de aanwezige arbeidskrachten. Arbeiders werd eerst aangezegd aan het front minder kolen los te halen. De houwens, die in tarief werkten, verdienden dan uiteraard minder. De volgende optie was het schrappen van zaterdagdiensten of nachtdiensten. Verdeling van de werkloosheid over alle arbeiders lijkt voor circa 1850 gebruikelijk te zijn geweest. Zo trachtten de plaatselijke leiding van de Domaniale Mijn en de arbeiders de ongunstige tijd in de jaren 1820 te overleven door beurtelings een dienst te maken en het werk over het dubbele aantal te verdelen. Tijdelijke sluiting van een mijn kwam ook voor. De Neuprick laat dit voor de negentiende eeuw zien en bij de mijntjes van de achttiende kwam het vaker voor. Werk zo verdelen was kostbaar. Evenmin konden mijndirecties erop vertrouwen dat arbeidsmarkten onmiddellijk konden voorzien in veranderde behoeftes. Omdat mijnarbeid gespecialiseerd was, waren de mijnondernemingen bang dat zij bij een opleving van de vraag slechts tegen grote kosten voldoende geschikte arbeidskrachten konden vinden. Flexibiliteit was dus beperkt, want het winnen van steenkool was een relatief star productieproces en via de arbeidsmarkt was niet veel flexibiliteit op korte termijn te winnen. Deze starheid sloot niet uit, dat er een groep mijnwerkers was die gedurende korte periodes in de mijn werkte, naast de grotere groep die permanent in dienst was. Zij deden dat wel regelmatig. Dezelfde namen keerden voortdurend terug.⁴⁰

38 Voor 1783 zijn verkoop en productie geschat uit de verkopen en uitgaven aan lonen. Er ontstaat geen ander beeld als wij in plaats van 1783 in deze grafiek 1810, waarvoor de volumes van delving en verkoop bekend zijn, zouden weergeven. RHCL, Archief Kloosterrade, 1095. Uit het archief van de Domaniale Mijn is een databestand van maandgegevens samengesteld tot de Franse Tijd, aangevuld met gegevens voor die periode uit het Frans Archief.

39 Het 'roven' van steenkoolpilaren alvorens een wingebied definitief op te geven, noopten tot het intensief inzetten van arbeid. Nationaal Archief, Archief Binnenlandse Zaken, Waterstaat 1814-1830, 795 A., Rapport van de ingenieur van het corps waterstaat voor de mijnen van het 16^e district rechter Maasoever, Delpaire aan dhr. Bouesnel, hoofdmijnningenieur, over de staat van de steenkolenmijn te Rolduc ontgonnen voor rekening van de overheid, 26.12.1819.

40 Zie voor de 'winterwerkers' of 'overwinteraars' G. Lemmens, 't Koalemen'ke. *Mijnwerkersleven* (St. Odiliënberg z.j. reprint 1936) 22, 28.

De mijn Neuerrick, 1885. Bron: J. Driesen, *Kerkrade in oude ansichten*.

Seizoenswerkloosheid of soortgelijke andere fluctuaties in het inkomen overbruggden veel beroepsgroepen door arbeid van vrouwen en jonge kinderen. Mijnwerkersgezinnen hoefden minder dan anderen zich in te stellen op zulke schommelingen. Voor zover we er iets van weten lijken juist in mijnwerkersgezinnen vrouwen en dochters voor weinig extra inkomen te hebben gezorgd. In België zorgde de vader in 1891 voor 76,50 procent van het inkomen van een mijnwerkersgezin, de zonen voor 22 procent, de moeder voor 0,04 en de dochters 0,70. In de spinnerij was het aandeel van de vader 54,9, van de zonen 27,1 procent, van de moeder 9,5 en van de dochters 3,6 procent.⁴¹ Zo'n patroon werd door de mijnbedrijven gestimuleerd. De twintigste-eeuwse sociale arrangementen van mijnbouwondernemingen hadden wortels tot diep in de negentiende eeuw. De *Vereinigungs-Gesellschaft*, toonaangevend in het Wormbekken sedert de jaren 1840, probeerde de beslissingen die mijnwerkers thuis maakten te beïnvloeden. Een drukkende kinderlast – meer dan drie kinderen onder de tien jaar – leidde tot subsidie. Meisjes mochten in de fabrieken van Aken werken, maar de *Vereinigungs-Gesellschaft* probeerde vrouwen contractueel te verplichten en financieel te stimuleren betaalde arbeid op te geven bij hun huwelijk. De echtgenotes van mijnwerkers werden geacht zich beperken tot huishoudelijk werk en tot de bewerking van hun tuin.⁴²

Of de mannen ook vóór pakweg 1850 zo dominant waren voor het inkomen van mijnwerkersgezinnen is koffiedik kijken. Bij de analyse van de beroepstelling van 1807 viel het belang van de textielnijverheid in Kerkrade op, vooral

41 M. Neiryneck, *De loonen in België sedert 1846* (Leuven 1944) 230.

42 C. Hilt, *Bericht über die Entstehung und Entwicklung der Vereinigungs-Gesellschaft für Steinkohlenbau im Wurm-Revier erstattet zur Erinnerung an des 50. Jahr des Bestehens der Gesellschaft* (Aken 1886) 28-29.

van de spinsters.⁴³ In de achttiende en vroege negentiende eeuw werkten veel inwoners van het Nederlands-Belgisch-Duitse grensgebied in de textiel.⁴⁴ Voor dit artikel is de geografische spreiding belangrijk. Gegevens zijn schaars, maar waarschijnlijk verschaften textielfabrikanten in de eigenlijke mijnstreken niet veel werk of deden zij dat kort na de Franse Tijd niet meer.⁴⁵

Lonen in de landbouw en de mijnbouw

Volgens het Lewis-verhaal zou een volledig elastisch arbeidsaanbod uit de landbouwsector hebben gezorgd voor een stabiele horizontale looncurve in de mijnbouw. Uit de voorgaande paragrafen kan worden opgemaakt dat dit laatste niet klopt. De beschikbare informatie maakt het onwaarschijnlijk dat dit soort modellen, waarin wordt uitgegaan van een onbeperkt aanbod van arbeid uit een traditionele sector, relevant zijn voor de mijnindustrie. Iemand die wegtrok van de boerderij om in de mijn te werken ging er echt op vooruit. Jac. Bertrand ging in 1902 eerst van Nuth naar Kloosterrade, de boerderij bij het klooster, om daar tweede paardenknecht te worden. Pas na enige tijd begon hij als sleper op de Domaniale Mijn. Afgaande op zijn herinnering ruim vijftig jaar later, zou hij op de mijn vier keer zo veel hebben verdiend.⁴⁶ Zulke verschillen zijn te groot om normaal te zijn. Hoe groot was de kloof tussen boerderij en mijn werkelijk?

Tabel 1 geeft een overzicht van de (nominale) lonen in de mijnbouw en in de landbouw, en hun onderlinge verhouding. Zij zijn zo veel mogelijk ontleend aan officiële onderzoeken met gegevens zowel over de mijnbouw als de landbouw. De tabel laat zien dat een kloof tussen het loon in de landbouw en in de mijnbouw normaal was, zowel aan het begin als aan het eind van de negentiende eeuw. Het loonverschil tussen beide sectoren was duurzaam en opmerkelijk stabiel qua grootte.

43 L. Augustus, H. Latten, L. Nijsten-Höfte, *Citoyens*, XXXII, vragen om nader onderzoek. Ook de bevolkingslijst voor Kohlscheid en omgeving vermeldt voor 1799 veel naaisters etc. werkzaam voor *Verleger* uit Aken.

44 De textielfabrikanten in Monschau gaven werk aan enkele duizenden 'boeren' op het platteland van Gulik en Limburg. H. Kisch, *From Domestic Manufacture to Industrial Revolution: the Case of the Rhineland Textile Districts* (New York/Oxford 1989) 164-168, 298 noot 140. Ernst noemt er 30.000 zonder het gebied te specificeren; waarschijnlijk bedoelt hij de drie deelgebieden van Overmaas. Hij stelt dat vrijwel elk boerengezin in deze activiteit was ingeschakeld. S.P. Ernst, *Histoire du Limbourg, suivie de celle des comtés de Daelhem et de Fauquemont, des annales de l'abbaye de Rolduc* (Luik 1837) Tome premier, 128-139. In het Land van Herve was vermoedelijk vijftig procent van de volwassenen hierbij betrokken.

45 Een indicatie van de verspreiding van de textielarbeid over plaatsen in het Rijnland, zij het op een laat tijdstip, geeft: W. Zorn, 'Neues von der historischen Wirtschaftskarte der Rheinlande', *Rheinische Vierteljahrsblätter* 30 (1965) 337, 339, Karte 3 and 4. In 1822 was er bijna geen proto-industriële activiteit meer in de omgeving van Aken. Zie ook: H. Hahn, W. Zorn, *Historische Wirtschaftskarte der Rheinlande um 1820* (Bonn 1973) 51-52, Abb. 9, en: G. Adelman, 'Die deutsch-niederländische Grenze als textilindustrieller Standortfaktor', G. Droege u.a. (Hrsg.), *Landschaft und Geschichte* (Bonn 1970) 13-14.

46 *Limburgs Dagblad* 30.04.1957.

Jaar	Limburg			Luik		
	Mijnbouw	Landbouw	Landbouw/ Mijnbouw (procenten)	Mijnbouw	Landbouw	Landbouw/ Mijnbouw (procenten)
1819	0,71	0,49	69	0,60	0,40	67
1828	0,51	0,49	96	0,61	0,40	66
1836	0,57	0,45	79	0,81	0,57	70
1850	0,67	0,49	73	0,49	0,59	120
1898	1,78	1,20	67	1,61	1,05	65

Tabel 1. Nominale lonen in de mijnbouw en de landbouw in Limburg en Luik (guldens).

Bronnen: zie bijlage.

Deze gegevens bevestigen een conclusie van Goossens op basis van heel ander soort onderzoek: er was geen arbeidsoverschot of verborgen werkloosheid in de landbouw in de provincie Luik in het begin van de negentiende eeuw tot 1846.⁴⁷ Als op grote schaal arbeid moest worden aangetrokken - zoals in Limburg aan het eind van de eeuw en tientallen jaren eerder in de Duitse mijnen aan de andere kant van de grens - dan was een beperkte vergroting van het loonverschil voldoende om landarbeiders ertoe aan te zetten hun werkkring te verruilen voor mijnlamp en de (tinnen) veldfles, *Lampe und Blech*, zoals de Nederlandse pachtboeren de mijnen, hun nieuwe concurrenten op de arbeidsmarkt omstreeks 1900, misprijzend noemden.⁴⁸

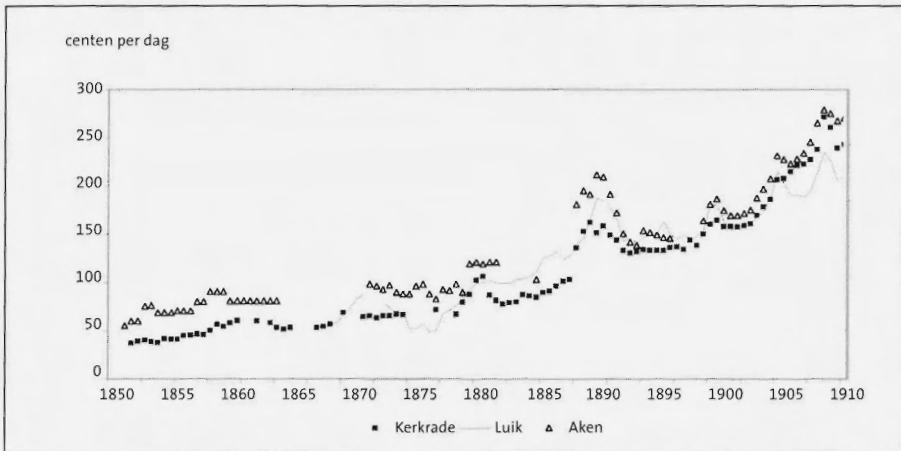
Mijnwerkerslonen en arbeidsproductiviteit in Aken, Limburg en Luik

'Onbeperkte' arbeidsoverschotten en een extern loonpeil waren niet bepalend voor de ontwikkeling van de lonen in de mijnbouw, niet in het begin van de negentiende eeuw en evenmin aan het eind van de achttiende. Zo ver als wij kunnen terugkijken, zien we een 'moderne' ontwikkeling, althans groei op lange termijn van het (nominale en reële) loon.

Limburg mag in veel opzichten een achtergebleven gebied zijn geweest, maar achterlijk is zeker niet de correcte kwalificatie voor de steenkolenmijnbouw in Kerkrade. Vanuit Limburgs en Nederlands perspectief kwam de (nationale) steenkool bovengronds in een geïsoleerde, verre uithoek, maar die plek maakte

47 M. Goossens, *The Economic Development of Belgian Agriculture: a Regional Perspective, 1812-1846* (Leuven 1993) 275-277. Zij stelde overigens vast dat er in Belgisch-Limburg wel verborgen werkloosheid in de landbouw voorkwam. Ik veronderstel echter dat het landbouwbedrijf in Nederlands Zuid-Limburg meer overeenkomsten vertoonde met dat in de provincie Luik.

48 Steenaert, 'Men hield mijnen ten doop', *Steenkool I* (1946) 229. Zie voor uitleg: L. Kreukels, *Kolen en kompels. De geschiedenis van Nederlandse mijnwerkers* (Amsterdam / Brussel 1986) 47-48.

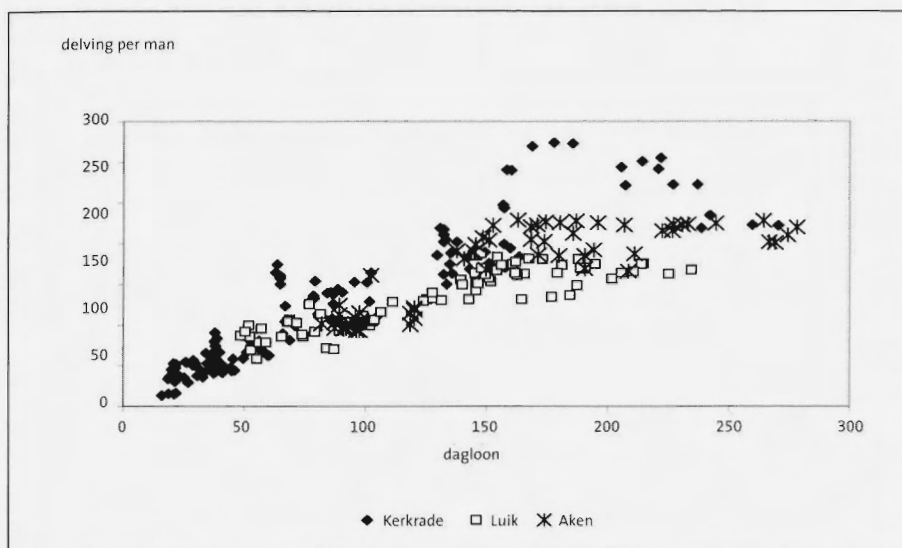
Grafiek 12. Mijnwerkersdaglonen in Kerkrade, Luik en Aken

deel uit van een grotere, op mijnbouw georiënteerde wereld tussen Maas en Rijn. In dat gebied bestond een geïntegreerde afzetmarkt, en ook een geïntegreerde arbeidsmarkt. Aan de hand van de ontwikkeling van de daglonen in de drie mijnbouwgebieden (grafiek 12) wil ik laten zien dat de ontwikkeling van de arbeidsmarkten in Kerkrade niet veel verschilde van die in het Akense mijnbekken - waar Kerkrade geologisch deel van uitmaakte - of van die in Luik.

Er waren uiteraard plaatselijke bijzonderheden. Globaal gezien waren de jaren 1860 relatief gunstig voor de Belgische mijnwerkers. De groei in Limburg vanaf 1890 ging gepaard met een grote vraag naar mijnwerkers en met relatief hoge lonen. Maar de overheersende indruk is die toch van een vergelijkbare ontwikkeling. De lonen liggen vrij dicht bij elkaar en het pad over de jaren heen was hetzelfde.⁴⁹

De dynamiek achter de loonontwikkeling op de lange termijn is simpel. De prijs van de arbeid evolueerde mee met de arbeidsproductiviteit. Dat valt voor alle drie de regio's duidelijk te maken (grafiek 13). Het verband was niet zó simpel dat loon en productiviteit evenredig omhoog gingen. In dat geval zou grafiek 13 niet veel meer dan een enkele rechte lijn laten zien. In feite zien wij een gebogen lijn. Was een bepaald niveau van productie per man bereikt, dan was een verdere toename van het loon niet meer zo nauw verbonden met de groei van de productiviteit. De curve vlakt af, heel duidelijk in Luik en Aken. In Kerkrade gebeurde aanvankelijk het tegenovergestelde: een snelle toename van de arbeidsproductiviteit, althans afgezet tegen het loon. Snel erna verliep het proces in de omgekeerde richting. Het resultaat was de opmerkelijke en gepro-

⁴⁹ Caulier-Mathy heeft de in de maand januari van een aantal jaren voor 1850 betaalde lonen gepubliceerd in de (moderne) mijn de *Patience et Beaujonc*. N. Caulier-Mathy, *La modernisation des charbonnages liégeois pendant la première moitié du XIXe siècle. Techniques d'exploitation* (Parijs 1971) Annexe 8. In de jaren 1830 was het verschil met de lonen in de Domaniale slechts 1 of 2 cent groot. Er is een groter verschil in de jaren 1840. Dat was ongetwijfeld het gevolg van de problemen die de Belgische afscheiding creëerde, in het bijzonder de terugkeer naar Nederland van Limburg rechts van de Maas.

Grafiek 13. *Productiviteit en dagloon in Aken, Kerkrade en Luik*

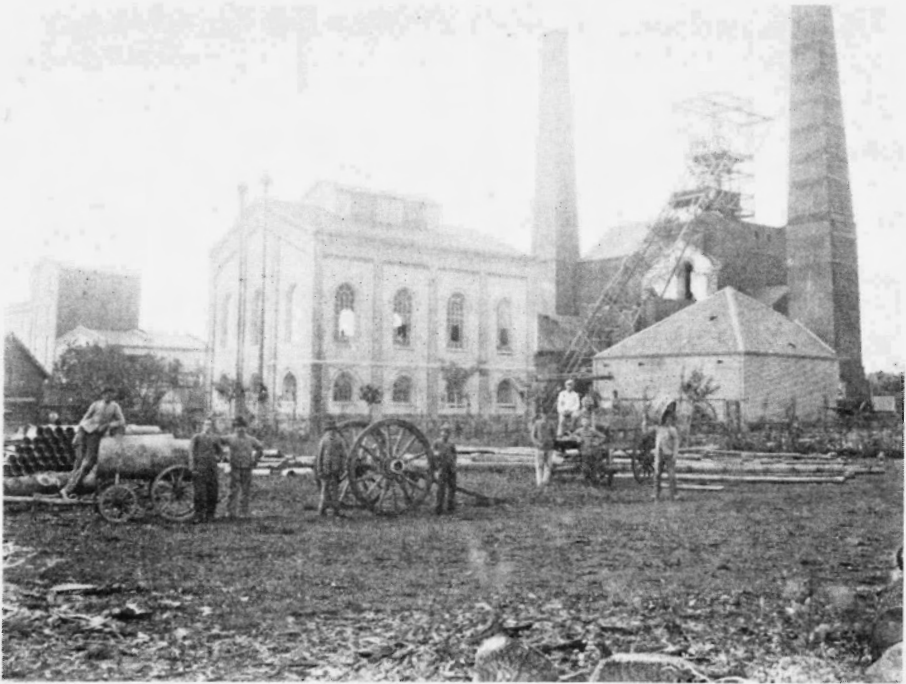
nonceerde 'bobbels' in Kerkrade, juist als de reeksen voor beide andere regio's afvlakken. Toen de Domaniale Mijn zijn afzet kon uitbreiden omdat de mijn eindelijk te maken kreeg met een gunstige steenkolenmarkt, had dit een relatief sterk effect op de arbeidsproductiviteit. De bobbel illustreert het zogenaamde Verdoorn-effect: groei op zich kan een hogere productiviteit bevorderen.⁵⁰

Besluit

De techniek van de kolenwinning was sinds het begin van de achttiende eeuw drastisch veranderd. De uiterlijke verschijningsvorm van de mijnindustrie en de kolenproductie in de negentiende eeuw was compleet verschillend van de bescheiden gebouwtjes bij een schacht of watergang aan het begin van de achttiende. Anders dan wel wordt beweerd, waren de ondergrondse werken ook sterk veranderd. Deze veranderingen toonden cumulatieve groei en ontwikkeling. Ondanks deze vooruitgang is een pessimistische, of op zijn minst weinig rooskleurige visie op de geschiedenis van de steenkolenwinning een constante in de 'klassieke' literatuur. In die perceptie zou een houwer zich ondergronds thuis hebben gevoeld van de tijd van Agricola tot aan de Eerste Wereldoorlog. Deze 'klassieke' visie leeft voort in modernere en recente analyses.

In de loop van de eeuwen nam evenwel de omvang van de kolenproductie spectaculair toe. In Groot-Brittannië was een groei met 2,6 procent per jaar in de

⁵⁰ De stelling is dat een hogere productie leidde tot een hogere productiviteit. Verdoorn suggereerde louter dat er een verband was; hij liet de causaliteit in het midden. In de context van dit artikel mag verwezen worden naar Verdoorns analyse van lonen, productiviteit, prijzen en flexibiliteit in, onder meer, de steenkolenmijnbouw. P.J. Verdoorn, *De verstarring der productiekosten* (Haarlem 1943) 65-71; 104-106.

De Domaniale Mijn in Kerkrade rond 1910. Zij was op dat moment nog het grootste Nederlandse mijnbedrijf. In 1914 raakte de Domaniale die plaats kwijt aan de Staatsmijn Emma. Fotocollectie SHCL.

negentiende eeuw de voortzetting van een jaarlijkse groei met 2 procent sinds 1550. Op het vasteland waren de prestaties minder indrukwekkend. Maar ook in Luik werd een jaarlijkse groei van 2,5 procent sinds de Franse tijd voorafgegaan door een groei van 1 procent sinds 1510. Dat was gelijk aan of mogelijk hoger dan de groei van de textielnijverheid in Verviers, Eupen, Monschau en andere streken in de Euregio.⁵¹

In dit artikel konden wij niet zover teruggaan. Het blijft dan ook moeilijk voorstelbaar dat de reële lonen in de mijnbouw al sinds de Middeleeuwen met dezelfde groeicijfers waren verbeterd. Maar de ontwikkeling van de lonen sinds de achttiende eeuw geeft een positief beeld: ondergrondse arbeid werd steeds hoger gewaardeerd. Voor zover het Lewis-model van de overgang van 'traditioneel' naar 'modern' het loonpeil centraal stelt, moet het voor de mijnindustrie rondom Aken, Kerkrade en Luik worden verworpen. Het geeft niet het mechanisme weer van verandering en groei in de streken tussen Maas en Rijn. Als we er met Kuznets vanuit kunnen gaan dat moderne economische groei het gevolg was van de toepassing van technische kennis, dan kunnen we concluderen dat

⁵¹ J.L. van Zanden, 'Early modern economic growth. A survey of the European economy, 1500-1800', in: M. Prak (ed.), *Early Modern Capitalism. Economic and social change in Europe 1400-1800* (Londen/New York 2001) 83-84. Over de groei van de textielindustrie: M.P. Gutmann, *Toward the Modern Economy. Early Industry in Europe 1500-1800* (Philadelphia 1988) 123-125.

dit proces de mijnbouw in zijn greep had en dat deze industrie al eeuwen lang 'modern' kan worden genoemd. Dat vertaalde zich ook in een stijgend loonpeil.

Bijlage

Gebruikte bronnen bij de grafieken 1, 3-5 en tabel 1.

Grafiek 1. Steenkolen in Limburg, Aken en Luik gedolven, 1740-2000

Grafiek 3. Het aantal mijnwerkers in Limburg, Aken en Luik, c. 1810-1920

Productie is delving inclusief eigen verbruik. Aantal is in principe de gemiddelde bezetting. Voor Nederland ontleend aan een eigen databestand. Delving en aantallen mijnwerkers kunnen gewoonlijk worden ontleend aan dezelfde bron. De belangrijkste bronnen zijn het Provinciaal Archief en dat van het Staatstoezicht op de Mijnen, met name tot 1852 de staten gemaakt voor het vaststellen van het recht op de mijnen (de *red-vance proportionelle*). Nadien zijn deze staten gecombineerd met de opgaven verzameld en gepubliceerd in het *Verslag van de toestand van het hertogdom Limburg* door het Staatstoezicht op de Mijnen. De gegevens zijn aangevuld en geconfronteerd met andere bronnen, met name uit Archief Kloosterrade 1099; het Frans Archief 2599, 2609 en het Provinciaal Archief 11233-9A en 22E. Voorts is gebruik gemaakt van registers en andere verslaggeving in het archief van de Domaniale mijn en van contemporaine publicaties. De cijfers komen regelmatig, maar zeker niet altijd overeen met de tijdreeksen gepubliceerd in: E. van der Elst, 'De Steenkolenmijnen in Limburg', *Tijdschrift uitgegeven door de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid* 4^e reeks II (1878) 48-49; P. Tesch, 'Nederland als mijnbouwland', *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap, Tweede Serie XXVII* (1910) 9, 11-29; W.A.J.M. Waterschoot van der Gracht, 'De Limburgsche steenkolenmijnindustrie gedurende de laatste 40 jaar', in: *40 jaren spoor en mijnen in Zuid-Limburg 1896-1936* (Heerlen 1936) 62-65. De cijfers van 1742-1783 zijn geschat uit de omzetgegevens in Archief Kloosterrade, 1094 en 1095. Voor Aken: K.H. Kaufhold, W. Sachse (Hrsg.), *Historische Statistik von Deutschland. Band V. Gewerbestatistik Preußens vor 1850. 1 Das Berg-, Hütten- und Salinenwesen* (St. Katharinen 1989) 110-111; W. Fischer (Hrsg.) *Historische Statistik von Deutschland. Band VIII. Statistik der Bergbauproduktion Deutschlands 1850-1914* (St. Katharinen 1989) 26, 30. De oudste cijfers hebben betrekking op de leden van de *Knappschaft*. De totale inzet van arbeid wordt daarom mogelijk iets ondergewaardeerd. De cijfers komen overeen met die uit officiële bronnen gepubliceerd door, onder anderen, K. Flegel, M. Tornow, *Die Entwicklung der deutschen Montanindustrie von 1860-1912* (Berlijn 1915) 123, maar zij wijken af van die van H. Wagner, *Beschreibung des Bergreviers Aachen* (Bonn 1881) 208-210; de cijfers van Wagner lijken exclusief het Inderevier. De ontwikkeling van de productie vóór 1817 is geschat met behulp van Wagner en daaraan voorafgaand, diverse incidentele opgaven: J. Aretz, *Kohlscheider Bergwerke* (Herzogenrath 1987); F. Cavenne, *Statistique du département de la Meuse Inférieure* (Paris an X); P.H. Oidtmann, *Die technische und wirtschaftliche Entwicklung des Aachener Steinkohlenbergbaus* (Aachen 1955). Diverse opgaven zijn niet of niet goed in overeenstemming te brengen met de hier aangehouden cijfers. Lefebvre, 'Aperçu général des Mines de houille exploitées en France, de leurs produits, et des moyens de circulation de ces produits', *Journal des Mines* 12 (An X) 386; zie ook 396-397, 409, *Nouveau dictionnaire d'histoire naturelle appliquée aux arts, principalement à l'agriculture et à l'économie rurale et domestique*, Tome XI (Paris An XI) 379, 380 of A.-M. Héron de Villefosse, *De la richesse minérale. Considérations sur les mines et salines des différents états, et particulièrement du royaume de Westphalie, pris pour terme de comparaison I* (Paris 1810) 403. Inconsistente data, ook al gaan zij verder terug in de tijd, zijn niet opgenomen. Zo zou het aantal arbeiders in 1811 3800 zijn geweest en een jaar later 1913, terwijl het aantal mijnen in het departement van de Roer hetzelfde bleef. M. Schultheis-Friebe, *Die französische Wirtschaftspolitik im Roer-Departement 1792-1814* (Bonn 1969) 162. Voor Luik: A. Visschers, *De l'exploitation et du traitement des substances minérales en Belgique* (Brussel 1843) 25 (ook in de *Annales des travaux publics de Belgique I* (1843) 203), vervolgens de diverse *Exposé de la Situation du Royaume*, aangevuld met de *Documen(t)s statistiques sur le royaume de Belgique* en het *Annuaire statistique de la Belgique*. Zie ook het 'Rapport de la commission [chargée de la programme des études à faire sur les explosions de gaz grisou]', *Annales des travaux publics de Belgique XXXVIII* (1881) 5-235. Voorts het *Rapport sur la situation de l'industrie minérale et métallurgique dans la province de Liège* apart, maar ook in: *L'Exposé de la*

situation administrative de la province de Liège. Voor de delving vóór 1829: Nationaal Archief, Binnenlandse Zaken, Waterstaat 1813-1830, 1283 b; N. Caulier-Mathy, *La modernisation*, 260; R. Demoulin, 'Le Basin mosan pendant la première moitié du XIXe siècle', *Bulletin de l'Institut Archéologique Liégeois* LXIII (1939) 141-152; M. Deprez, *Essai sur les mouvements*; B.P.A. Gales, R. Fremdling, 'Ijzerfabrikanten en industriepolitiek onder koning Willem I: de enquête van 1828', *NEHA-Jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis* 57 (1994) 287-437. De Luiks-Limburgse gegevens waren al te vinden bij: N. Caulier-Mathy, *Statistiques de la province de Liège sous le régime hollandais* (Leuven/Parijs 1962); R. Leboutte, 'L'exploitation charbonnière dans le pays de Liège sous l'Ancien Régime', in: E. Westermann (Hrsg.), *Vom Bergbau- zum Industrievier* (Stuttgart 1995) 335-345; L. Lebrun et al., *Essai sur la révolution industrielle en Belgique, 1770-1847* (Bruxelles 1979); B. Pluymers, *De Belgische industriële productie 1811-1848. Reconstructie van een databank van de fysieke productie en de bruto toegevoegde waarde. Workshop on Quantitative Economic History Research Paper: 92.01* (Leuven 1992) 15-16.

Grafiek 4. De bevolkingsontwikkeling in het Nederlandse en Akense mijnbouwgebied, 1712-1909

De bevolkingsgegevens komen uit een eigen databestand. Voor gemeentelijke herindelingen is gecorrigeerd. De cijfers van de Franse tijd en eerder zijn alles behalve spijkerhard. Voor het databestand is voor Nederland gebruik gemaakt van de volkstellingen, vooral van: Th.L.M. Engelen, 'Van 1.300 zielen naar 50.000 inwoners. Een eerste aanzet tot de demografische analyse van Kerkrade in de periode 1600-1975', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg XXXV* (1990) 1-29; Th. Janssen, 'Heerlens Bevolking (vanaf het begin der vorige eeuw)', *Het Land van Herle* 3 (1953) 49-55, 109-114, 139-144; J.J.F.R. Philips, 'Limburgse bevolkingscijfers uit de eerste helft van de 19e eeuw', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg VIII* (1963) 99-161 en idem, 'Enige aanduidingen omtrent de bevolkingsontwikkeling van de 17e tot het eind van de 18e eeuw in het gebied van de huidige provincie Nederlands Limburg', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg XX* (1975) 1-47; J.C. Ramaer, *Geschiedkundige atlas van Nederland. Het koninkrijk der Nederlanden (1815-1931)* ('s-Gravenhage 1931) 270-272; J. Wachelder, 'Relatieve Limburgse bevolkingsgroei van 1830-1955', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg I* (1955) 35-52. De bevolkingscijfers voor het Wormgebied zijn ontleend aan: Statistisches Landesamt Nordrhein-Westfalen, *Sonderreihe Volkszählung 1961, Heft 3c. Gemeindestatistik des Landes Nordrhein-Westfalen, Bevölkerungsentwicklung 1871-1961* (Düsseldorf 1964) en idem, *Sonderreihe Volkszählung 1961, Heft 3d. Gemeindestatistik des Landes Nordrhein-Westfalen, Bevölkerungsentwicklung 1816-1971* (Düsseldorf 1966). De indeling van de Revier is die van G. Voppel, *Die Aachener Bergbau- und Industrielandschaft. Eine wirtschaftsgeographische Studie* (Wiesbaden 1965) 130. Het Kernrevier vóór 1800 is Bardenberg. Zie voor deze periode: M. Wensky, 'Zur Geschichte von Bardenberg, Broich und Weiden bis zum Ende des 18. Jahrhunderts' en J. Zapp, 'Die wirtschaftliche Bedeutung', beide in: M. Wensky, F. Kerff (Hrsg.), *Würselen. Beiträge zur Stadtgeschichte. Band I* (Keulen 1989) 171-172 resp. 294. Voorts W. Kaammerer, *Ascuilare. Eschweiler in seiner Geschichte II. Teil: 800 bis 1800* (Mönchengladbach 1968) 223-224.

Grafiek 5. Het nominale dagloon van een mijnwerker in de Domaniale Mijn, 1740-1910

Voor Nederland ontleend aan eigen databestand. Er is gebruik gemaakt van maandcijfers in de registers voor zover bewaard in het archief van de Domaniale Mijn en rapporten van het staatstoezicht of commissies van onderzoek. De vroegste cijfers van mijnwerkerslonen in de grafiek berusten op enigszins gewaagde schattingen. De bron, gedeelten van de overgebleven boekhouding, specificeert alleen de uitbetaalde lonen, niet het aantal arbeiders. Dat aantal is geschat op basis van het aan mijnwerkers uitgereikte bier dat wel wordt vermeld. RHCL, Archief Kloosterrade, 1094, 1095. Een cruciale aanname is hoeveel potten een mijnwerker per dag kreeg. Ik ben uitgegaan van twee, in aansluiting bij Gierlichs en anderen. [W] Gierlichs, 'Over de Mijnbouw der Abdij Kloosterrade', *Rolduc's Jaarboek XVII* (1937) 142. Hieruit is het aantal mandagen afgeleid dat bij een loonsom hoort. Bepaalde categorieën, waarvoor de dagen wel werden genoteerd, kregen drie potten per dag. Leidinggevend van de mijn evenwel twee. De aanname is dat het verschil tussen twee en drie een teken is van de lengte van de arbeidsdag. Het loon in natura, 2,6 liter per dienst, is in de berekening van het dagloon meegerekend; het maakte daarvan ongeveer 15 procent uit. In de meeste Duitse industrieën was tot na 1900 alcoholconsumptie tijdens het werk gebruikelijk; 4 liter bier was niet ongewoon. De kosten werden geschat op 10 à 25 procent van het loon, toen overigens betaald door de werknemers. L. Machtan, 'Zum Innenleben deutscher Fabriken im 19. Jahrhundert', *Archiv für Sozialgeschichte XXI* (1981) 210-212. Er zijn

ook wel verhalen over het aanlaten rukken van alcohol in de Limburgse mijnen voor de Eerste Wereldoorlog. Bazen hadden deze vrijheid. *Steenkool* 2 (1947) 398. Natura maakte toen al meer dan een eeuw geen onderdeel uit van de uitbetaling. In het Wormgebied was het loon biervrij te maken zeker vanaf het midden van de jaren 1770 de trend. Consumptie moest voor eigen rekening. De betaallijsten van de Domaniale Mijn uit het begin van de Franse tijd vermelden deze betalingen in natura niet. J. Wieseman, *Steenkohlenbergbau in den Territorien um Aachen 1334 – 1794 I* (Aken 1995) 210; zie ook 212-213. De berekeningen via de bierconsumptie komen verrassend dicht uit bij globale indicaties uit de achttiende eeuw. Zo meldde de abt van Kloosterrade in 1785/86 dat mijnwerkers gemiddeld 1 *pattacon* per week verdienden, bij zes dagen 34 cent per dag (RHCL, Archief Kloosterrade, 834). De 'bierschatting' komt voor 1783, het laatste jaar van het *Liber Compertuum*, uit op iets beneden 38 cent. Nog dichter komt de schatting gebaseerd op bierverbruik bij de lonen vastgelegd in de mijnreglementen voor andere delen van het Wormgebied. In het land Heyden was dat 37 cent per dienst vanaf 1777 en 38 cent bij Bardenberg vanaf 1775. De uitkomst voor Bardenberg hangt echter af van de aangenomen koers. Het genoemde bedrag is berekend op basis van de koers 1 Keulse mark = 4 Akense mark. Een Keulse verordening waardeerde evenwel in 1767 de Keulse mark op 4,7 Akense. Dat zou een loon impliceren van 45 cent. Zie R. Metz, *Geld, Währung und Preisentwicklung. Der Niederrheinraum im europäischen Vergleich: 1350-1800* (Frankfurt a.M. 1990). Deze reglementaire bedragen zouden dicht bij het gemiddelde moeten liggen. Want de formele verschillen tussen de soorten arbeiders waren in het eerste gebied gering en nog minder in het tweede. Daar staat enige onzekerheid over de werkelijke uitbetalingen tegenover. Verordeningen definieerden normen en zij stelden expliciet de *Gewerkschaften* in staat met individuen een lager loon af te spreken of het loon naar beneden aan te passen als de productie beneden een drempel bleef (zie: Wieseman, *Steenkohlenbergbau* II, 71, 145). Er zijn echter ook betaallijsten bewaard gebleven. In 1793 kregen houwens op de Teut tussen 37 en 51,5 cent per dag en slepers tussen 27 en 34 (zie: B. Willms, 'Der Anteil der Reichsstadt Aachen an der Kohलगewinnung im Wurmrevier', *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins* 45 (1925) 162-163, noot 7). De opgaven voor de Domaniale – niet meer de bierschatting, maar een ambtelijke opgave respectievelijk betaallijsten – suggereren dat het gemiddelde tussen 1786 en 1795 was gedaald van 34 naar 33 cent. Al met al verdienen de cijfers vertrouwen en dat geldt dan tevens voor de weergegeven ontwikkeling, ook die voor de achttiende eeuw.

Grafiek 12. Mijnwerkersdaglonen in Kerkrade, Luik en Aken

De loongegevens komen uit het eerder beschreven databestand; voor Luik de *Exposé's* etc. Daarnaast dient vermeld: A. Julin, *Recherches sur le salaire des ouvriers des charbonnages Belges (1810 – 1889)* (Luik 1889). Voorts voor België in zijn geheel: M. Peeters, 'L'évolution des salaires en Belgique de 1831 à 1913', *Bulletin de l'Institut des Sciences Économiques* (1939) 389-420. Loonreeksen voor Aken geeft J. Kuczynski, *Die Geschichte der Lage der Arbeiter in Deutschland von 1789 bis in die Gegenwart, Band I Erster Teil 1789 bis 1870* (Berlijn 1954) 300, 306; idem, *Die Geschichte der Lage der Arbeiter in Deutschland von 1789 bis in die Gegenwart, Band I Zweiter Teil 1871 bis 1932* (Berlijn 1954) 326. Zijn cijfers wijken soms licht af van die uit andere bronnen: A. Bosenick, *Der Steinkohlenbergbau in Preussen und das Gesetz des abnehmenden Ertrages* (Tübingen 1906) 110 of het *Statistisches Heft* van de *Bergbau-Verein*, later *Verein für bergbaulichen Interessen*. Gezien het hoge niveau van Aken dient vermeld dat Kuczynski's startwaarde 88 procent bedraagt van het loon aangegeven door Dorsch. A.J. Dorsch, *Statistique du Département de la Roer* (Parijs 1804) 391. Zie voor Aken en/of Duitsland ook: G. Desai, *Wages in Germany 1871-1945* (Princeton 1960) 342-349 en A.V. Desai, *Real Wages in Germany 1871-1913* (Oxford 1968) 14-15, 108, 110. Voor recent werk zie: J.-L. Demeulemeester, C. Diebolt, M. Jaoul-Grammare, *Aggregate Wage Earnings in Germany: 1810-1989. New Measurement and Cliometric Analysis of Shocks*. *Association Française de Cliométrie Working Papers* Nr. 11, 2007.

Tabel 1. Nominale lonen in de mijnbouw en de landbouw in Limburg en Luik (guldens)

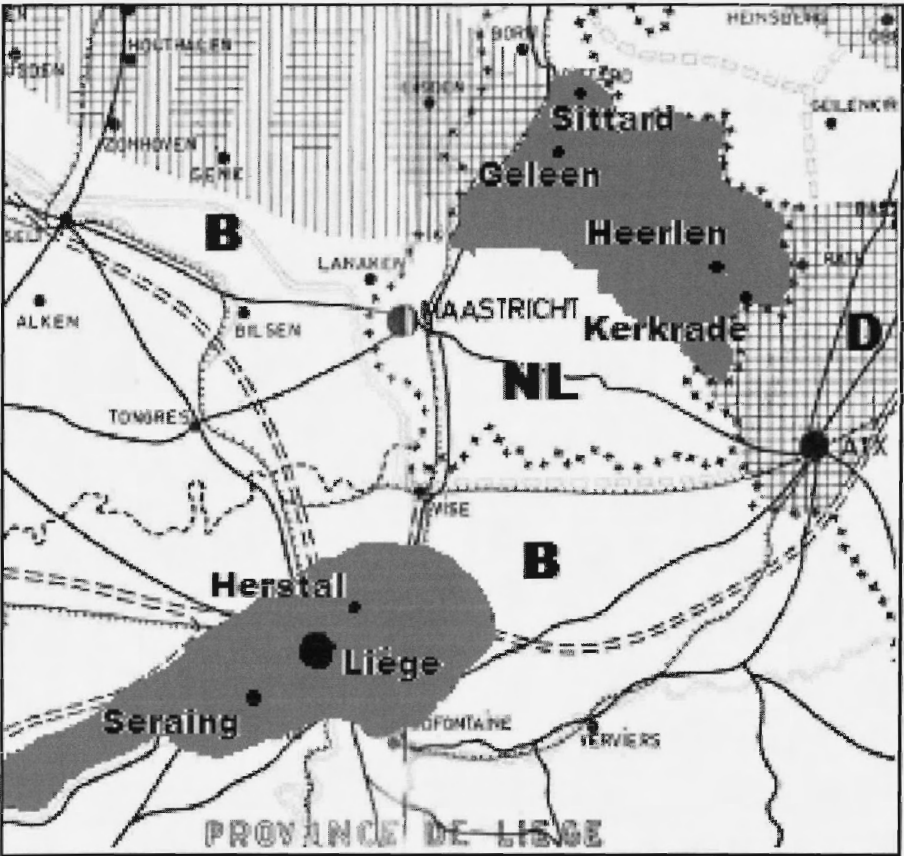
Voor de mijnbouw in 1819: J.L. Brugmans, *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw*. RGP 98 ('s-Gravenhage 1956) 376; voor de landbouw: J.L. van Zanden, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914* (Wageningen 1985) 115 en J.L. van Zanden, A. van Riel, *Nederland 1780-1914*, 76, maar zie tevens pag. 84. Het loon in de Limburgse nijverheid wordt aangegeven van 53,2 cent tot 69,9 en zelfs 79,6 cent; idem en Ph. Kint, R.C.W. van der Voort, 'Economische groei en stagnatie in de Nederlanden 1850 – 1850', *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek* 43 (1980) 132; J.M.M. de Meere, *Economische ontwikkeling*, 72. Mijnbouw in 1828: B.P.A. Gales, R. Fremdling, 'Uzerfabrikanten' of N. Caulier-Mathy, *Statistiques*. De bron voor 1836, ook voor (Nederlands-)Limburg, is: *Documents statistiques*

recueillis et publiés par le ministre de l'intérieur du royaume de Belgique, 4e Publication Officielle (Brussel 1838) 247. Zie ook: Gemeentearchief Kerkrade, 3606. Landbouwlonen in 1898 in *Overzicht van de arbeidsloozen bij landbouw, veehouderij en tuinbouw in 1898. Bijlage van het Verslag over den landbouw in Nederland over 1896 en 1897, Derde Stuk* ('s-Gravenhage 1899). België 1850 = 1846 en 1898 = 1895: *Annuaire Statistique de la Belgique* 29 (1898), 265. Ontbrekende informatie is aangevuld met opgaven uit het *Verslag van de toestand van het hertogdom Limburg* door het Staatstoezicht op de Mijnen.

Het agrarisch loon is het loon zonder kost en inwoning en, indien in de bron gespecificeerd, het zomerloon voor mannen. Voor de lonen in de landbouw zijn zomerlonen én soms provinciale gemiddelden gebruikt. In de provincie Limburg verschilde de prijs van agrarische arbeid van plaats tot plaats. Gezien de aard van de landbouw in de mijnstreek is het echter aannemelijk dat het dagloon daar overeenkwam met het provinciale gemiddelde. In 1836 – en waarschijnlijk ook in 1819 – bedroeg het plaatselijk dagloon f 0,425, iets lager dan het provinciale gemiddelde; in 1898 was het daaraan gelijk. In 1819 was het dagloon in kleinere plaatsen 47,8 cent. Zie: J.M.M. de Meere, 'Daglonen in België en Nederland in 1819 – een aanvulling –', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 6 (1980) 358-359. Voor 1898 ga ik ervan uit dat het loon in het nabijgelegen Heerlen ook in Kerkrade werd betaald.

Het Limburgse mijnwerkersdagloon uit 1819 van f 0,71 lijkt nogal hoog: f 0,60 is een waarschijnlijker bedrag, gezien de opgaven voor Staatstoezicht en provincie. Daar staat een beduidend hoger niveau voor de landbouw tegenover, gerapporteerd in de zogenaamde *Schwerzsche Agrarenquete* voor de districten Aken, Jülich etc, kortom de streek net aan de andere kant van de grens. Met een verdubbeling voor natura, in sommige opgaven de omrekeningsfactor, zou een mannelijke dagarbeider 58 cent hebben verdiend. Zie: G. Fischer, W. Herborn (Hrsg.), *Rheinische Landwirtschaft um 1820. Die Schwerzsche Agrarenquete im Regierungsbezirk Aachen* (Köln 1987) 80-81. Met beide correcties samen is het verschil tussen mijn- en landbouw bijna nihil. Het bedrag van 1836 (f 0,57) past eerder bij wat bekend is over 1833; in 1836 zou men een loonpeil tussen dat van 1835 (f 0,70) en 1838 (f 0,64) verwachten.

De constructie van de tabel zorgt tevens voor enige vertekening. Het gebruik van de op de beurs gehanteerde wisselkoersen zorgt voor variatie waar tijdgenoten geen rekening mee hielden. Het Luikse mijnloon genoteerd voor 1850, in feite 1846 vanwege de vergelijking met de landbouw, is abnormaal laag. Dit is het gevolg van een ernstige depressie in de mijnbouw juist op dat ogenblik. Het cijfer voor 1850 zou f 0,685 zijn. Het cijfer voor de Nederlandse mijnbouw heeft in feite betrekking op 1852. In dat jaar lag het Luikse loonpeil op f 0,77. Van Zandens agrarisch loon in Limburg voor 1850 is louter een aanname dat het loon star was (J.L. van Zanden, *De economische ontwikkeling*, 117). Diezelfde aanname is vervolgens door mij voor de landbouw in 1828 gebruikt. Maar zo'n aanname dient eigenlijk getoetst te worden, want er is ook andere informatie. Historici als Kint en Klep menen na onderzoek in andere provincies dat deze aanname gerechtvaardigd is: Ph. Kint, *Prometheus aangevuurd door Demeter. De economische ontwikkeling van de landbouw in Oost-Vlaanderen 1815-1850* (Amsterdam 1989) 400; P.M.M. Klep, *Bevolking en arbeid in transformatie. Een onderzoek in Brabant 1700-1900* (Nijmegen 1981) 253 wijst er evenwel op dat het reëel loon tussen 1755 en 1840 halveerde. In de Schwerzsche enquête verklaarden zegliden dat tussen 1795 en 1817/1818 het loon van landarbeiders was verdubbeld of meer. Mogelijk daalden de lonen iets na 1819.

Figuur 1. De steenkolenbekkens van Luik en Nederlands-Limburg

Serge Langeweg Leen Roels

Buitenlandse arbeiders in de steenkolenmijnen van Luik en Nederlands-Limburg in de twintigste eeuw: een vergelijking

Steenkolenmijnbouw in Luik en Nederlands-Limburg: een karakterisering

De geschiedenis van de steenkolenwinning in zowel de streek rond Luik in het tegenwoordige België als in de huidige Nederlandse provincie Limburg gaat terug tot de middeleeuwen.¹ Begonnen als kleinschalige dagbouw in open groeves ontwikkelde zich de exploitatie van de kolenlagen geleidelijk tot ondergrondse winning in steeds dieper wordende mijnen. De steenkolenwinning rond Luik profiteerde in de negentiende eeuw volop van de Industriële Revolutie die na 1830 van het jonge koninkrijk België een van de leidende industriële naties van het Europese continent maakte. De twee à drie mijnen in de Nederlandse provincie Limburg daarentegen gingen na de Franse tijd bijna een eeuw van stagnatie tegemoet.² Pas met de opening in 1899 van de Oranje-Nassaumijn in Heerlen begon de Nederlandse mijnbouw aan een periode van snelle expansie. De steenkolenwinning in Luik was op dat moment al lang een gevestigde industrie. In het laatste jaar van de negentiende eeuw produceerden de Luikse mijnen 5.849.000 ton steenkool. In totaal werkten er 30.700 mijnwerkers.³ De netto-productie van de Nederlandse steenkolenmijnen, vijftig kilometer noordelijker, stak daar met 212.972 ton erg schril bij af. Het aantal mijnwerkers, dat 813 bedroeg, ook.⁴

In de loop van de twintigste eeuw zouden de verhoudingen geheel omkeren, zoals de grafieken 1 en 2 laten zien. In 1924 bereikten de Nederlandse mijnen voor het eerst een hogere productie dan de Luikse. Vijf jaar later passeerde ook de personeelsbezetting van de gezamenlijke Nederlandse mijnbedrijven (tijdelijk) die van de zuiderburen. Vanaf 1939 werd die situatie structureel (grafiek 2).

Zoals uit tabel 1 blijkt, was de Nederlandse mijnbouw veel grootschaliger opgezet dan de Luikse. Een voorbeeld kan dat illustreren: in 1938 had de kleinste mijnonderneming in Nederland, Willem-Sophia in Kerkrade, 1.404 arbeiders in dienst. Daarentegen was de kleinste Luikse mijn, Arbre Saint Michel, met 99 arbeiders bijna vijftien maal zo klein. Het grootste mijnbedrijf in Nederland, Staatsmijnen, had een totale bezetting van 19.031 mijnwerkers,⁵ verdeeld over

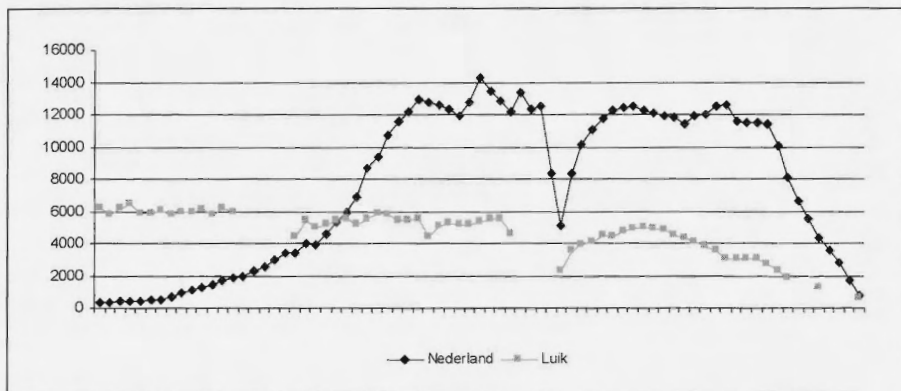
1 C.E.P.M. Raedts, *De opkomst, de ontwikkeling en de neergang van de steenkolenmijnbouw in Limburg* (Assen 1974); Claude Gaier, *Huit siècles de houillerie Liégeoise. Histoire des hommes et du charbon à Liège* (Liège 1988).

2 B.P.A. Gales, *Delven en slepen. Steenkolenmijnbouw in Limburg: techniek, winning en markt gedurende de achttiende en negentiende eeuw* (Hilversum 2004) 53-54.

3 *Annales des Mines de Belgique* (1900) 605, 608.

4 *Verslag van den ingenieur der mijnen, betreffende de exploitatie der mijnen en steengroeven in Limburg over het jaar 1899*, 1.

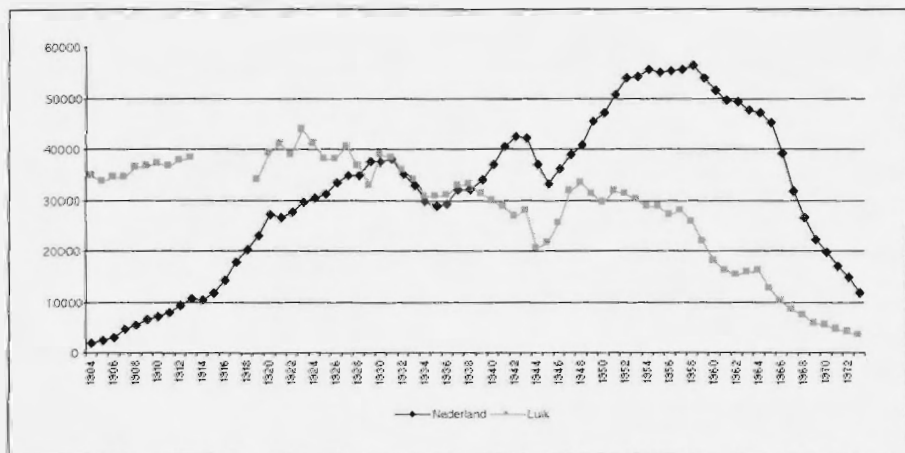
5 Dit cijfer betreft alleen het personeel in dienst van de mijnbouwsector van het bedrijf.

Grafiek 1. Nettoproductie bij de Nederlandse en Luikse steenkolenmijnen, 1900-1974 (in duizend ton)
Bronnen: Verslag van den (Hoofd-) Ingenieur, resp. Inspecteur-Generaal der Mijnen; Annales des Mines de Belgique.

vier ontginningszetels. Dat was ruim het vijfvoudige van de grootste Luikse mijn, Hasard, een bedrijf dat zeven ontginningszetels exploiteerde met een totaal van 3.480 mijnwerkers.⁶ De gemiddelde productie van de Nederlandse mijnzetels bedroeg in 1938 het tienvoudige van de Luikse.

Na de Tweede Wereldoorlog konden beide mijnbouwregio's profiteren van de wederopbouw, al bleven de verschillen in schaal bestaan. Bovendien lag de naoorlogse productiepiek van de Luikse mijnen een aantal jaren vroeger dan die in Nederland. In 1953 kwam vijf miljoen ton kolen uit de Luikse mijnen naar

Grafiek 2. Het aantal arbeiders (ondergronds en bovengronds) in de Nederlandse en Luikse mijnen 1904-1973
Bronnen: Verslag van den (Hoofd-) Ingenieur, resp. Inspecteur-Generaal der Mijnen; Annales des Mines de Belgique

6 J.M.J. Westen, 'Statistisch overzicht van productie, bezetting en prestaties van de Limburgse steenkolenmijnen', *Geologie en Mijnbouw* 50 (maart-april 1971) 312-319; *Annales des Mines de Belgique* (1939).

Jaar	Nederland			Luik		
	zetels	gem. productie	gem. bezetting	zetels	gem. productie	gem. bezetting
1904	3	149	499	76	77	340
1913	7	267	1118	73	82	390
1928	12	895	2060	64	90	412
1938	12	1124	1829	46	119	451
1948	12	919	2029	45	90	423
1958	12	990	2646	22	184	899
1970	8	541	915	7	185	556
1975	0	0	0	3	134	

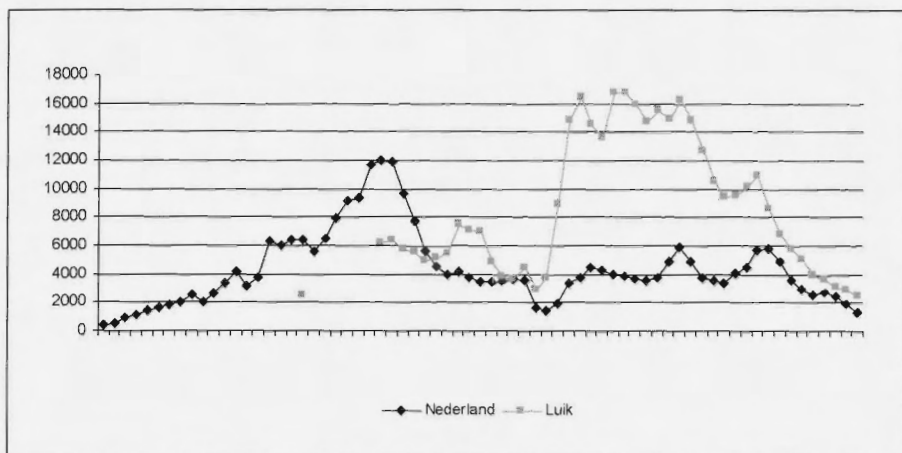
Tabel 1. De steenkolenmijnen in Nederland en Luik: aantal zetels, gemiddelde productie per mijnzetel (in duizend ton) en gemiddelde ondergrondse personeelsbezetting per mijnzetel

Bronnen: Nederland: Verslag van de (Hoofd-)Ingenieur, Inspecteur-Generaal der Mijnen (1904-1970); Luik: Annales des Mines (1904-1958), Basisstatistieken over de kolenindustrie (1970 en 1975).

boven. De jaren daarna gaven een gestage daling van de productie te zien. De naoorlogse top van de productie in de Nederlandse mijnen werd in 1960 bereikt met 12,5 miljoen ton. Bij de ontwikkeling van de personeelsbezetting is het beeld analoog: in Luik viel het hoogtepunt in 1948, toen de gezamenlijke mijnen 33.000 arbeiders in dienst hadden. De arbeidersbezetting bij de Nederlandse mijnen groeide nog een decennium door. In 1958 hadden de mijnen met ruim 56.000 arbeiders de grootste personeelsbezetting uit hun geschiedenis. De kolencrisis, die dat jaar zijn invloed deed voelen op de afzetmogelijkheden van de mijnindustrie in heel Europa, betekende het omslagpunt voor de Nederlandse mijnbouw. In Luik versnelde de crisis het proces van neergang dat al een decennium aan de gang was. Nadat de Nederlandse regering in 1965 de gefaseerde beëindiging van de mijnbouwactiviteiten had aangekondigd, ging het snel. Op 31 december 1974 kwam de laatste Nederlandse steenkool aan de oppervlakte. In het Luikse bekken sloot de laatste mijn in 1980.

Rekruteringsstrategieën

In beide gebieden hadden de mijnbedrijven problemen met de personeelsvoorziening. Mijnarbeid was niet geliefd en dat ervoeren de mijnondernemingen bij hun pogingen voldoende en geschikt personeel te vinden. Zij waren gebaat bij een stabiele arbeidersbezetting met weinig verloop. Hun voorkeur ging daarom uit naar arbeidskrachten die in de streek geworteld waren en liefst het vak van mijnwerker aan hun zonen zouden doorgeven. Het ontstaan van een beroeps-traditie in de regio, dat was het ideaalbeeld dat de mijnen voor ogen stond. Het slechte imago van het ondergrondse mijnwerk was geen exclusief probleem van de Nederlandse en Luikse mijnen. Overal in de Europese mijnbouwregio's waren er moeilijkheden arbeiders de mijn in te krijgen: 'It is invariably said by miners that pitwork can never be other than an unpleasant, dirty, dangerous and difficult job', constateerden auteurs die een mijnbouwgemeenschap in het

Grafiek 3: Het aantal buitenlandse mijnwerkers (ondergronds en bovengronds) in de Nederlandse en Luikse steenkolenmijnen, 1905-1973

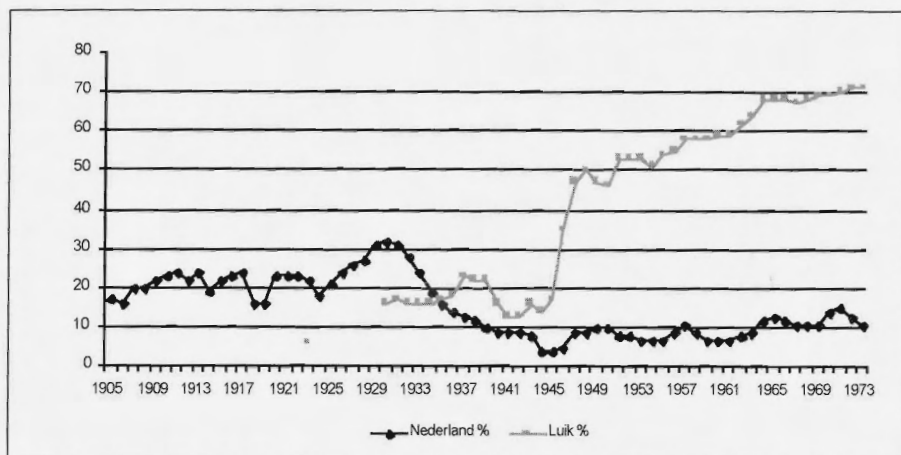
Bronnen: Eigen berekening op basis van Verslag van den (Hoofd-)Ingenieur resp Inspecteur-Generaal der Mijnen; *Annales des Mines de Belgique*.

Engelse graafschap West-Yorkshire onderzochten.⁷ Lokale arbeiders wilden dat weinig begerenswaardige werk vaak niet verrichten. Velen zochten pas hun toevlucht tot een baan in de steenkolenwinning als alternatieven om aan de kost te komen, waren uitgeput. Mijnbedrijven moesten daarom met regelmaat een beroep doen op arbeiders van buiten de eigen streek. Niet zelden waren die afkomstig uit economisch minder ontwikkelde regio's. Met tijdelijke, relatief goed betaalde mijnarbeid hoopten deze arbeidsmigranten wat spaargeld te vergaren om te z'nertijd thuis een beter bestaan op te kunnen bouwen.

Voor zover het ging om een tijdelijk verblijf in de mijn hadden de migranten in het algemeen een specifieke plaats op de arbeidsmarkt. Ze hadden als het ware een bufferfunctie. Ze vormden een reserveleger van arbeiders waarmee tijdelijke discrepanties tussen vraag en aanbod op de arbeidsmarkt konden worden opgevangen, een mechanisme dat bij arbeidsmigratie vaker is geconstateerd.⁸ In dat geval was er sprake van een dubbele arbeidsmarkt, met enerzijds een intern segment van meest preferente groepen, met vaste werkgelegenheid en stabiele arbeidsmarktverhoudingen, en anderzijds een extern segment van tijdelijke arbeidskrachten, waartoe doorgaans minder preferente groepen als arbeiders van buitenlandse afkomst behoorden. Zeker in nieuwe en snel expanderende mijnbouwgebieden speelden migranten echter ook een rol bij de overdracht van kennis en vaardigheden op hun in mijnarbeid ongeschoolde autochtone collega's. Dit mechanisme is ook in andere bedrijfstakken dan de

7 Norman Dennis, Fernando Henriques and Clifford Slaughter, *Coal is our life: an analysis of a Yorkshire mining community* (London 1974⁴) 38.

8 Klaus J. Bade, *Europa in Bewegung. Migration vom späten 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart* (München 2000) 111-112.

Grafiek 4. Het percentage buitenlandse mijnwerkers (ondergronds en bovengronds) in de Nederlandse en Luikse steenkolenmijnen, 1905-1973

Bronnen: Verslag van den (Hoofd-)Ingenieur resp Inspecteur-Generaal der Mijnen; Annales des Mines de Belgique.

mijnbouw geconstateerd.⁹ Door hun ervaring en de belangrijke rol die zij in het bedrijf spelen als opleiders kan deze categorie migranten eerder gerekend worden tot het interne of primaire segment van de arbeidsmarkt. De mate waarin de mijnbedrijven besloten om buitenlandse mijnwerkers in dienst te nemen dan wel te ontslaan, vormt dus een graadmeter voor de stand van de regionale en nationale arbeidsmarkt voor mijnwerkers, zowel kwantitatief als kwalitatief.

In dit artikel wordt de buitenlandse arbeidsmigratie naar de Nederlandse en Luikse mijnen onderzocht. Grafiek 3 laat de absolute ontwikkeling van de aanwezigheid van buitenlandse migranten zien in beide mijnbouwregio's; grafiek 4 toont hun percentuele aandeel in de totale personeelssterkte.¹⁰ Frappant is de omslag in het midden van de jaren dertig. Stelden de Luikse mijnen voor die tijd aanzienlijk minder buitenlandse mijnwerkers te werk dan die in Nederland, vooral na de Tweede Wereldoorlog werd de verhouding tussen beide regio's drastisch omgekeerd. De belangrijkste vraag die in dit artikel aan de orde komt, is waarom deze omslag plaats vond. Ook zal de herkomst van de arbeidsmigranten in beide regio's in beeld worden gebracht. In het artikel is een tweedeling aangebracht: in het eerste deel wordt de periode tot 1935 behandeld. De daaropvolgende vier decennia zijn onderwerp van het tweede gedeelte.

9 M.C.M. van Elteren, *Staal en arbeid. Een sociaal-historische studie naar industriële accommodatieprocessen onder arbeiders en het desbetreffend bedrijfsbeleid bij Hoogovens IJmuiden, 1924-1966* (Leiden 1986) 1-12 en 114-116.

10 Helaas zijn voor de Luikse mijnen vóór 1930 slechts mondjesmaat cijfers beschikbaar. Alleen over het jaar 1923 staan betrouwbare en eenduidige cijfers ter beschikking in *Annales des Mines de Belgique* (Brussel 1928), 246-247.

De periode 1900 - 1935

De Nederlandse mijnen: opbouw van een mijnwerkertraditie

Bij de Nederlandse mijnen steeg het aantal buitenlanders van 429 (17 procent van de totale arbeidersbezetting) in 1905 tot 11.969 (32 procent) in 1930. Deze sterke absolute en relatieve toename duidt op tekorten op de regionale en nationale arbeidsmarkt voor mijnwerkers. Het gebied waar na 1900 de mijnen verschenen, had van oudsher een ruraal karakter zonder industriële traditie van betekenis. Behalve voor de naar schatting 1500 ervaren mijnwerkers uit het grensgebied tussen Kerkrade en Schinveld, die rond de eeuwwisseling in de twee kleine mijnen bij Kerkrade werkten of dagelijks naar een van de steenkolenmijnen vlak over de grens in de streek rond Aken pendelden, was mijnarbeid voor de Zuid-Limburgse beroepsbevolking een onbekend en onbemind métier.¹¹ Van meet af aan zagen de mijndirecties zich daarom gedwongen om voor een kwantitatief en kwalitatief adequate personeelsvoorziening ook een beroep te doen op arbeidsmigranten van buiten Limburg. Buitenlandse mijnwerkers genoten zeker niet de voorkeur in het rekruteringsbeleid van de mijndirecties. Al in 1909 gaf de Hoofd-Ingenieur der Mijnen, de hoogste ambtenaar van Staatstoezicht op de Mijnen, in zijn jaarverslag een preferentielijst van rekruteringsbronnen.¹² Helemaal onderaan zijn lijst van preferente groepen stonden buitenlandse mijnwerkers. Pas wanneer zou blijken dat onvoldoende arbeiders aangetrokken konden worden uit 1) de mijnstreek, 2) de rest van de provincie Limburg of 3) Nederland, waren 4) buitenlanders aan de beurt.

In de praktijk bleken vooral geschoolde mijnwerkers schaars. Deze vaklieden waren onmisbaar voor de mijnen in opbouw, maar op de Nederlandse arbeidsmarkt waren ze in onvoldoende mate aanwezig. Al vóór de Eerste Wereldoorlog werd daarom geprobeerd Nederlandse mijnwerkers die in het Ruhrgebied of in het Akense steenkolenbekken werkten, te bewegen naar de Limburgse mijnen te komen. Dat lukte aanvankelijk slechts ten dele. Een aantal factoren was verantwoordelijk voor dat geringe succes. Ontslag nemen bij een Duitse mijn had als consequentie dat de opgebouwde rechten op een uitkering bij ziekte, invaliditeit en ouderdom, verloren gingen. Bovendien had menigeen tijdens zijn vaak jarenlange verblijf in Duitsland daar een vriendenkring opgebouwd, die hij niet graag vaarwel zei. Niet onbelangrijk was ook dat de mijnen in Duitsland op dat moment veiliger waren dan de in aanbouw zijnde Limburgse mijnen. Voorts speelde de gebrekkige infrastructuur in Zuid-Limburg een rol. De mijnen vlak over de grens in Duitsland waren vaak beter en sneller te bereiken dan de nieuwe mijnen in Limburg zelf. Tenslotte waren de lonen in Duitsland een kleine twintig procent hoger dan in Limburg.¹³

¹¹ Serge Langeweg, 'Trekwerkers en pendelaars; grensarbeid in oostelijk Zuid-Limburg, 1875-1914' in: *Zestig jaar vóór in de geschiedenis: Jubileumboek Het Land van Herle 1945-2005* (Heerlen 2006) 295-308.

¹² *Jaarverslag van den Hoofd-Ingenieur der Mijnen over 1909*, 1-4.

¹³ *Staatscommissie over de Werkloosheid Deel IX Eindverslag* ('s-Gravenhage 1914) 543-547.

Pas de Eerste Wereldoorlog en de economische en monetaire chaos, waarin Duitsland daarna belandde, hadden tot gevolg dat het voor Nederlanders onaan-trekkelijk werd de carrière als mijnwerker in een van de Duitse mijnen voort te zetten. De Nederlandse mijnwerkers die zich in die situatie bij een Limburgse mijn aanmeldden, waren daar meer dan welkom. Dat nationale aanbod was echter bij lange na niet voldoende om aan de grote vraag te voldoen. Het aan-nemen van ervaren houwens uit het buitenland was en bleef onontkoombaar. In 1913 werkte van alle buitenlanders in de gezamenlijke Limburgse mijnen 87 procent ondergronds. In 1930 was dat percentage zelfs nog wat gestegen tot 89 procent.¹⁴ Dat buitenlandse arbeidskrachten vooral werden aangenomen als geschoolde krachten voor het ondergrondse werk, was niet alleen van belang voor de productie, maar had ook een opleidingsdoel.¹⁵ Nederlandse mijnwerkers leerden in de ondergrondse praktijk het houwensvak van hun ervaren buiten-landse collega's. In de loop van de tijd bouwden de Limburgse mijnen op die manier een vaste kern van geschoolde Nederlandse mijnwerkers op. Daarmee verdween langzamerhand de afhankelijkheid van de Nederlandse mijndirecties van de ondergrondse vakman uit het buitenland.

De toenemende aanwezigheid van geschoolde Nederlandse mijnwerkers had een wijziging in het rekruteringsbeleid van de mijnen tot gevolg. In de tweede helft van de jaren 1920 richtte dat beleid zich meer dan voorheen ook op onge-schoolde buitenlandse arbeiders.¹⁶ Ondergronds werden deze ongeschoolde mijnwerkers ingezet als sleper. Dat de mijnen ook op ongeschoolde buitenlan-ders moesten terugvallen had te maken met grote tekorten op de regionale arbeidsmarkt. De tweede helft van de jaren twintig werd gekenmerkt door een grote vraag naar mijnwerkers. De arbeidstekorten moesten worden opgevuld met de rekrutering van nieuwe groepen buitenlanders.

Door de toename van het aantal buitenlanders in de mijn ging daalde het percentage geboren Limburgers. In 1920 vormden de Limburgers ongeveer de helft van het personeelsbestand. De andere helft was nagenoeg gelijk verdeeld tussen Nederlanders geboren buiten Limburg en buitenlanders.¹⁷ Tien jaar later was het percentage Limburgers gedaald naar 43,4 procent; het percentage Nederlanders geboren buiten Limburg was slechts een fractie afgenomen tot 24,7 procent. Het percentage buitenlanders daarentegen was gestegen naar 31,9 procent.¹⁸

14. *Verslag van den Hoofd-Ingenieur der Mijnen over 1913, resp. 1930*. Ter vergelijking: in 1913 werkte 69 procent van de Nederlandse mijnwerkers ondergronds; in 1930 was dat aandeel zelfs afgenomen tot 62 procent.

15. A.P. Versteegh, *De onvermijdelijke afkomst? De opname van Polen in het Duits, Belgisch en Nederlands mijnbedrijf in de periode 1920-1940* (Hilversum 1994) 225-227.

16. Paul Brassé en Willem van Schelven, *Assimilatie van vooorlogse immigranten. Drie generaties Polen, Slovenen en Italianen in Heerlen* ('s-Gravenhage 1980) 146; Versteegh, *De onvermijdelijke afkomst?*, 225.

17. *Jaarverslag Algemeen Mijnwerkersfonds van de steenkolenmijnen in Limburg* (verder AMF) over 1920, 22.

18. *Idem* over 1930, 14.

	Luik		Nederland	
	N	%	N	%
Nederlanders	176	7,0	--	--
Belgen	--		351	5,4
Duitsers	74	2,9	5342	82,9
Oostenrijkers	3	0,1	375	5,8
Polen	764	30,5	135	2,1
Italianen	755	30,1	74	1,1
Joegoslaven	81	3,2	18	0,3
Noord-Afrikanen	418	16,6	--	--
Fransen	75	3,0	--	--
Overigen	166	6,6	152	2,4
Totaal	2512	100	6447	100

Tabel 2. *Buitenlandse nationaliteiten in dienst van de Luikse en Nederlandse steenkolenmijnen in 1923, ondergronds en bovengronds*

Bronnen: *Annales des Mines de Belgique* (Brussel 1928) 246-247; *Verslag van den Hoofd-Ingenieur der Mijnen over 1923*.

Tabel 2 geeft een indruk van de herkomst van de buitenlandse migranten. Opvallend is het zeer hoge percentage Duitsers. Het jaar 1923 is een momentopname, gekozen omdat alleen in dat jaar een vergelijking met de buitenlandse personeelsbezetting in de Luikse mijnen mogelijk is. Voor de Nederlandse mijnen staan echter vanaf 1905 jaarlijkse gegevens ter beschikking over de personeelssamenstelling naar nationaliteit.¹⁹ Het jaar 1923 blijkt geen uitzondering wat betreft de overheersende positie van Duitsers. Tot in de jaren dertig had meer dan de helft van de buitenlandse mijnwerkers in Limburg de Duitse nationaliteit. Zij waren in merendeel afkomstig uit nabijgelegen mijngebieden als het Ruhrgebied en de streek rondom Aken. De Duitsers ondervonden doorgaans weinig aanpassingsmoeilijkheden in de Limburgse mijnstreek, waar de bewoners van oudsher banden hadden met de andere kant van de grens en de Duitse taal min of meer machtig waren.²⁰

In de loop van de jaren twintig nam het aantal Polen, Joegoslaven en Italianen, groepen die in 1923 ook al vertegenwoordigd waren, absoluut en relatief toe. Aan het eind van 1930 waren er al 1.257 Polen (10,5 procent van de buitenlandse mijnwerkers), 1.155 Joegoslaven (9,6 procent) en 216 Italianen

19 Gepubliceerd in de *Verslagen van den (Hoofd)-Ingenieur, resp. Inspecteur-Generaal der Mijnen en in de Jaarverslagen van het AMF*.

20 Remigius Dieteren, *De migratie in de Mijnstreek 1900-1935: Een sociaal-historische studie* (Maastricht 1959) 46-48.

De toneelgroep Wesoly Krakus uit Heerlen, werd in 1930 opgericht door een aantal Poolse mijnwerkers. Fotocollectie Stadsarchief Heerlen.

(1,8 procent).²¹ Daarnaast waren er inmiddels enkele honderden Tsjechen en Hongaren gearriveerd. De toegenomen diversificatie van de buitenlandse nationaliteiten houdt verband met een meer gestructureerde wervingspolitiek, waartoe de mijnbedrijven na 1920 overgingen.²²

In de loop van 1931 werd de mondiale economische crisis die twee jaar eerder was ingezet met het instorten van de beurs op Wallstreet, merkbaar in de mijnbouwsector. De mijnen reageerden met mechanisatie en rationalisatie. Dat beleid ging ten koste van de werkgelegenheid. Vooral de buitenlandse mijnwerkers werden getroffen door de golf van ontslagen, waartoe de mijnbedrijven overgingen. Een belangrijk criterium in het ontslagbeleid van de mijndirecties was de lengte van het dienstverband. Dat had tot consequentie dat de groepen buitenlanders die aan het eind van de jaren twintig waren gerekruteerd, het eerst werden ontslagen. Hun tijdelijke arbeidscontracten werden niet verlengd.²³ Polen, Italianen, Tsjechen en vooral Joegoslaven werden van dit beleid de dupe. Duidelijk is dat deze groepen buitenlandse mijnwerkers een bufferfunctie hadden: nu de conjunctuur inkrimping van de personeelsbezetting noodzakelijk maakte, werden zij afgedankt.

²¹ *Verslag Hoofd-Ingenieur der Mijnen over 1930.*

²² Dieteren, *Migratie*, 131.

²³ L.H.M. Kreukels, *Mijnarbeid: volgzaamheid en strijdbaarheid. Geschiedenis van de arbeidsverhoudingen in de Nederlandse steenkolenmijnen* (Assen/Maastricht 1986) 414-415.

Aan het eind van 1930 hadden de gezamenlijke mijnen 11.969 arbeiders met een niet-Nederlandse nationaliteit in dienst. Vijf jaar later was dat aantal gedaald tot 4.564, een afname van 62 procent. In diezelfde periode nam ook het aantal Nederlandse mijnwerkers af, maar slechts met 5,3 procent. De daling van de in Limburg geboren mijnwerkers was met 2,7 procent nog geringer.²⁴ Het ontslagbeleid van de mijndirecties en de werkgelegenheidspolitiek van de Nederlandse overheid in de crisistijd waren erop gericht de Nederlandse arbeiders zoveel mogelijk te ontzien.²⁵ Voor het eerst kregen de mijndirecties in de jaren dertig te maken met een ruime arbeidsmarkt en konden ze opteren voor de meest preferente groep: jonge autochtone arbeiders die geworteld waren in de regio. Het werd een beleid, dat ook na de crisis kon worden voortgezet: er kon een regionale beroepstraditie ontstaan.

De Luikse mijnen: teloorgang van een mijnwerkertraditie

Waar de Nederlandse mijnen in de opbouwphase tot omstreeks 1930 alles in het werk moesten stellen om de regionale arbeidskrachten te interesseren voor het beroep van mijnwerker, hadden de directies van de Luikse mijnbouwbedrijven problemen om de traditionele kern van mijnwerkersfamilies vast te houden.²⁶

Vanaf omstreeks 1890 leidden ontwikkelingen aan zowel de vraag- als aanbodzijde van de arbeidsmarkt tot structurele wijzigingen van de personeels-samenstelling bij de Luikse mijnen. De vraag naar mijnwerkers steeg snel, toen de markt voor huisbrandkolen tengevolge van veranderende stookgewoonten veel groter werd. In Luik, waar veel steenkool voor huishoudelijk gebruik werd ontgonnen, steeg de werkgelegenheid voor mijnwerkers in de volgende decennia spectaculair. De jaren tussen 1880 (22.305 mijnwerkers) en 1913 (38.432 mijnwerkers) lieten bijna een verdubbeling zien van het aantal werknemers in de Luikse steenkolenmijnen.²⁷

De personeelsvoorziening kwam in gevaar door ontwikkelingen aan de aanbodzijde. Aan het eind van de negentiende eeuw begon de traditionele mijnwerkersbevolking een ambitie te ontwikkelen om haar kinderen uit de mijnen te houden en vaker te kiezen voor alternatieve werkgelegenheid, daarbij geholpen door de uitbouw van het stelsel van beroepsonderwijs.²⁸ Deze mentaliteitsverandering uitte zich in de keuze om minder kinderen te nemen, zodat deze meer mogelijkheden kregen.²⁹ De traditie om van vader op zoon in de put

24 Jaarverslag AMF over 1930 en 1935.

25 G.C.M. Vromen, 'Personeelsbeleid bij de Nederlandse mijnen tijdens de jaren dertig', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg (verder SSEGL) XXXII* (1987) 27-79, aldaar 54.

26 Frank Caestecker, 'Vervanging of verdringing van de buitenlandse mijnwerkers in Limburg. De emancipatie van de Limburgse mijnwerkers. Migratie naar het Limburgse mijnbekken. Een vergelijking met de migratie naar de Waalse mijnen (1920-1940)', *Limburg-Het Oude Land van Loon* 77 (1998) 309-325, aldaar 323.

27 *L'industrie en Belgique. Exposé d'après le recensement de 1880 de l'état des principales industries* (Brussel 1887).

28 Frank Caestecker, 'Centraaleuropese mijnwerkers in België', in: A. Morelli (red.), *Geschiedenis van het eigen volk: de vreemdeling in België van prehistorie tot nu* (Leuven 1993) 165.

29 Caestecker, 'Vervanging of verdringing', 313.

af te dalen begon geleidelijk aan te verdwijnen. Daarnaast emigreerden veel Waalse gespecialiseerde arbeiders en technici naar Frankrijk vanwege de betere inkomensvooruitzichten aldaar. Het tekort aan Waalse arbeidskrachten werd verder versterkt door het in 1892 in werking tredende verbod op mijnarbeid voor vrouwen en kinderen.³⁰

Deze fundamentele wijzigingen aan de vraag- en aanbodzijde leidden vanaf het begin van de twintigste eeuw tot een noodzakelijke uitbreiding van regionale naar landelijke rekrutering. Vooral na de agrarische crisis van de jaren 1880 kwamen veel Vlamingen op de werkgelegenheid in de Luikse mijnen af. Het invoeren van goedkope spoorwegabonnementen als strategie van de katholieke regering om het tekort aan arbeidskrachten in de industrie met het overschot uit de agrarische sector op te vangen, zorgde ervoor dat veel Vlamingen naar de Waalse industriebekkens trokken.³¹ Sommigen pendelden dagelijks of wekelijks naar de industriële centra en velen vestigden zich uiteindelijk in Luik.³² Uit de industrietellingen van 1910 blijkt dat er 3.506 Vlaamse pendelaars te vinden waren in het Luikse, waarvan 45,2 procent (1.585) tewerkgesteld in de mijnen; dat kwam neer op ruim vier procent van de totale personeelsbezetting. Ze waren vooral afkomstig uit de arrondissementen Hasselt, Leuven en Tongeren.³³

De migratiestroom van Vlamingen naar Luik begon na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in 1914 te verminderen. Na de oorlog dienden zich alternatieven voor de Vlaamse arbeiders aan. Wie koos voor het beroep van mijnwerker, kon voortaan dichterbij huis terecht, in het nieuw ontgonnen Belgisch-Limburgse steenkolenbekken.³⁴ Dat leverde tijdwinst op: deze Vlamingen hoefden dan immers niet meer zo ver te pendelen. Toch bleven er voorlopig nog heel wat Vlamingen in Wallonië werken, omwille van de onveilige werkomstandigheden, het hoge arbeidsritme en de autoritaire sociale verhoudingen in de nog jonge Belgisch-Limburgse mijnen. De vooruitgang in de metaalindustrie en bouw nijverheid aan het einde van de jaren twintig boden echter nieuwe mogelijkheden voor de Vlamingen en zodoende zagen de Waalse mijnen ze uiteindelijk toch vertrekken.³⁵

30 *Pasinomie: collection complète des lois, décrets, arrêtés et règlements généraux qui peuvent être invoqués en Belgique* (Brussel 1889) 596-599. Zie ook: L. Roels, '“In Belgium women do all the work” De arbeid van vrouwen in de Luikse mijnen, negentiende – begin twintigste eeuw', *Belgisch Tijdschrift voor de Nieuwste Geschiedenis* (verder *BTNG*) XXXVIII (2008) 45-86.

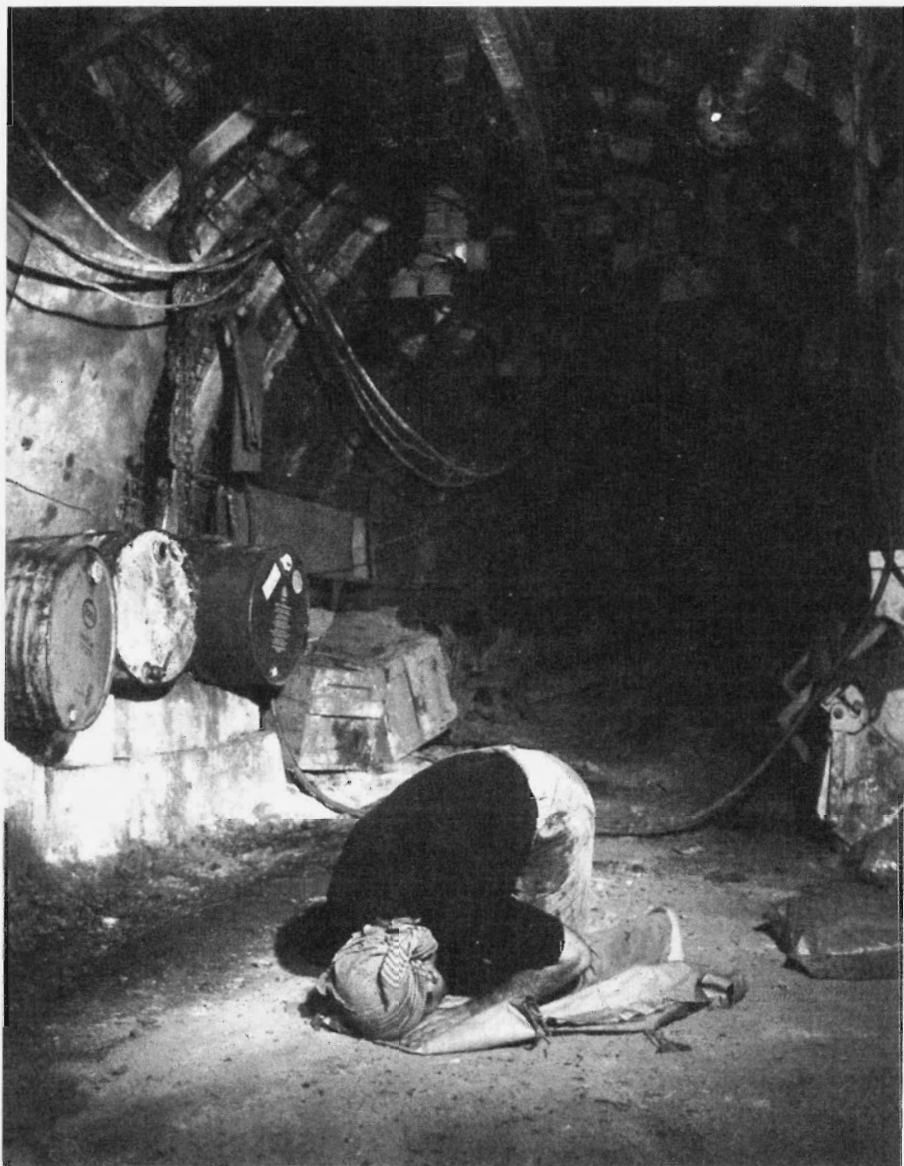
31 Het geboortecijfer lag in het rurale Vlaanderen hoger dan in het geïndustrialiseerde Wallonië. C. Vandenbroeke, *Sociale geschiedenis van het Vlaamse volk* (Beveren/Nijmegen 1981) 94-108. Zie ook: Caestecker, 'Vervanging of verdringing', 310; Pascal Verbeken, *Arm Wallonië: een reis door het beloofde land*. (Amsterdam/Antwerpen 2007) passim.

32 M. Poulain en M. Foulon, 'L'immigration flamande en Wallonie: évaluation à l'aide d'un indicateur anthroponimique', *BTNG* XII (1981) 226.

33 Y. Quairiaux, *Les stéréotypes du Flamand en Wallonie (1857-1914): images et réalités. Essai au départ des sources dialectales wallonnes, explications politiques et sociales* (Louvain-la-Neuve 2003) 8-12.

34 Frank Caestecker, 'Vakbonden en etnische minderheid, een ambigue verhouding. Immigratie in de Belgische mijnbekkens, 1900-1940', *Brood en Rozen. Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale Bewegingen* 1 (1997) 51-63, aldaar 60.

35 Caestecker, 'Vervanging of verdringing', 312-313.

*Ook onder de grond werd voldaan aan de islamitische gebedsplicht, hier in Belgisch-Limburg.
Bron: De Koolputters 6.*

De komst van deze Vlaamse arbeidskrachten was niet voldoende om het tekort aan lokale mijnwerkers te dekken. De leegloop van Walen uit de mijn bleek structureel. Zoals in de meeste andere mijnbekkens moesten ook de directies van de Luikse mijnen een beroep doen op mijnwerkers van buitenlandse afkomst. Toch was dit een geleidelijk proces, zoals uit grafiek 3 blijkt. In 1923 was het aantal mijn-

werkers met een niet-Belgische nationaliteit in de Luikse mijnen nog beperkt. De 2.512 buitenlanders maakten slechts 5,7 procent van de totale arbeidskracht uit.³⁶ Dit geeft aan dat de Luikse mijnen toen nog in ruim voldoende mate terecht konden op de nationale arbeidsmarkt. In 1930, het laatste normale jaar voor de depressie van de jaren 1930, was het aandeel buitenlanders in de Luikse mijnen weliswaar gestegen ten opzichte van zeven jaar eerder, maar het bedroeg met 16,3 procent slechts de helft van het percentage buitenlanders in de Nederlandse mijnbouw. Er waren zelfs Luikse mijnen die op dat moment vrijwel geen buitenlanders in dienst hadden.³⁷

Tabel 2 laat nog een belangrijk verschil zien. Terwijl de Nederlandse mijnbouwondernemingen voor hun personeelsvoorziening ruimschoots konden putten uit het Duitse achterland, moesten de Luikse mijnen al vroeg een beroep doen op buitenlanders van verder weg. Twee nationaliteiten waren in 1923 relatief sterk vertegenwoordigd: Polen (33 procent) en Italianen (31 procent). In het geval van de Polen ging het vooral om ervaren mijnwerkers, rechtstreeks afkomstig uit de mijnbouwregio Silezië of om zogenaamde Ruhrpolen, die een arbeidsverleden als mijnwerker in het Duitse Ruhrgebied hadden. Ook Noord-Afrikanen, de zogenaamde Maghrebijnen,³⁸ maakten deel uit van de groep mijnwerkers van buitenlandse herkomst. De Noord-Afrikaanse migratie naar België in die periode vloeide voort uit een migratiestroom die primair gericht was op Frankrijk. Aangetrokken door een beter loon voor gelijk werk, gingen de Maghrebijnen van de Franse naar de Belgische steenkoolmijnen.³⁹ Hoewel er vanuit Italië ook spontane migratie naar het Luikse bekken voorkwam, was de aanwezigheid van de groep Italianen in het Luikse vooral het resultaat van gerichte wervingsacties door *Fédéchar* (*Fédération des Charbonnages de Belgique*, de patroonsorganisatie van de mijnen). Die was daarmee begonnen onmiddellijk na de Eerste Wereldoorlog in het kader van de naoorlogse wederopbouw. Voor de mijnbouwsector sloot *Fédéchar* in 1922 een eerste akkoord met de Italiaanse autoriteiten, waardoor een officiële rekrutering van kandidaat-mijnwerkers in Italië mogelijk werd.⁴⁰

Zoals uit grafiek 3 blijkt, ontkwamen ook de Luikse mijnen niet aan de crisis van de jaren dertig. Opvallender is echter dat de afnemende werkgelegenheid niet in de eerste plaats op de buitenlandse arbeiders werd afgewenteld, zoals in Nederland gebeurde. In Luik nam het aantal Belgische mijnwerkers tussen 1930 en 1935 met 22,7 procent af, het aantal buitenlanders slechts met 16,2 procent. Dit wijst erop dat, ondanks de crisis, de vrijwillige uittocht uit de Luikse mijnen

36 *Annales des Mines de Belgique* (Brussel 1928) 246-247.

37 RAH, archief *Fédéchar*, inventarisnummers 1579-1581, personeelsstatistieken. Ook in Nederland bestonden er verschillen per mijnbedrijf. Het Staatsmijnbedrijf had in 1930 relatief gezien met 22 procent minder dan de helft buitenlandse arbeiders in dienst dan de mijnen die in particuliere handen waren (46 procent buitenlanders). Cijfers: *Verslag Hoofd-Ingenieur der Mijnen over 1930; Jaarverslag Staatsmijnen 1930*.

38 Migranten afkomstig uit de Maghreb: Algerije, Marokko en Tunesië.

39 R. Attar, 'De geschiedenis van de Maghrebijnse immigratie naar België', in: Morelli, *Geschiedenis van het eigen volk*, 298.

40 A. Morelli, 'De immigratie van Italianen in België in de 19de en 20ste eeuw', in: *ibidem*, 197-200.

van zowel de regionale Waalse mijnwerkers als van de Vlamingen doorging. De traditionele Luikse mijnwerkersgezinnen bleven volharden in hun eenmaal ingezette streven indien mogelijk de mijnen te verlaten. De Vlamingen uit het zuiden van Limburg en het Brabantse Hageland opteerden er in de jaren dertig steeds vaker voor hun loopbaan als mijnwerker voort te zetten in de nieuwe Belgisch-Limburgse mijnen.⁴¹ Terwijl er in de Nederlandse mijnen in de jaren dertig een vaste kern van autochtone arbeidskrachten kon worden gevormd, was in Luik het omgekeerde het geval. Waalse en Vlaamse mijnwerkers keerden de Luikse steenkolenwinning voorgoed de rug toe. Een regionale traditie van mijnarbeid ging teloor: voortaan zouden de Luikse mijnen sterk afhankelijk worden van mijnwerkers uit het buitenland.

De periode 1936-1970

De Nederlandse mijnen: een 'vaste stam' van Limburgse mijnwerkers

Het economisch herstel in de tweede helft van de jaren dertig leidde in Nederland niet tot het werven van nieuwe groepen buitenlanders. De groeiende behoefte aan mijnwerkers werd vrijwel geheel bevredigd door jonge autochtone arbeiders die direct na de lagere school naar de eigen opleidingen van de mijnen waren gegaan.⁴² Ook de oorlogsjaren gaven geen aanleiding tot drastische veranderingen in het aantal buitenlandse mijnwerkers. De kleine schommelingen van jaar tot jaar in de periode tussen 1937 en 1943 kunnen worden verklaard door natuurlijk verloop. Pas de bevrijding van de Limburgse mijnstreek in september 1944 gaf aanleiding tot een exodus van buitenlanders. Vooral betrof het groepen met een (verondersteld) verdacht oorlogsverleden, die door de mijnen werden ontslagen.

Opmerkelijk is de ontwikkeling vanaf het eind van de jaren veertig. Hoewel de werkgelegenheid in de Nederlandse mijnen fors groeide – tussen eind 1946 en eind 1958 met ruim 20.000 man – kwam die toename slechts voor 14,4 procent op conto van mijnwerkers met een niet-Nederlandse nationaliteit. In de opbouwfase tussen 1905 en 1930 was het aandeel van de buitenlanders in de toegenomen werkgelegenheid in de steenkolenmijnen nog 33 procent geweest. Eind 1957 hadden de gezamenlijke mijnen het grootste naoorlogse aantal buitenlandse mijnwerkers in dienst: 5.883 man, elf procent van de totale personeelsbezetting.⁴³ Deze cijfers wijzen erop dat de mijnen in de naoorlogse jaren beter in staat waren hun personeel te rekruteren op de Nederlandse arbeidsmarkt. Die ontwikkeling kan deels worden verklaard door de uitbouw van een systeem van interne bedrijfsopleidingen en de relatieve aantrekkingskracht van het mijnbedrijf door de goede arbeidsvoorwaarden.

De uitbouw van interne bedrijfsopleidingen was voornamelijk gericht op jongens die direct na de lagere school kozen voor het beroep van mijnwerker. In

⁴¹ Caestecker, 'Vervanging of verdringing', 315-316.

⁴² Kreukels, *Mijnarbeid*, 419-420.

⁴³ *Verslag van de Inspecteur-Generaal der Mijnen over 1957*, 111.

1945 waren de bestaande zogenaamde leesjongensopleidingen van de mijnbedrijven omgevormd tot Ondergrondse Vakschool (OVS).⁴⁴ Met de OVS streefden de mijnen twee belangrijke doelen na. De opleidingen zorgden voor scholing in mijnarbeid. Maar wat misschien nog wel belangrijker was: een eigen opleiding gaf een zekere waarborg dat de arbeider het werk in de mijnbouw als zijn blijvend beroep nastreefde. De opbouw van een stabiele personeelsbezetting werd daardoor bevorderd.⁴⁵ Na een aarzelend begin slaagden de mijnen er door uitgekende wervingsmethoden in het leerlingenaantal van de OVS fors te laten stijgen. De demografische ontwikkeling van Limburg maakte het mogelijk dat de mijnen uit een groot reservoir jeugdigen konden putten. Een vergelijking met de Luikse situatie is in dit verband tekenend. In 1947 telde de provincie Limburg voor elke bejaarde (ouder dan 64 jaar) 4,97 jeugdigen (jonger dan 15 jaar). In de mijnstreek was dit zelfs 5,71. In Luik was er voor elke 65-plusser slechts 1,3 vervangende jeugdige arbeidskracht beschikbaar.⁴⁶ Via de OVS hebben duizenden Limburgse jongens hun weg naar het ondergrondse bedrijf gevonden. Tussen 1945 en 1969 stroomden bij de gezamenlijke mijnen in totaal 11.168 OVS-ers door naar het ondergrondse bedrijf; 764 anderen kregen een functie bovengronds.⁴⁷ Inderdaad bleek de OVS een positieve invloed te hebben op de binding aan het bedrijf. Degenen die na een mijnbouwopleiding ondergronds gingen, waren minder geneigd tot vertrek uit het bedrijf dan hun collega's die geen specifieke vooropleiding hadden genoten.⁴⁸

Als tweede reden voor het lage naoorlogse percentage buitenlandse arbeiders kan worden gewezen op de relatieve aantrekkingskracht van de mijnbedrijven voor Nederlandse arbeiders van buiten de regio, dankzij de goede arbeidsvoorwaarden die werden geboden. Ondanks de grote krapte op de arbeidsmarkt waren de mijnen meer dan andere Limburgse industrieën in staat Nederlands personeel van buiten de regio te werven.⁴⁹ Dit gebeurde met behulp van intensieve wervingsacties eerst in Midden- en Noord-Limburg en later in Noordoost-Nederland. Deze volgorde gaf de preferenties van de mijndirecties aan. Uit onderzoek bleek dat de werving van arbeiders voor het ondergrondse bedrijf in Midden- en Noord-Limburg aanzienlijk meer succes had dan in de rest van Nederland. De belangrijkste oorzaak hiervan was dat de Midden- en Noord-Limburgers gebruik konden maken van pendelbussen die hen naar de mijn brachten. Hierdoor konden ze in hun vertrouwde dorpen blijven wonen.

44 Rob Wolf, *Mijnbouw, techniek en onderwijs: De ondergrondse vakscholen van de Staatsmijnen* (doctoraalscriptie Nijmegen 1978) III 21.

45 H.C.W. Roemen e.a., *Verkenning omtrent het huidige en toekomstige personeelsvraagstuk van de mijnbouw in Nederlands Limburg* [Regionale Studies Werkgelegenheid] (Luxemburg 1957) 77.

46 Limburg: Centraal Bureau voor de Statistiek, 12e Volkstelling, annex woningtelling 31 mei 1947. Luik: *La région liégeoise. Démographie, Logement, Industrie et Commerce. L'évolution depuis 1846 et les données du recensement général de 1947* (Liège 1951).

47 SHCL, Archief GSL, Statistiek.

48 J.H.G. Segers, *Het personeelsverloop in het ondergronds mijnbedrijf: methoden en resultaten* (Tilburg 1968) 92-93, 101.

49 Roemen e.a., *Verkenning*, 71-74.

Nederlanders van verder weg daarentegen waren genoodzaakt in de mijnstreek te komen wonen.⁵⁰ Door de grote woningnood werden zij ondergebracht in gezellenhuizen en pensions, waar de heimwee snel kon toeslaan.⁵¹ Onder deze categorie was het verloop zeer groot.⁵²

Tenslotte lijkt nog een derde oorzaak een rol gespeeld te hebben: de afweging van kosten en baten van de werving. In 1949 sloten de Nederlandse en Italiaanse overheden een akkoord over de werving van Italiaanse arbeiders. Met deze overeenkomst ging de overheid een belangrijke rol spelen in het vaststellen van de voorwaarden waaronder buitenlandse arbeiders in dienst mochten worden genomen.⁵³ Voor werkgevers betekenden de nieuwe regels voor werving in het buitenland dat wervingscampagnes langer gingen duren. Tussen de aanvraag om arbeidsmigranten te mogen werven en de aankomst van de nieuwkomers in het bedrijf konden vele maanden liggen.⁵⁴ Voordat de nieuwgeworven buitenlandse arbeiders daadwerkelijk ondergronds aan de slag konden, was een degelijke introductie en basisopleiding noodzakelijk. Dat betekende dat allerlei informatie- en opleidingsmateriaal in de landstaal van de migrant moest worden vertaald en tolken moesten worden aangesteld. Dat alles kostte tijd en geld. Daar stond tegenover dat het arbeidscontract van tijdelijke aard was. Weliswaar konden de mijnen het contract na afloop verlengen en zelfs omzetten in een vast dienstverband, maar dat betekende nog niet dat permanente vestiging de ambitie van de meeste buitenlandse nieuwkomers was. Dat blijkt uit het verloop. Na de categorie Nederlanders van buiten Limburg was het verloop onder groepen aangeworven buitenlandse mijnwerkers in de jaren vijftig en het begin van de jaren zestig in het algemeen het grootst.⁵⁵ Het feit dat veel arbeidsmigranten zich gebonden voelden aan hun wervingscontract – Nederlandse arbeiders hadden een dergelijke overeenkomst niet – voorkwam dat het verloop nog groter zou zijn geweest.⁵⁶ Het is niet onwaarschijnlijk dat de drempel bij de rekrutering van buitenlandse arbeiders in de naoorlogse periode hoger is geweest dan vóór 1930, toen de mijnen in grote mate een beroep konden doen op Duitse arbeiders, die zich veelal spontaan aanboden. Dit grensoverschrijdende reservoir aan arbeidskrachten voor de mijnbouw leek na de oorlog nauwelijks meer aangesproken te kunnen worden.

Wanneer grepen de personeelsdiensten van de mijnen in de naoorlogse jaren terug op de rekrutering van buitenlandse mijnwerkers? In het algemeen

50 Staatsmijnen hanteerde sinds de jaren vijftig de zogenaamde 13-urengrens: personeel mocht aan reisen werkdag dagelijks niet meer dan dertien uur kwijt zijn. Bij de Oranje-Nassaumijnen lag die grens bij twaalf uur.

51 P.J.M. Reumkens, *Een onderzoek naar het verloop van mijnwerkers werkzaam bij de Oranje-Nassaumijnen* (z.p. 1958) 34.

52 Segers, *Personeelsverloop*, 71.

53 Will Tinnemans, *Een gouden armband. Een geschiedenis van mediterrane immigranten in Nederland (1945-1994)* (Utrecht 1994) 11.

54 *Ibidem*, 30-31.

55 Positieve uitzondering waren de in 1962 aangeworven Joegoslaven. Segers, *Personeelsverloop*, 85.

56 Reumkens, *Onderzoek*, 13.

Eén van de grote 'Laura-families' uit Eygelshoven. Het mannelijke gedeelte van de familie Ubachs, allen werkzaam bij Laura & Vereeniging. Bron: De Mijn, september 1957.

gebeurde dat pas wanneer het regionale, provinciale en nationale aanbod te gering was.⁵⁷ De pieken in de curve uit grafiek 3 geven een indruk wanneer zich een dergelijke situatie voordeed. De eerste periode dat buitenlandse mijnwerkers in versterkte mate werden geworven, waren de jaren onmiddellijk na de bevrijding. Door verschillende oorzaken, zoals vrijwillig of gedwongen ontslag, aanmelding of oproeping voor militaire dienst, was het aantal mijnwerkers aan het eind van 1944 scherp gedaald.⁵⁸ De mijnen stonden voor de opgave het personeelstekort op korte termijn op een adequaat niveau te brengen. Dat kon alleen lukken door ook een beroep te doen op de buiten-Nederlandse arbeidsmarkt.

Een tweede reeks van jaren dat de Nederlandse arbeidsmarkt voor mijnwerkers tekort schoot, begon in 1955 en duurde tot de tweede helft van 1957. Er bestond toen een enorm tekort aan arbeiders, niet alleen voor de mijnen, maar voor de industrie als geheel. 'Hoewel ervan moet worden uitgegaan dat een gezonde ontplooiing van de mijnindustrie in de allereerste plaats moet steunen op Nederlandse arbeidskrachten, moest teneinde een behoorlijk functioneren van de bedrijven te waarborgen, gelet op de krappe arbeidsmarkt hier te lande en in Limburg in het bijzonder, in stijgende mate een beroep worden gedaan op

⁵⁷ H. Römken, *Problemen bij tewerkstelling van buitenlandse arbeiders* (Scriptie Sociale Academie, Sittard 1965) 16-26.

⁵⁸ *Jaarverslag van de Inspecteur-Generaal der Mijnen over 1946, 1947 en 1948*, 9.

buitenlandse arbeidskrachten', noteerde de Inspecteur-Generaal der Mijnen in zijn jaarverslag over 1956.⁵⁹ Eind 1957 kwam er een kentering. De arbeidsmarkt werd minder gespannen en de mijndirecties konden de werving van buitenlandse arbeiders opschorten.⁶⁰

Er moest opnieuw een beroep worden gedaan op arbeiders van niet-Nederlandse afkomst in de jaren 1961 tot en met 1965. Dit keer was er meer aan de hand dan alleen een zeer krappe arbeidsmarkt met voldoende mogelijkheden om een baan buiten de mijn te krijgen. Nadat de kolencrisis van 1958 duidelijk had gemaakt dat de rol van steenkolen op de energiemarkt tanende was, was het vertrouwen van veel Limburgers in de toekomst van de werkgelegenheid in de mijnbouw afgenomen. Vooral jonge mijnwerkers zeiden het zware werk onderin vaarwel en maakten van de ruime werkgelegenheid in andere sectoren gebruik om hun beroeps carrière elders voort te zetten. Vanaf het eind van de jaren vijftig begon de Duitse arbeidsmarkt te lonken, waar tot 35 procent meer loon werd betaald.⁶¹ In dezelfde jaren verdween de gunstige loonpositie van de mijnwerkers ten opzichte van arbeiders in andere industriële sectoren.⁶² Het personeelsprobleem van de Nederlandse mijnen werd op die manier verhevigd. Ondanks een fors doorzettende arbeidsbesparende mechanisatie en rationalisatie was er niet alleen een voortdurend kwantitatief tekort, maar begonnen er ook kwalitatieve fricties te ontstaan, omdat door het vertrek van vooral jonge mijnwerkers zich een vergrijzing van de personeelsbezetting aftekende.

De problemen met de personeelsvoorziening werden zó groot, dat zelfs het natuurlijk verloop niet kon worden aangevuld. Het gevaar dreigde dat de kolenproductie niet op peil gehouden kon worden. Daarom besloten de mijndirecties in 1961 weer buitenlandse arbeidskrachten te rekruteren.⁶³ De volgende vier jaar tot aan de aankondiging van de mijnsluitingen in december 1965 werden gekenmerkt door een relatief sterke toename van het aantal mijnwerkers van buitenlandse herkomst, vooral in het ondergrondse bedrijf.

In de jaren na 1965 was er geen sprake meer van een normaal functionerende arbeidsmarkt voor mijnwerkers. De jaren stonden in het teken van een gefaseerde beëindiging van de steenkolenwinning. Voor het personeelsbeleid betekende dit dat de aandacht niet meer primair was gericht op rekrutering, maar op afvloeiing, herplaatsing en omscholing. De daling van het aantal buitenlanders was een logisch gevolg van de geleidelijke afbouw van de personeelsbezetting. In de totale bezetting bleef het percentage buitenlanders tot het eind van 1969 echter vrij constant op twaalf à dertien procent. Maar in het begin van de jaren zeventig bleek dat de afvloeiing van jonge autochtone mijnwerkers veel sneller verliep dan was voorzien. Dat bracht de sluitingsoperatie in gevaar. Een essentieel onderdeel daarvan was de mijnen één voor één te sluiten. Dat zou

59 *Verslag van de Inspecteur-Generaal der Mijnen over 1956*, 16.

60 *Idem over 1957*, 68.

61 F.A.M. Messing, *Geschiedenis van de mijnsluiting in Limburg. Noodzaak en lotgevallen van een regionale herstructurering 1955-1975* (Leiden 1988) 180.

62 *Ibidem*, 12.

63 *Verslag van de Inspecteur-Generaal der Mijnen over 1961*, 76.

	1954				1958				1965			
	Luik		Nederland		Luik		Nederland		Luik		Nederland	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Nederlanders	1468	10,6	--	--	1097	7,8	--	--	185	2,4	--	--
Belgen	--	--	175	6,3	--	--	141	4,0			83	2,1
Duitsers	603	4,3	725	26,0	447	3,2	530	15,0	155	2,0	294	7,5
Oostenrijkers	--	--	32	1,1	--	--	186	5,3			62	1,6
Polen	1786	12,8	793	28,5	1264	9,0	585	16,6	490	6,2	320	8,1
Italianen	8880	63,9	93	3,3	8958	63,8	1245	35,2	2907	37,0	371	9,4
Joegoslaven	193	1,4	117	4,2	158	1,1	85	2,4	60	0,8	633	16,1
Fransen	83	0,6	--	--	71	0,5	--	--	37	0,5	--	--
Marokkanen	97	0,7	--	--	--	--	--	--	490	6,2	1368	34,9
Turken	--	--	--	--	--	--	--	--	1807	23,0	--	--
Spanjaarden	--	--	--	--	753	5,4	--	--	968	12,3	286	7,3
Grieken	--	--	--	--	583	4,2	--	--	444	5,6	--	--
Overigen	793	5,7	854	30,6	704	5,0	762	21,5	323	4,0	511	13,0
Totaal	13903	100	2789	100	14035	100	3534	100	7866	100	3928	100

Tabel 3. *Buitenlandse nationaliteiten in dienst van de Luikse en Nederlandse steenkolenmijnen in 1954, 1958 en 1965 (ondergronds)*

Bronnen: *Annales des Mines de Belgique* (Brussel 1956) 93-94; 'Technische kenmerken van de Belgische steenkolenontginning in 1958', in: *Extrait des Annales des Mines de Belgique* (Brussel 1959) 826; 'Technische kenmerken van de Belgische steenkolenontginning in 1965', in: *Extrait des Annales des Mines de Belgique* (Brussel 1966) 1210; *Verslag van de Inspecteur-Generaal der Mijnen over 1954, resp 1958 en 1965*.

de mogelijkheid bieden oudere mijnwerkers, die door hun leeftijd moeilijk herplaatsbaar waren, van de ene naar de andere mijn te laten doorschuiven, zodat ze hun overbruggings- of pensioenleeftijd als mijnwerker konden halen. Dat plan kon echter alleen slagen als men erin slaagde de productie bij de nog niet stilgelegde mijnen gedurende een aantal jaren op gang te houden. Daarvoor waren ook jonge mijnwerkers nodig. In een nieuwe wervingscampagne haalden de gezamenlijke mijnen in 1970 een groep van ongeveer zevenhonderd buitenlandse mijnwerkers naar Limburg.⁶⁴ Deze groep was verantwoordelijk voor de groei van het aantal buitenlandse mijnwerkers in dat jaar.

Tabel 3 geeft voor een aantal naoorlogse steekjaren de herkomst aan van de groep buitenlandse mijnwerkers. Wat onmiddellijk opvalt aan de Nederlandse cijfers in de tabel is het dalende aandeel buitenlanders uit de buurlanden België en vooral Duitsland. Waar Duitsers in de opbouwphase van de Nederlandse mijnbouw tot 1930 nog zeer prominent aanwezig waren, werd in de naoorlogse periode de koppositie onder de buitenlandse nationaliteiten ingenomen door migranten uit verder weg gelegen landen. In 1954 bleken de Polen zowel absoluut als relatief de grootste groep onder de buitenlandse mijnwerkers. Deze groep bestond uit enerzijds migranten die al in de jaren twintig naar Limburg waren gekomen en de crisisjaren als mijnwerker hadden overleefd, anderzijds

⁶⁴ *Idem* over 1970, 55. Overigens werden ook in 1971 en 1972 nog buitenlanders voor het ondergrondse bedrijf gerekruteerd. Deze nieuwkomers werden in aantal echter overvleugeld door de buitenlandse mijnwerkers die ten gevolge van sluiting het mijnbedrijf verlieten.

uit zogenaamde *displaced persons* (vooral Oost-Europeanen die hun woonplaats hadden moeten verlaten omwille van de oorlog of de nasleep ervan), alsmede gedemobiliseerde militairen.⁶⁵

In 1958 hadden Italianen de koppositie onder de buitenlandse arbeiders in de Nederlandse mijnen overgenomen. Nadat de eerste naoorlogse groepen Italianen al in 1949 waren geworven op basis van het Nederlands-Italiaanse akkoord,⁶⁶ was het nijpende tekort aan mijnwerkers in 1955 aanleiding geweest opnieuw tot rekrutering van Italiaanse arbeiders over te gaan. Die acties leverden de mijnen in totaal ruim drieduizend arbeiders op.⁶⁷ Het verloop onder de Italianen was echter groot.⁶⁸ Dat is de belangrijkste reden waarom in de jaren zestig hun aandeel scherp daalde. Vrijwillig vertrek kwam onder hen relatief vaak voor, en zij waren de belangrijkste slachtoffers van de kolencrisis van 1958-1960.

In het begin van de jaren zestig werven de Nederlandse mijnen Spanjaarden en Joegoslaven; de meest opvallende groep in de jaren zestig en zeventig waren echter de Marokkanen. De eerste Marokkanen arriveerden eind 1963 in Limburg. Ze waren afkomstig van Noord-Franse mijnen. Deze groepen werden niet actief door de mijnbedrijven aangeworven, maar meldden zich spontaan aan.⁶⁹ Door hun ervaring met het werk ondergronds, werden ze graag door de mijndirecties aangenomen. Aan het eind van 1965 had één op de drie buitenlandse mijnwerkers in Nederland de Marokkaanse nationaliteit, vijf jaar later was dat aandeel gestegen tot bijna de helft. Vanaf 1970 werven de Nederlandse mijnen rechtstreeks in Marokko. Ook die acties leverden vooral mijnwerkers op met ervaring, opgedaan tijdens eerdere verblijven in West-Europese mijnbouwregio's.⁷⁰

De Luikse mijnen: een vreemdelingenlegioen

In tegenstelling tot de situatie in Nederland, waren de Luikse mijnen in de tweede helft van de jaren dertig genoodzaakt de toenemende werkgelegenheid grotendeels op te vangen door de rekrutering van mijnwerkers van buitenlandse origine. Tussen eind 1935 en eind 1939 steeg het aantal arbeidsplaatsen in de Luikse mijnen met 698. Het aantal buitenlanders in de steenkolenwinning steeg in diezelfde periode echter met ruim 1.800: het proces van vervanging van Belgische arbeidskrachten door buitenlanders in de Luikse mijnbouw ging ook na de crisistijd dus gewoon door.

De jaren direct na de Tweede Wereldoorlog steeg het aantal buitenlandse arbeiders in de Luikse mijnen explosief: tussen eind 1944 en eind 1952 verzesvoudigde het contingent mijnwerkers met een niet-Belgische nationaliteit. In

65 Brassé en Van Schelven, *Assimilatie van vooroorlogse immigranten*, 70-71.

66 Tinnemans, *Gouden armband*, 17.

67 *Verslag van de Inspecteur-Generaal der Mijnen over 1955*, 15 en *Idem over 1956*, 16; *Verslag van de Gezamenlijke Steenkolenmijnen in Limburg aan de Mijnindustrieraad betreffende de economische gang van zaken in het jaar 1957*, 25.

68 Segers, *Personeelsverloop*, 75.

69 H. Moritz, *Marokkaanse gastarbeiders bij mijnen Laura en Julia* (Scriptie Sociale Akademie Sittard z.j.) 7-10.

70 Tanja Cranssen, 'Marokkaanse mijnwerkers in Limburg, 1963-1975', *SSEGL XLVIII* (2003) 121-148, aldaar 132-135.

Voordat zij in 1957 bij Staatsmijn Hendrik ondergronds gingen, werden deze nieuwe koempels uit Italië tijdens een introductieweek voorbereid op het werk in de koel. Fotocollectie DSM.

dezelfde jaren nam het aantal Belgen in de Luikse steenkolenwinning met ruim drieduizend man af. Het was duidelijk dat in het algemeen Belgen de verouderde Luikse mijnen uit wilden. De afkeer van de lokale arbeidskrachten voor het beroep van mijnwerker was zeer groot, zeker voor het ondergrondse werk.⁷¹ De Belgische overheid probeerde het tij nog te keren door de uitvaardiging van een mijnwerkersstatuut in april 1945. Daarin werden nieuwe mijnwerkers gelokt met loontoeslagen, extra vrije dagen, aanvullend pensioen en andere voordelen. Ook werden werkloze oud-mijnwerkers verplicht om werk in de mijnen te aanvaarden. De overheid streed een kansloze strijd. De reputatie van de verouderde Waalse mijnbouw bij de Belgische arbeiders was inktzwart geworden.⁷² De gevaarlijke en ongezonde arbeid onder de grond was voor weinigen meer een serieuze optie, nu er dankzij de economische opleving elders werk genoeg was.

Tijdelijk soelaas bood de tewerkstelling van Duitse krijgsgevangenen. Eind 1945 werkten er 8.469 ondergronds in de Luikse mijnen. Een jaar later waren het er nog 7.795.⁷³ Onder groeiende internationale druk moesten de krijgsgevangenen in 1947 worden ontslagen. Hun vertrek leidde tot nieuwe inspanningen van de

71 Demeure de Lespaul, *L'Avenir de notre production de houille*, 18.

72 René Leboutte, 'Coal mining, foreign workers and mine safety: steps towards European integration, 1946-85', in: Stephan Berger, Andy Croll, Norman Laporte (eds.), *Towards a comparative history of coalfield societies*. (Aldershot/Burlington 2005) 219-237, aldaar 220.

73 *Annales des Mines* (Brussel 1946-1947). Overigens zijn deze tijdelijke dwangarbeiders niet opgenomen in grafiek 3.

FEDERAZIONE CARBONIFERA BELGA BRUXELLES

SEDE DI MILANO - Piazza S. Ambrogio, 3 - presso CENTRO DI EMIGRAZIONE

OPERAI ITALIANI

Condizioni particolarmente vantaggiose vi sono offerte per il LAVORO SOTTERRANEO nelle

MINIERE BELGHE

SALARI GIORNALIERI

(operai adulti)

Questi sono attualmente i salari giornalieri di ogni categoria di lavoratori di fondo miniera:

Gruppo	Salario medio	Salario minimo
IX	315.95	339.19
VIII	284.30	355.1
VII	270.60	338.3
VI	266.60	333.2
V	233.65	292.1
IV	225.40	281.7
III	214.90	268.6
II	210.10	262.6
I	200.75	250.9
	198.40	248.0
	190.05	245.1

PREMIO TEMPORANEO

Per un periodo di 6 mesi, a partire dal 1° novembre 1951 gli operai delle miniere riceveranno, in più del loro salario, un premio eccezionale e supplementare di Fr. 4 belgi per ogni giornata lavorata, ossia 48 lire.

Questo premio è versato all'operaio al momento della paga.

TASSO DI CAMBIO

100 franchi belgi - 1250 lire italiane (banco d'Italia).

I proventi operai al giorno ricevono a godimento salari molto superiori alle 3.948 lire italiane al giorno sopra indicate.

LEGISLAZIONE SOCIALE

Nelle miniere gli operai italiani godono degli stessi vantaggi degli operai belgi e subiscono le stesse intemperie.

ASSEGNI FAMILIARI

Monthlymente vengono pagati gli assegni familiari per i figli che non abbiano superato i 14 anni, tanto se educati in Belgio come in Italia.

315 franchi belgi per un figlio	3.938
284 " " " " " "	3.875
270 " " " " " "	3.730
266 " " " " " "	3.613
233 " " " " " "	3.500
225 " " " " " "	3.388
214 " " " " " "	3.276
210 " " " " " "	3.164
200 " " " " " "	3.052
198 " " " " " "	2.940

Oltre a dieci figli gli assegni familiari vengono aumentati di 545 franchi belgi o di 6.588 lire al mese per figlio.

ASSENZE GIUSTIFICATE PER MOTIVI DI FAMIGLIA

Attraverso alcune condizioni imposte dal regolamento, gli operai minerari ricevono un assegno uguale al loro salario normale per le giornate di assenza del lavoro per alcuni motivi di famiglia come il matrimonio, il divorzio, ecc.

CARBONE GRATUITO

Mediante alcune condizioni di assunzione previste dal regolamento, l'operaio che vive in Belgio, come la famiglia, riceve gratuitamente kg. 4.000 di carbone all'anno.

BIGLIETTI FERROVIARI GRATUITI

L'operaio italiano in Belgio può usufruire anche di biglietti gratuiti «all'andata» e «al ritorno» per visitare la sua famiglia.

PREMIO DI NATALITA'

In occasione della nascita di un figlio sono accordati all'operaio i seguenti premi di natalità: 1.800 Fr. 8. per un figlio e 22.500 per il 1° figlio.

300 Fr. 8. per il 2° figlio e 11.250 per il 3° figlio e così via.

FERIE

1) FERIE ORDINARIE

E' concessa all'operaio maggiore di 21 anni che ottiene le condizioni di assunzione previste dalla legge un compenso equivalente di 30 giorni per ogni anno. Questo se giorni di compenso sono superiori a 30 giorni.

2) FERIE COMPLEMENTARI

Attraverso alcune condizioni di assunzione imposte dalla legge, e concessi agli operai di fondo, un compenso supplementare della durata massima di 10 giorni per ciascuno di questi giorni di ferie. L'operaio riceve una paga calcolata in funzione del salario base percepito l'anno precedente e del numero di giorni effettivi di lavoro durante il numero dei giorni di vacanza liquidata.

3) GIORNI FERIALI

Attraverso alcune condizioni di assunzione di lavoro, imposte dalla legge, gli operai minerari, ogni anno, di 10 giorni feriali «regali» - salario normale.

I seguenti giorni di ferie sono compresi nel detto giorni feriali che sono pagati agli operai: 1° gennaio, 1° luglio, 1° febbraio, 1° marzo, 1° maggio, 1° settembre, 1° novembre, 1° Natale.

OSSERVAZIONE

Da quanto è accaduto in merito alle ferie, risulta che l'operaio minerario di fondo, maggiore di 21 anni e che ottiene le condizioni imposte dalla legge o questi, ogni anno beneficia di:

6 giorni di compenso ordinario	pagato a salario doppio	=	12 giorni di salario
12 giorni di compenso complementare	pagato a salario normale	=	12 giorni di salario
10 giorni feriali pagati a salario semplice	=	10 giorni di salario	
In totale	=	34 giorni di salario	

sono pagati annualmente all'operaio minerario tanto che egli debba lavorare.

RIMESSE DI DENARO IN ITALIA

L'operaio italiano può mandare alle famiglie rimessa in Italia, con risparmio.

ALLOGGIO

L'operaio che fa soggiorno e stopover presso la camera delle miniere, il prezzo della pensione completa (colazione e vino) è al massimo di Fr. 55 per un figlio e 688 e sono.

40 operai speciali che ne fa la domanda, il fondo di lavoro concede delle facilitazioni per far venire la sua famiglia in Belgio per stabilirsi.

- Approfittate degli speciali vantaggi che il BELGIO accorda ai suoi minatori.
- Il viaggio dall'Italia al Belgio è completamente gratuito per i lavoratori italiani, firmatari di un contratto annuale di lavoro per le miniere.
- Il viaggio dall'Italia al Belgio dura in ferrovia solo 18 ore.
- Compite le semplici formalità d'uso, la vostra famiglia potrà raggiungervi in Belgio.

Per informazioni ed iscrizioni rivolgersi

all'UFFICIO DI COLLOCAMENTO

presso UFFICIO PROVINCIALE DEL LAVORO

Eén van de affiches waarmee de Belgische Steenkoolfederatie vanaf 1946 de Italianen naar de Belgische mijnen wilde lokken. Bron: De Koolputters 6.

mijndirecties om vervangende arbeidskrachten te werven. Die werden weer voornamelijk in het buitenland gevonden. De enorme stijging van het aantal niet-Belgen in de Luikse mijnen in 1947 duidt daar op.

Omdat de Belgen massaal deserteerden, werd de 'kolenslag',⁷⁴ die premier Achille van Acker in 1945 had uitgeroepen, in de Luikse mijnen gestreden door een vreemdelingenlegioen. Waar die strijders aan het kolenfront vandaan kwamen, wordt duidelijk in tabel 3. In 1954 bestonden de buitenlandse troepen voor bijna tweederde uit Italianen. Al op 20 juni 1946 had *Fédéchar* met toestemming van de Belgische overheid een akkoord met de Italiaanse autoriteiten gesloten om een massale immigratie van Italiaanse werknemers te organiseren, in ruil voor de levering van Belgische steenkool voor het herstel van de Italiaanse economie.⁷⁵ Ongeveer 12.300 onder hen (samen met 1.200 vrouwen en 2.000 kinderen) bereikten van 1946 tot 1949 de Luikse mijnen.⁷⁶ De overeenkomst kwam echter onder druk te staan toen het ook in het buitenland steeds duidelijker werd hoe onveilig en zwaar verouderd sommige mijnen waren. Een ernstig ongeluk in de *Charbonnage d'Ougrée-Marihay*e (ten zuiden van de stad Luik) in 1953 leidde zelfs tot het tijdelijk stopzetten van de arbeidsmigratie naar de Belgische mijnen door de Italiaanse overheid.⁷⁷

De Italianen in de Luikse mijnen werden qua aantal op ruime afstand gevolgd door de Polen. De eerste naoorlogse groep Poolse arbeidsmigranten kwam in 1945 naar België.⁷⁸ Zij behoorden, net als de Polen die onmiddellijk na de Tweede Wereldoorlog in de Nederlandse mijnen terechtkwamen, tot de groep *displaced persons*. In de lente van 1947 kwam een tweede groep Polen vanuit vluchtelingenkampen in Duitsland naar de Belgische steenkoolindustrie. Van hen kwamen er in 1947 naar schatting een paar duizend terecht in de Luikse mijnen.⁷⁹

De derde groep buitenlanders in de Luikse mijnen waren de Nederlanders. In de meeste gevallen waren dit grenspendelaars, die door de Luikse mijnen in het zuiden van de provincie Limburg werden geworven. Vaak zorgden de mijnen voor vervoer per autobus. De Nederlandse grensarbeiders werden gelokt met hogere lonen dan in de Nederlandse mijnen verdiend konden worden en vooral met een riant kinderbijslag. Het werd financieel gezien nóg aantrekkelijker voor Nederlanders om in een Belgische mijn te gaan werken, toen in 1949 de waarde van de Belgische frank ten opzichte van de gulden steeg en een jaar later de Belgische mijnwerkerslonen met achttien procent werden verhoogd. Voor

74 Het streven in de naoorlogse jaren de kolenproductie naar een zo hoog mogelijk niveau te brengen, in het belang van de wederopbouw.

75 Morelli, 'De immigratie van Italianen', 202. Zie ook: Paola Manno, 'La communauté des ouvriers mineurs de la région de Lecce (Pouilles) dans le bassin de Liège (1946-1956)', *BTNG XXXVII* (2007) 445-467.

76 Gaier, *Huit siècles*, 163.

77 Leboutte, 'Coal mining, foreign workers and mine safety', 224.

78 Idesbald Goddeeris, *De Poolse migratie in België, 1945-1950: politieke mobilisatie en sociale differentiatie* (Amsterdam 2005) 141.

79 In totaal werden in 1947 3.917 *displaced persons* in het Luikse bekken tewerkgesteld. De meesten van hen in de mijnen. Bijna de helft van de *displaced persons* die in 1947 en 1948 in België arriveerden had de Poolse nationaliteit. De andere helft omvatte twintig, vooral Oost-Europese, nationaliteiten. Goddeeris, *De Poolse migratie in België*, 156-159.

Bouw van het 'Camp Malgarny' in Tilleur voor de opvang van buitenlandse mijnwerkers, 1947-1948. Bron: André de Bruyn, *Anciennes Houillères de la Région liégeoise*.

honderden Limburgers wogen deze financiële voordelen op tegen de slechte reputatie van de Luikse mijnen. In de eerste helft van de jaren vijftig bestond tien tot dertien procent van de ondergrondse bezetting van de mijnen van Blegny-Trembleur, Cheratte en Queue-du-Bois uit Nederlandse pendelaars.⁸⁰

In de tweede helft van de jaren vijftig bleef de aanwezigheid van niet-Belgen in de Luikse mijnen zeer belangrijk. Omdat Belgen de mijnen in toenemende mate de rug bleven toekeren, steeg het aandeel van de buitenlandse mijnwerkers tussen 1952 en 1958 van 53 tot 58 procent. Toch blijkt uit grafiek 3 dat er schommelingen voorkwamen in de absolute aantallen buitenlanders. Leboutte toonde aan dat die schommelingen correleerden met de jaarlijkse kolenvoorraden van de mijnen. De grootte van die voorraden kan dienen als indicatie voor de afzetmogelijkheden. In het algemeen bleek in de jaren vijftig een toename van de kolenvoorraden gepaard te gaan met een afname van de werving van buitenlandse arbeiders.⁸¹ Dat gebeurde in de jaren 1949-1950, 1953-1954 en 1958-1961. In die reeksen van jaren bleek het aantal buitenlanders sneller af te nemen dan het aantal Belgen. Een deel van de buitenlandse arbeidskrachten werd dus zeker gezien als reservisten, die konden worden afgedankt zodra ze niet meer nodig waren.⁸² Anderzijds vond in tijden van goede afzetmogelijkheden (1951, 1955-1957 en 1962-1964) een toename van het aantal buitenlanders plaats. Overigens deed zich hier hetzelfde mechanisme voor als in Nederland: een opleving van de conjunctuur gaf meer alternatieve werkgelegenheid buiten de mijnbouw, en die gelegenheid werd door menig een te baat genomen om de ondergrondse arbeid in te ruilen voor een aantrekkelijker baan elders.

De samenstelling van de buitenlandse bezetting in 1958 week weinig af van die van vier jaar eerder. Italianen maakten nog steeds de dienst uit, op eerbied-

80 Willibrord Rutten, 'Werken over de grens', in: *Weet je nog koempel? De mijnen in Limburg* (Zwolle 2005) 441-464, aldaar 447-451.

81 Leboutte, 'Coal mining, foreign workers and mine safety', 222.

82 Ibidem.

waardige afstand gevolgd door de Polen en de Nederlanders. Voor het eerst verschenen er in de statistiek nu ook Spanjaarden en Grieken. De komst van deze nieuwe nationaliteiten hield verband met het opdrogen van de Italiaanse arbeidsmarkt. Na de mijnramp van Bois-du-Cazier in Marcinelle (bij Charleroi) in 1956, waar onder de 263 slachtoffers 136 Italianen te betreuren waren, zette de Italiaanse overheid de officiële migratie naar de Belgische mijnen stop. De spontane migratie vanuit Italië ging nog wel door maar *Fédéchar* en de Belgische regering zagen zich genoodzaakt wervingscontracten te sluiten met andere landen, zoals Spanje (in november 1956) en Griekenland (in augustus 1957).⁸³

De kolencrisis van 1958 was de doodsteek voor de toch al kwijnende Luikse mijnbouw. De personeelsbezetting kwam in een vrije val. Ook het aantal buitenlanders daalde. Aangezien de Belgische bezetting nog sneller afnam, steeg het aandeel van buitenlandse mijnwerkers verder: in 1963 bedroeg het 64 procent, in 1968 68 procent en in 1971 70 procent. Halverwege de jaren zeventig waren er zelfs mijnen in het Luikse bekken, waar ondergronds geen Belg meer te vinden was.⁸⁴

In de jaren zestig werd het rekruteringsveld opnieuw verbreed: ook Turken en Marokkanen werden nu structureel aangeworven.⁸⁵ In juli 1964 werd een bilateraal verdrag tussen België en Turkije gesloten, op 17 augustus 1964 volgde een akkoord met Marokko.⁸⁶ In tabel 3 is te zien dat in 1965 deze groepen de Luikse mijnen hadden bereikt. De Turken hadden zelfs de tweede plaats ingenomen achter de Italianen. Ook de Spanjaarden waren sterker vertegenwoordigd dan in 1958. Opvallend is verder dat de Nederlanders waren weggebleven. Met 2,4 procent was hun aandeel in de buitenlandse personeelsbezetting marginaal geworden.

Het structurele verval van de Luikse mijnbouw deed de attractiviteit van deze arbeidsmarkt sterk afnemen, ook voor buitenlanders. Niettemin bleef er grote vraag bestaan naar ondergronders. In 1969 werd een akkoord gesloten met Tunesië over de rekrutering van arbeiders voor de mijnen; een jaar later kwam een soortgelijk verdrag met Algerije tot stand. Deze landen leverden de laatste lichten voor het vreemdelingenlegioen, dat de Luikse mijnbouw nog tot 1980 in leven hield.

Besluit

De mate waarin werkgevers een beroep moeten doen op arbeiders van buitenlandse herkomst kan worden gezien als een graadmeter voor de stand van de regionale en nationale arbeidsmarkt. De steenkolenmijnen in de aangrenzende regio's van de Nederlandse provincie Limburg en het bekken rond de Belgische stad Luik hebben in de twintigste eeuw regelmatig moeten terugvallen op

83 Ismaël Rodríguez Barrio, 'L'immigration espagnole dans les charbonnages belges', *BTNG XXXVII* (2007) 485-515; Anastasia V. Antiochos, 'L'apport d'une approche quantitative de l'histoire des migrations: le cas des Grecs en Belgique', *BTNG XXXVII* (2007) 469-484.

84 Gaier, *Huit siècles*, 165.

85 P. Grimmeau, 'De immigratiegolven en de spreiding van de vreemdelingen in België', in: Morelli, *Geschiedenis van het eigen volk*, 125.

86 A. Bayar (m.m.v. L. Ertorun), 'Een economisch overzicht van de Turkse inwijking', in: *ibidem*, 318.

*Italiaanse mijnwerkers bij één van de Limburgse mijnen, vlak voor de start van hun introductie, ca. 1957.
Fotocollectie SHCL.*

arbeidsmigranten uit het buitenland. In de eerste drie decennia van de eeuw was de aanwerving van buitenlandse mijnwerkers in Nederland aanzienlijk groter dan in Luik. Dat is terug te voeren op de mate waarin er een regionale mijnwerkertraditie was ontstaan. In het oudere Luikse mijnbouwgebieden bestond er aan het begin van de eeuw een vaste kern van lokale en regionale families, waarin het beroep van mijnwerker werd overgedragen van generatie op generatie. Hoewel die traditie in de periode tot circa 1935 langzaam maar zeker begon te verdwijnen, konden de Luikse mijnen in die periode in redelijke mate putten uit de nationale en regionale arbeidsmarkt. Waalse mijnwerkers konden worden vervangen door arbeidskrachten uit andere delen van België. Vooral Vlamingen bleken, door economische nood gedwongen, bereid te kiezen voor het beroep van mijnwerker in Luik.

De Nederlandse mijnen stonden op een heel ander punt in hun levenscyclus. Pas vlak voor de eeuwwisseling was de tot dan toe marginale Nederlandse mijnbouw een nieuwe fase ingetreden die werd gekenmerkt door de snelle uitbouw van grootschalige en moderne ontginningszetels. De regionale en nationale arbeidsmarkt, niet of nauwelijks bekend met het beroep van mijnwerker, was in de opbouwfase tot het begin van de jaren dertig niet in staat te voldoen aan de grote vraag vanuit de mijnbedrijven. Vooral voor ondergrondse vakkrachten was men aangewezen op het buitenland. Het Duitse achterland, dat in die periode één arbeidsmarkt met de Limburgse mijnstreek vormde, leverde het gros van die geschoolde mijnwerkers. Zij speelden niet alleen een belangrijke rol bij de winning van de steenkool, maar zij gaven in de dagelijkse ondergrondse

praktijk ook scholing in mijnarbeid aan hun collega's uit Limburg en de rest van Nederland. In de tweede helft van de jaren 1920 werden in toenemende mate ook ongeschoolde migranten geworven, vooral uit Oost- en Centraal-Europese landen. De Nederlandse mijnen konden zich bij de inkrimping van het personeelsbestand tijdens de crisisjaren dan ook permitteren de autochtone arbeiders, hun meest preferente groep, zo veel mogelijk te ontzien. Het waren de buitenlandse mijnwerkers die in Nederland massaal werden ontslagen.

In Luik ging in de crisisjaren de uittocht van traditionele Waalse mijnwerkers gewoon door. Ook de Vlamingen bleven weg, toen er voor hen een alternatief dichterbij huis ontstond in de nieuwe mijnen in de Belgische provincie Limburg. Waar de Nederlandse mijnen erin slaagden een begin te maken met een beroeps traditie in eigen streek, verdween die in Luik.

Na de Tweede Wereldoorlog gingen de in de jaren dertig duidelijk aan het licht getreden ontwikkelingen in snel tempo voort. De Nederlandse mijnen wisten vooral door de uitbouw van een systeem van interne beroepsopleidingen jonge Limburgers te interesseren voor een carrière in de mijn. Die jonge aanwas was beschikbaar dankzij een gunstige demografische ontwikkeling. Zonder buitenlandse inbreng kon men ook in het naoorlogse Nederland niet, maar buitenlanders kregen in de mijnen vooral een bufferfunctie, waarmee conjuncturele schommelingen konden worden opgevangen. De kern van de bezetting was van Nederlandse origine. De Luikse mijnen daarentegen werden geheel afhankelijk van arbeidsmigranten. Anders dan in Limburg, had de Luikse regio te maken met een vergrijzende bevolking. De demografische ontwikkeling leidde er toe dat er nauwelijks voldoende jonge Luikenaren beschikbaar waren om te voldoen aan de vervangingsvraag van de mijnen. Daarbij kwam dat Belgen nauwelijks meer bereid waren in dienst te treden bij de inmiddels zwaar verouderde Luikse mijnen, die meer en meer de reputatie kregen gevaarlijk te zijn. In die situatie werd de aanwezigheid van buitenlandse mijnwerkers in het ondergrondse bedrijf een structureel verschijnsel.

Limburgse mijnwerkers tijdens de langzaam-aan-actie van 1957. Fotocollectie SHCL.

Ad Knotter

Grenzen aan de loonpolitiek. De langzaam-aan-actie van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkers Bond (1957) tussen nationale integratie, grensligging en katholiek regionalisme

Grenzen komt men overal tegen. Wij onderscheiden grenzen in geografisch opzicht [...] Er zijn ook grenzen met betrekking tot het geduld van het individu en de groep van individuen. Het is over de grenzen van het geduld van de mijnwerkers dat wij het ditmaal iets uitvoeriger willen hebben.¹

Op 1 en 2 april 1957 organiseerde de Nederlandse Katholieke Mijnwerkers Bond (NKMB) een succesvolle langzaam-aan-actie, die in het hele land veel commotie veroorzaakte en op wat langere termijn grote invloed heeft gehad op de arbeidsverhoudingen in de Limburgse mijnindustrie. Volgens de geschiedschrijver van de mijnsluitingen in Limburg, F.A.M. Messing, kan het feit dat die hebben plaatsgevonden zonder stakingen of andere vormen van protest mede worden verklaard door het gezag en het vertrouwen die de NKMB en haar voorzitter Frans Dohmen, warm voorstander van sluiting, door de langzaam-aan-actie van 1957 hadden verworven.² Op korte termijn leidde de actie tot een crisis in de samenwerking tussen de katholieke sociale organisaties in Nederland en in Limburg. De openlijke afkeuring door de voorzitter van de katholieke vakcentrale KAB, tevens Eerste-Kamerlid, J.A. Middelhuis, was voor Dohmen aanleiding landelijke vergaderingen van het KAB-bestuur te boycotten zolang Middelhuis die presideerde.³ De betrokkenheid bij de actie van de hoofdaalmoezenier van sociale werken K.W.H.A. (Karel) Roncken, opvolger van mgr. Poels, de architect van de katholieke sociale orde in Limburg, was voor de katholieke werkgevers aanleiding om het vertrouwen in hem op te zeggen, waardoor hij als geestelijke adviseur van hun organisatie moest aftreden. Volgens de auteurs van een historische publicatie over de aalmoezeniers kondigde 'deze interne inbraak in het katholieke systeem, gevoegd bij de groeiende krachten van de externe doorbraak, [...] het einde van het Poelsiaanse tijdvak aan'.⁴

De actie weerspiegelde de ambivalente positie van de NKMB in de toenmalige Nederlandse arbeidsverhoudingen. Die werden bepaald door de nationale overheid in de vorm van een geleide loonpolitiek en het centrale overleg daar-

1 *De Mijnwerker. Orgaan van de Nederl. Kath. Mijnwerkersbond* 9 maart 1957: 'Er zijn grenzen aan het geduld van onze onder- en bovengrondse mijnarbeiders!'.
2 F.A.M. Messing, *Geschiedenis van de mijnsluiting in Limburg. Noodzaak en lotgevallen van een regionale herstructurering 1955-1975* (Leiden 1988) 167.
3 Jan Bank, 'De broederlijke relaties tussen KAB/NKV en KVP, 1945-1981', in: Jan Roes (red.), *Katholieke arbeidersbeweging. Studies over KAB en NKV in de economische en politieke ontwikkeling van Nederland na 1945* (Baarn 1985) 293-242, aldaar 317.
4 Jan Roes en Jos Schreurs, *Midden in Limburg. Aspecten van een eeuw sociale werken door aalmoezeniers* (Roermond 2002) 13.

over met de nationale vakcentrales.⁵ Daardoor kwam de NKMB niet alleen in conflict met de regering, maar ook met de eigen vakcentrale, de KAB. In retrospectief is de langzaam-aan-actie één van de eerste tekenen van verzet tegen de restrictieve geleide loonpolitiek, die in het begin van de jaren 1960 tot uiting kwam in 'zwarte' lonen en omvangrijke 'wilde' stakingen.⁶ Door de grote krapte op de arbeidsmarkt leidden deze stakingen tot een loongolf en een doorbreking van de lage lonenpolitiek. In hun klassieker over de geschiedenis van de arbeidsverhoudingen in Nederland noemen Windmuller en De Galan de zuigkracht van de Duitse arbeidsmarkt als een van de oorzaken daarvan. 'De komst van de Gemeenschappelijk [Europese] markt stelde de algehele eliminatie van landelijke beheersing van de economische activiteit in het vooruitzicht', schrijven zij in dit verband.⁷ In de Limburgse mijnindustrie ontstonden dit soort problemen al in de tweede helft van de jaren 1950 door de aanzuigende werking van de nabijgelegen Duitse mijnen, waar veel hogere lonen werden betaald, onder andere in de vorm van een zogenaamde *Bergmannsprämie*. Omdat de kaders van de nationale loonpolitiek ook in de Limburgse mijnen uitgangspunt waren van het loonbeleid, kwam de arbeidsvoorziening onder druk te staan. De onrust die daardoor ontstond was voor de NKMB aanleiding om extra loon te eisen in de vorm van een aanwezigheidspremie, niet in het minst omdat de Bond bang was dat zij de greep op haar achterban zou gaan verliezen en dat de homogeniteit van de katholieke mijnwerkersbevolking in de regio teloor zou kunnen gaan. Het katholieke motief was hier nauw verbonden met het regionale. De langzaam-aan-actie is daarom een interessante casus in een veel bredere thematiek in de Limburgse geschiedenis: het spanningsveld tussen nationale, regionale en grensoverschrijdende kaders.

Het onderzoek voor dit artikel is grotendeels gebaseerd op een uitgebreide verzameling krantenknipsels over de langzaam-aan-actie, aanwezig in het archief van NKMB-voorzitter Frans Dohmen.⁸ Het NKMB-blad *De Mijnwerker* verschaft informatie over de standpunten van de bond. Daarnaast werden onder meer de onlangs ontsloten archieven van de NKMB en SHCL-oprichter pater Remigius Dieteren met vrucht geraadpleegd.

5 Vgl. F.J. ter Heide, *Ordering en verdeling. Besluitvorming over sociaal-economische beleid in Nederland 1949-1958* (Kampen 1986).

6 Vgl. Kees van Doorn e.a., *De beheerste vakbeweging. Het NVV tussen loonpolitiek en loonstrijd 1959-1973* (Amsterdam 1976). Zie ook: Paul Klep, 'Katholieke arbeidersbeweging en economische groei. Het beleid van KAB en NKV in de economische ontwikkeling van Nederland, 1945-1974', in: Roes, *Katholieke arbeidersbeweging*, 203-291.

7 John P. Windmuller / C. de Galan, *Arbeidsverhoudingen in Nederland* (Utrecht/Antwerpen 1977) deel 2, 30-31 en 82.

8 SHCL, arch. Frans Dohmen (EAN 696) inv.nrs. 1-10.

Ontwikkelingen in de naoorlogse arbeidsverhoudingen

Geleide loonpolitiek en centralisatie van de arbeidsverhoudingen

In de jaren 1940 en 1950 had de naoorlogse wetgeving inzake arbeidsverhoudingen en beheersing ('planning') van de economie geleid tot centralisatie van de arbeidsverhoudingen in een nationaal kader. Deze ontwikkeling had grote gevolgen voor de besluitvormingsstructuur in de vakbeweging; er vond een verschuiving plaats van de afzonderlijke bonden naar de centrales. De vakbeweging trachtte invloed uit te oefenen op de sociaal-economische overheidspolitiek via deelname aan de Sociaal Economische Raad en de Stichting van de Arbeid, die na de oorlog waren opgericht als overlegorganen van werkgevers, werknemers en overheid. In dat overleg werden de lijnen uitgezet waarbinnen de afzonderlijke vakbonden collectieve arbeidsovereenkomsten per bedrijfstak dienden vast te stellen. Op basis van het in oktober 1945 afgekondigde Buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen stelde de overheid grenzen aan de loonvorming, zodat er op dat vlak weinig speelruimte voor onderhandelingen per bedrijfstak overbleef.⁹ Het gevolg was dat gunstige arbeidsmarktposities in afzonderlijke bedrijfstakken, die in de jaren 1950 meer en meer voorkwamen, door de betreffende bonden niet konden worden 'verzilverd' in eigen loononderhandelingen. 'De arbeidsmarktverhoudingen kregen na 1945 slechts op een tamelijk abstracte manier, namelijk door sterk gecentraliseerde en door beleidsvoorkeuren beïnvloede overlegsysteem hun bijbehorende loonresultaat', concludeert Paul Klep in een overzicht over het beleid van KAB en NKV in de economische ontwikkeling van Nederland tussen 1945 en 1974.¹⁰

De zogenaamde erkende vakorganisaties, dus niet de door communisten bestuurde Eenheids Vak Centrale (EVC), voegden zich tot in de jaren 1960 in de macro-economische beleidsoverwegingen van de overheid. Zij stelden zich weinig strijdbaar op, sterker, zij werkten actief en bewust mee aan de lage lonenpolitiek van de regering. In een terugblik in 1964 schreef het Overlegorgaan van Vakcentrales dat 'het achterblijven van het loonpeil in de jaren vijftig bewust is aanvaard, teneinde in de bedrijven winsten mogelijk te maken, die konden dienen voor uitbreiding en vernieuwing van het productieapparaat'.¹¹ In de ogen van de vakbeweging moest de exportpositie van het Nederlandse bedrijfsleven worden versterkt door de lonen laag te houden. Om die reden accepteerden de vakbondsbestuurders in jaren van betalingsbalanstekorten een herstelpolitiek met sterke loonbeperkingen. Dat was ook in 1957 het geval: men ging toen akkoord met een 'bestedingsbeperking' die moest resulteren in een daling van het reële inkomen. In een eenstemmig SER-advies van 28 november 1956, waaraan dus ook de vertegenwoordigers van de KAB hadden meegewerkt,

9 Zie voor het wettelijk kader: W.J.P.M. Fase, *Vijfendertig jaar loonbeleid in Nederland. Terugblik en perspectief* (Alphen aan den Rijn 1980).

10 Klep, 'Katholieke arbeidersbeweging en economische groei', 220. Over de centralisatie van de arbeidsverhoudingen ook: Windmuller / de Galan, *Arbeidsverhoudingen*, deel 1, 104.

11 Geciteerd in: Klep, 'Katholieke arbeidersbeweging', 256.

Het voltallige bondsbestuur van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkers Bond, ca. 1960. Fotocollectie SHCL.

werd uitgesproken 'dat de werknemersorganisaties aan deze beperking van de consumptieve bestedingen medewerking zullen verlenen door af te zien van loonsverhogingen ter compensatie van de prijzen'.¹² Het KAB-bestuur ging volledig akkoord en besprak slechts de wijze waarop de leden hierover moesten worden voorgelicht. Op 15 februari 1957 publiceerde de regering een 'Nota inzake beperking van de bestedingen', ter verdere bespreking in het centrale overleg. De langzaam-aan-actie van de NKMB, enige weken later, interfereerde dus in een proces van centrale besluitvorming, waarin de KAB nu juist niet geneigd was loonsverhoging te bepleiten.¹³ Dat verklaart de hierboven gememoreerde negatieve reactie van bondsvoorzitter Middelhuis.

In de loonpolitiek conformeerden de vakcentrales zich aan het beleid van de rooms-rode regeringen, waarin de met het NVV en de KAB verbonden partijen PvdA en KVP samenwerkten. Binnen deze coalitie waren de PvdA en het NVV de meest uitgesproken voorstanders van een centralistische, uniforme loonvaststelling. Men zag die als onderdeel van een gewenste ordening van het economisch leven door de overheid.¹⁴ Binnen de kaders van een nationaal gecoördineerde loonpolitiek stonden KVP en KAB een meer gedifferentieerde loonvorming voor, waarin rekening zou moeten worden gehouden met de winstgevendheid en de productiviteitsontwikkeling per bedrijfstak.¹⁵ In de praktijk kwam de loonactie van de NKMB natuurlijk neer op toepassing van dit beginsel, maar in de gegeven situatie, waarin de KAB akkoord was gegaan met een nationale 'bestedingsbeperking', kwam dit voor het Verbondsbestuur wel

¹² Geciteerd in: *ibidem*, 262.

¹³ Zie hierover ook: *ibidem*, 263. Voor de parlementaire behandeling van de regeringsnota: Johan van Merriënboer, 'Het kabinet van de bestedingsbeperking', in: J.W. Brouwer en P. van der Heiden, *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945. Deel 6. Het kabinet-Drees IV en het kabinet-Beel II 1956-1959. Het einde van de rooms-rode coalitie* (Den Haag 2004) 143-173.

¹⁴ Vgl. J.J. Woldendorp, *De Partij van de Arbeid en de sociale politiek in Nederland in de jaren vijftig. Toegespitst op de geleide loonpolitiek, de sociale verzekeringen en de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie* (doctoraal scriptie UvA 1984).

¹⁵ Klep, 'Katholieke arbeidersbeweging', 226-227; zie ook: Hans Righart, "'De ene ongedeelde KAB", vrome wens of werkelijkheid?', in: Roes, *Katholieke arbeidersbeweging*, 104-108.

heel ongelegen. Het verweet de NKMB 'geen rekening te hebben gehouden met de positie van het Verbond in het landelijk overleg'. In die zin had Middelhuis gelijk toen hij in de bestuursvergadering van 25 maart 1957 vaststelde 'dat het de schijn had dat de NKMB lijnrecht inging tegen de gedragslijn van het Verbond'. Het probleem was, zoals beleidsmedewerker Bogaers het in dezelfde vergadering verwoordde, 'dat internationale sociale harmonisatie [namelijk met de Duitse loonontwikkeling] niet verenigbaar was met nationaal gecoördineerde politiek'.¹⁶ Anders gezegd: de grensligging van Limburg speelde de NKMB (en de KAB) parten. In dit dilemma koos de KAB voor het centraal vastgestelde loonbeleid en tegen de door de NKMB bepleite aanpassing van de mijnwerkerslonen aan het Duitse peil.

De Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie en de vakbonden in de mijnindustrie

De katholieke vakcentrale KAB en de KVP hadden hun naoorlogse steun aan de gecentraliseerde loonpolitiek, die toch vooral als een sociaal-democratisch programmapunt werd gezien, verbonden aan de invoering van de zogenaamde Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie (PBO). De uitgangspunten van de PBO waren gebaseerd op het katholieke principe van subsidiariteit, dat wil zeggen zoveel mogelijk zelforganisatie zonder overheidsbemoeienis, en het katholieke corporatieve, organische maatschappijmodel, dat neerkwam op zoveel mogelijk samenwerking tussen de 'standen' (vertegenwoordigd door werkgevers- en werknemersorganisaties) in plaats van onderlinge strijd. Tegenwoordig wordt dit 'poldermodel' genoemd. De PBO werd op 12 oktober 1949 bij wet ingesteld. De Sociaal Economische Raad (SER) was bedoeld als overkoepelend orgaan van bedrijfstakgewijs ingerichte organen van werkgevers- en werknemersorganisaties ('bedrijfschappen'), die publiekrechtelijke bevoegdheden zouden moeten krijgen bij de vaststelling van lonen- en arbeidsvoorwaarden en andere sociale regelingen.

In de praktijk is de PBO vrijwel nergens ingevoerd, maar juist in de Limburgse mijnindustrie speelde ze een belangrijke rol.¹⁷ Hier functioneerde al een PBO-structuur vanaf 1945. De heropgerichte Katholieke Mijnwerkersbond had zich meteen na de bevrijding in 1944 sterk gemaakt voor de verwezenlijking ervan. Om de grote onrust in de mijnstreek te kanaliseren en de mijnwerkers tot grotere productie aan te zetten had de regering in 1945 ingestemd met de invoering van PBO-achtige medezeggenschapsorganen. Voor overleg aan de top tussen de mijndirecties en de vakorganisaties werd een Mijn Industrie Raad (MIR) ingesteld (op 18 oktober 1945), met daaronder een gelaagd systeem van medezeggenschapsorganen per bedrijf en afdeling. De bevoegdheden van de MIR als publiekrechtelijke organisatie werden geregeld in het zogenaamde Mijnstatuut (Stbl. 23 juni 1945). De voornaamste bevoegdheid had betrekking op de regeling van de

¹⁶ Citaten uit: Klep, 'Katholieke arbeidersbeweging', 264.

¹⁷ Vgl. Iris Steen, *De mijnwerkersvakbonden en de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie in het mijnbedrijf 1945-1947* (doctoraal scriptie Universiteit Utrecht 1982); Math Akkermans, *De publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie in de Nederlandse steenkolenmijnindustrie* (doctoraal scriptie UvA 1986).

arbeidsvoorwaarden. De verordeningen en besluiten van de MIR moesten wel worden goedgekeurd door de ministers van economische en sociale zaken. Die goedkeuring kon worden geweigerd als ze in strijd werden geacht met het algemeen belang. Om te voldoen aan de eisen van de Wet op de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie uit 1949 werd in 1954 een nieuw Mijnstatuut vastgesteld, dat echter niet fundamenteel verschilde van het oude, zij het dat de MIR nu formeel onder toezicht van de SER kwam te staan.

Volgens het Mijnstatuut 1954 telde de MIR elf werknemersvertegenwoordigers: vijf leden benoemd door de NKMB, drie door de Katholieke Vereniging van Mijnbeambten (KVM), en telkens een lid door de Algemene Bond van Werkers in het Mijnbedrijf (ABWM, na de oorlog ontstaan als 'eenheidsbond'), de Algemene Nederlandse Bedrijfsbond in de Mijnindustrie (ANBM, aangesloten bij het NVV) en de Protestants Christelijke Mijnwerkersbond (PCMB, aangesloten bij het CNV).¹⁸ De zetelverdeling wisselde enigszins door de tijd (zie tabel 1) en weerspiegelde min of meer de krachtsverhoudingen in ledentallen. De katholieke bonden (NKMB en KVM, verenigd in de Katholieke Federatie) organiseerden verreweg de meeste mijnwerkers en mijnbeambten (bijlage 1). Aan de vooravond van de langzaam-aan-actie (per 1-1-1957) had de NKMB 28.956 leden, dat is 75 procent van de georganiseerde mijnwerkers. De Katholieke Federatie organiseerde 77 procent van de vakbondsleden in de mijnindustrie (arbeiders en beambten). De totale organisatiegraad was 72 procent. Die zou na de actie (per 1-1-1958) oplopen tot 76 procent, vooral, maar niet uitsluitend, dankzij de katholieke bonden die hun aandeel onder de georganiseerden zagen groeien tot 78 procent.

Tabel 1. Aantal zetels van de vakorganisaties in de Mijn Industrie Raad, 1945-1961

	1945	1949	1953	1955	1957	1959	1961
NKMB	2	3	3	5	5	6	6
ABWM	2	2	1	1	1	1	1
ANBM	1	1	1	1	1	1	1
PCMB	1		1	1	1	1	1
KVM	3	3	3	3	3	3	3
PCVBM	1	1	1			1	1
Totaal	10	10	10	11	11	13	13

NKMB: Nederlandse Katholieke Mijnwerkers Bond; ABWM: Algemene Bond van werkers in het Mijnbedrijf; ANBM: Algemene Nederlandse Bedrijfsbond in de Mijnindustrie; PCMB: Protestants-Christelijke Mijnwerkers Bond; KVM: Katholieke Vereniging van Mijnbeambten; PCVBM: Protestants-Christelijke Vereniging van Beambten werkzaam bij het Mijnbedrijf

Bron: SHCL, arch. NKMB (EAN 65) inv.nr. 954: 'Stukken betreffende ledencijfers van alle Nederlandse mijnwerkersbonden, 1945-1966'.

¹⁸ R.J.C.M. Jagtman-Smits, *Een impressie van het georganiseerd overleg in de mijnen. Het jaar 1957* (doctoraal scriptie KU Nijmegen 1986) 47.

Beeld van de installatie van de Mijn Industrie Raad op 18 oktober 1945. Fotocollectie SHCL.

Door het systeem van strak geleide loonvorming waren de marges voor de vakbonden op bedrijfstakniveau, zoals gezegd, klein en dat gold ook voor de mogelijkheden van de MIR om als PBO-orgaan lonen en arbeidsvoorwaarden in onderling overleg vast te stellen. In feite kon dit alleen functioneren zolang de contractpartijen, of 'bedrijfsgenoten' zoals zij in het PBO-jargon heetten, zich conformeerden aan de uitgangspunten van de centraal vastgestelde loonpolitiek. Aanvankelijk had de NKMB zich zonder morren aangesloten bij de loonpolitiek van de KAB en de regering. In 1951 bijvoorbeeld organiseerde de NKMB een propagandacampagne onder de leden voor acceptatie van een 'bestedingsbeperking', waar de KAB op landelijk niveau mee had ingestemd.¹⁹ Toen kon de NKMB zich nog verenigen met de geleide loonpolitiek en de uitkomsten van het centraal overleg. In 1957 was dat niet meer het geval. Voor het antwoord op de vraag hoe dat kwam, moeten we kijken naar de ontwikkelingen op de regionale arbeidsmarkt.

Ontwikkelingen op de Limburgse mijnarbeidsmarkt

Toenemend tekort aan mijnwerkers

Over de arbeidsmarktsituatie in de Limburgse mijnindustrie in 1957 worden wij ingelicht door een in dat jaar in opdracht van de EGKS opgesteld rapport.²⁰ Daaruit blijkt dat het aantal ondergrondse mijnwerkers, na een behoorlijke

19 Jan Drummen, *De rol van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond: twee jaren van loonoverleg in het mijnbedrijf 1951 en 1957* (doctoraal scriptie KU Nijmegen z.j.) 24-25.

20 J. Winsemius e.a., *Verkenningen omtrent de huidige en toekomstige arbeidssituatie van de mijnbouw in Nederlands Limburg* (typoscript Maastricht 1957) [aanwezig in bibliotheek SHCL N 12002] met name 69-73. In de serie *Studies en Documenten. Regionale studies werkgelegenheid* van de EGKS verscheen een enigszins verkorte gedrukte versie (Luxemburg 1957). Ik verwijs hier naar het typoscript.

groei sinds de oorlog, vooral in de jaren 1950-1952, was blijven schommelen rond de 30.000. Achter deze stabilisatie ging echter een groot verloop schuil. Zo stonden er in 1955 en 1956 respectievelijk 4.097 en 4.081 nieuwe aanstellingen ondergronds tegenover 4.353 en 4.053 vertrekkers. In die jaren moest dus ongeveer 13 procent van de ondergrondse bezetting van ca. 30.000 man worden vervangen. Daarvan had het overgrote deel (83 procent) een werkkring buiten de mijnen gevonden; de overige waren gepensioneerd, afgekeurd of overleden. Het verloop was het sterkst onder arbeidskrachten die pas kort in dienst waren. In feite bleef van de nieuw aangeworvenen na enige jaren nog slechts een fractie over.

De ervaren mijnwerkers die hun beroep in het algemeen trouw bleven, waren veelal in de ruim tien jaar na de oorlog op jonge leeftijd begonnen op de Ondergrondse Vakscholen (OVS) van de verschillende mijnbedrijven. Dat waren speciaal voor de mijnbouw bestemde scholen met een leerprogramma van – in principe – drieëneenhalf jaar. De bedoeling van de OVS-en was de mijnen te verzekeren van een constante aanvoer van geschoolde krachten die het werk in de mijnbouw als een blijvend beroep zouden beschouwen en daarmee de stabiliteit van het personeelsbestand zouden bevorderen. Die opzet lukte echter steeds minder. Het aantal aanmeldingen was na een hoogtepunt van 1.903 in 1952 flink gedaald van 1.459 gemiddeld per jaar in de periode 1949-1952 tot gemiddeld 1.061 in de periode 1953-1956. In totaal waren er sinds de oorlog (1945-1956) 12.827 jongens op de OVS toegelaten, maar daarvan waren er slechts 6.665 (52 procent) daadwerkelijk als ondergronds mijnwerker gaan werken. De overigen hadden de school om een andere reden verlaten.

Het hier aangehaalde rapport concludeerde dat de aanmeldingen bij de OVS-en in de jaren tot 1957 zeker niet toereikend waren om in de verwachte vervangingsbehoefte van de mijnen te voorzien. Voor 1957 voorzag het rapport een tekort van 3.650 mijnwerkers. In de Mijnstreek ging het om meer dan de helft van de regionale behoefte aan nieuwe arbeidskrachten, maar in andere industriële bedrijfstakken was de openstaande vraag nog groter, en daarmee ook de aantrekkelijkheid voor jongens die anders het beroep van mijnwerker hadden kunnen kiezen. De onderbezetting in de mijnindustrie was geringer dan in andere industrieën in het gebied, omdat de tekorten in de mijnen in de jaren daarvoor waren opgevangen door de werving van arbeiders van buiten Zuid- en Midden-Limburg. Door middel van grote wervingscampagnes wist men personeel aan te trekken dat anders niet op de Limburgse arbeidsmarkt zou zijn verschenen.²¹ Aanvankelijk richtte de werving zich voornamelijk op Noord-Oost Nederland, maar door de aantrekkende conjunctuur sinds 1953 daalde het aanbod uit de rest van Nederland zeer snel en dreigde het tekort met sprongen omhoog te gaan. In 1955 werd daarom de werving uitgebreid naar het buitenland, met name Oostenrijk en Italië.²²

Zowel de uit Noord-Nederland aangetrokken arbeidskrachten als de buitenlanders konden volgens het rapport niet als een constant deel van de per-

²¹ Ibidem, 88.

²² Ibidem, 80.

soneelsbezetting worden beschouwd. Zij kenden zo'n hoog verloop, dat die alleen door steeds nieuwe wervingsacties op peil kon worden gehouden.²³ Zo waren er van de 1.096 Italianen die sinds oktober 1955 door Staatsmijnen waren aangenomen na een jaar nog maar 748 over.²⁴ In het begin van 1957 hadden de gezamenlijke mijnen 776 Italianen in dienst; in dat jaar werden er 1851 nieuw aangeworven, maar werd het dienstverband van 755 Italianen verbroken.²⁵ Een onderzoek naar het verloop onder arbeiders die in de periode 1952-1955 bij de Oranje Nassau Mijnen in dienst waren getreden, leidde tot de conclusie dat de uit Limburg afkomstige mijnwerkers, vooral die uit de Mijnstreek zelf, het meest 'honkvast' waren.²⁶ In een later verschenen onderzoek (uit 1962) werd opnieuw vastgesteld dat 'de ontslagnametendens van Limburgers in verhouding met de niet-Limburgers zeer laag' was. Ook toen was het verloop het grootste onder de Italianen en de niet-Limburgse Nederlanders.²⁷ Het stabiele deel van de mijnwerkersbevolking, ook wel 'vaste stam' genoemd, bestond dus voornamelijk uit geboren Limburgers. Dat was al voor de oorlog ook nadrukkelijk nagestreefd door zowel de mijndirecties als de katholieke sociale organisaties, die daarmee in die zin dus betrekkelijk succesvol waren geweest.²⁸

Het rapport besteedde ook aandacht aan de ontwikkeling van de relatieve loonpositie van de mijnwerkers ten opzichte van de overige arbeiders in de Mijnstreek, een belangrijk motief in de langzaam-aan-actie. Door de toenemende krapte op de arbeidsmarkten in de industrie en de bouw, waar vaak ruim boven de centraal vastgestelde 'regelingslonen' werd betaald, waren de lonen in die sectoren aanmerkelijk sneller gestegen dan die van het ondergrondse mijnpersoneel. Het rapport stelde vast dat de voorsprong van de houwens (de geschoolde mijnwerkers) op de geschoolde industriearbeiders sinds 1951 niet alleen relatief maar ook absoluut aanzienlijk was gedaald, waardoor de aantrekkelijkheid van het mijnwerkersberoep bij de beroepskeuze – dat wil zeggen de keuze voor een opleiding aan de OVS – was afgenomen. Ook voor de ongeschoolde beroepen (de slepers) was de situatie ongunstiger geworden, evenals voor het bovengrondse personeel.²⁹

23 Ibidem, 105-106.

24 *De Maasbode* 19 oktober 1956: 'In Limburgse mijnen 3400 arbeiders te weinig'.

25 *Verslag van de Gezamenlijke Steenkolenmijnen in Limburg aan de Mijnindustrieraad betreffende economische gang van zaken in het jaar 1957*.

26 P.J.M. Reumkens, *Een onderzoek naar het verloop van mijnwerkers werkzaam bij de Oranje-Nassau Mijnen* (typoscript 1958).

27 J.H.G. Segers, *Het personeelsverloop in het ondergronds mijnbedrijf. Methoden en resultaten* (proefschrift Tilburg 1968) 85.

28 Dit is het centrale thema in de dissertatie van L.H.M. Kreukels, *Mijnarbeid: volgzzaamheid en strijdbaarheid. Geschiedenis van de arbeidsverhoudingen in de Nederlandse steenkolenmijnen* [Maastrandse Monografieën 42] (Assen/Maastricht 1986). Zie ook: G.C.M. Vromen, 'Personeelsbeleid bij de Nederlandse mijnen tijdens de jaren dertig', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* XXXII (1987) 27-79.

29 Winsemius, *Verkenningen omtrent de huidige en toekomstige arbeidssituatie*, 93-94.

Spotprent op de groei van het aantal pendelaars naar de Duitse mijnen. Bron: *De Mijnwerker*, 1957

De Bergmannsprämie en de trek naar Duitsland: het probleem wordt acuut

In omliggende mijnbouwgebieden in België en Duitsland ontstonden in de jaren 1950 eveneens toenemende tekorten aan (ondergrondse) mijnwerkers, maar daar was geen sprake van centrale loonbeheersing. Daar konden de lonen zich dus gemakkelijker opwaarts aanpassen aan de marktverhoudingen. Het toenemende loonverschil met de aangrenzende Belgische mijngebieden had vanaf het einde van de jaren 1940 veel Nederlanders aangetrokken. In 1952 waren ruim 1.400 Limburgse grensgangers werkzaam in de Belgische mijnen, vooral in de Luikse waar de tekorten het grootst waren.³⁰ In de jaren daarna nam het aantal grensgangers naar België geleidelijk af en nam de belangstelling voor werk in de Duitse mijnen toe.³¹ Ook in de Duitse mijnbouwgebieden waren de arbeidstekorten in de loop van de jaren 1950 opgelopen. Om de aantrekkelijkheid van het beroep te verhogen en een uittocht van mijnwerkers naar andere sectoren te voorkomen, besloot de Duitse regering in oktober 1956 een zoge-

30 W. Rutten, 'Werken over de grens', *Weet je nog koempel? De mijnen in Limburg* 19 (Zwolle 2005) 443-453, aldaar 449.

31 Zie o.a. *Maas- en Roerbode* 20-4-1956: 'Arbeidsmarkt in Limburg'.

naamde *Bergmannsprämie* in te stellen, een belasting- en premievrije toelage op het loon, die volledig ten laste kwam van de staat.³² Door deze bonus kwam het Duitse mijnwerkersloon flink boven het Nederlandse te liggen.

De aankondiging van de Duitse premie was al in het voorjaar van 1956 voor minister Zijlstra van Economische Zaken aanleiding om bij de Hoge Autoriteit van de EGKS na te gaan 'of het verlenen van z.g. "Schicht-premies" van regeeringszijde in Duitsland [...] wel in overeenstemming is te brengen met het K.S.G.-verdrag'.³³ Toen bleek dat de Hoge Autoriteit inderdaad akkoord ging, tekende de werkgeversvereniging in de Nederlandse mijnindustrie GSL (Gezamenlijke Steenkolenmijnen in Limburg) in 1957 beroep aan bij het Europese Hof van Justitie. De GSL vonden de *Bergmannsprämie* in strijd met het EGKS-verdrag.³⁴ Volgens de GSL was er een rechtstreeks verband tussen de *Bergmannsprämie*, de trek naar Duitsland die deze uitlokte, en de toekenning van een aanwezigheidspremie als gevolg van de langzaam-aan-actie van de NKMB:

De invoering van de *Bergmannsprämie* in Duitsland heeft arbeidskrachten van de nabij gelegen Nederlandse ondernemingen weggezogen. Aantrekkelijk was niet alleen de hoogte van de *Bergmannsprämie* maar ook de omstandigheid, dat er geen sociale bijdrage of loonbelasting daarover verschuldigd was. Het grensgangerschap nam toe en een stroom van ontslagnemingen bij de Nederlandse mijnen van ervaren, vakbekwame mijnarbeiders dwong uiteindelijk de Nederlandse mijnen tot herstel van de eigen wervingskracht, met name door invoering van een loonsverhoging, welke in vergelijking met de *Bergmannsprämie* de toets der kritiek kon doorstaan, in casu de bijzondere premie van f 1,50 per ondergrondse dienst, waarover geen bijdrage voor de pensioenkas werd geheven. Deze premie werd in Nederland echter niet door de Overheid te haren laste genomen.³⁵

Volgens een Duitse bron groeide het aantal Nederlandse pendelaars in de Akense mijnen na de invoering van de *Bergmannsprämie* met 800 personen.³⁶ Omdat het lang duurde voor de resultaten van de langzaam-aan-actie in concrete afspraken werden 'verzilverd', bleef de trek ook in 1957 toenemen. *De Nieuwe Limburger* becijferde dat er in de eerste negen maanden van 1957 439 Limburgse houwwers, 307 hulphouwwers en 443 postslepers op eigen verzoek ontslag hadden genomen om in Duitsland te gaan werken, in totaal dus 1.189 arbeiders. Het ging, aldus

³² Werner Abelshauser, *Der Ruhrkohlenbergbau seit 1945. Wiederaufbau, Krise, Anpassung* (München 1984) 85. Volgens het *Limburgsch Dagblad* 26 september 1957: 'Bergmannsprämie bleek succes', werd de *Bergmannsprämie* met ingang van 15 februari 1956 uitbetaald en op 20 december 1956 wettelijk bekrachtigd.

³³ *De Nieuwe Limburger* 29-3-1956.

³⁴ Het Hof stelde de GSL weliswaar in het gelijk, maar dat verhinderde de Duitse regering niet de premie daarna ten goede te laten komen aan de pensioenverzekering: Messing, *Geschiedenis van de mijnsluiting*, 622, noot 8.

³⁵ *Replik in de zaak 30/59. Gezamenlijke Steenkolenmijnen in Limburg tegen Hoge Autoriteit van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal* (Heerlen, 9 september 1959; SHCL bibl. Lim 4346) 13-14.

³⁶ Kristin Klank, 'Labour migrants and commuters in the mining district of Aachen', te verschijnen in: *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* (2008).

De Emil Mayrisch in Siersdorf, Duitsland, ca. 1956. Bron: H.J. Schätzke, Vor Ort.

de krant, om de 'bestgeschoolde ondergrondse krachten'.³⁷ De meeste trokken naar de *Emil Mayrisch* in het Akense Siersdorf, die in 1948 in bedrijf was gekomen en in 1957 fors werd uitgebreid. Daar waren volgens een ander bericht in september 1957 800 Limburgers aan het werk. Het zou echter niet alleen gaan om personen die tot voor kort op Limburgse mijnen werkten, maar ook om Limburgse mijnwerkers die van Belgische mijnen naar Siersdorf waren gegaan, en om Nederlanders die al in Duitsland woonden.³⁸ Ongeveer 600 mijnwerkers zouden rechtstreeks van de Nederlandse mijnen zijn gekomen.³⁹

De Duitslandgangers uitten hun ongenoegen over het uitblijven van concrete resultaten na de langzaam-aan-actie als het ware 'met hun voeten'. Volgens enkele door de krant geïnterviewde Limburgers bij de *Emil Mayrisch* had 'het getreuzel van de regering met de goedkeuring van de premiereregeling een grote rol gespeeld bij het verloop uit onze mijnen naar het aangrenzende Duitse kolenbekken'.⁴⁰ In een interne notitie van de NKMB wordt eveneens gesteld dat 'de grote uittocht uit de mijnen is begonnen [...] toen de Katholieke Federatie met geen mogelijkheid meer de mijnwerkers aan het verstand kon brengen [...] dat de goedkeuring van de premiereregeling met redelijke zekerheid op korte termijn kon worden verwacht'.⁴¹

37 *De Nieuwe Limburger* 27 september 1957: 'Nadere cijfers over het verloop uit onze Limburgse mijnen'. Zie ook SHCL, arch. NKMB (EAN 65) inv. nr. 1468: Notitie 'Verloop naar Duits mijnen': 'Elke insider weet wat het voor een mijnonderneming betekent als een deel van haar leerhouders en houders, de mannen die in feite de kolen produceren, ontslag neemt. Als dit verloop niet geremd wordt, is te voorzien, dat noodzakelijke voorbereidings- en onderhoudswerk niet meer volgens de te stellen eisen verricht kan worden, dat een normale efficiënte bedrijfsvoering bijna onmogelijk wordt [...]'.
38 *De Nieuwe Limburger* 17 september 1957: 'De uittocht uit de Limburgse mijnindustrie'.
39 *De Nieuwe Limburger* 18 september 1957: 'Bijna 600 Limburgers op Emil Mayrisch'.
40 *De Nieuwe Limburger* 21 september 1957: 'In afwachting van regeringsbeslissing... Oeroude (overwonnen) trek van Limburgse kompels naar Duitsland is hervat...'.
41 SHCL, arch. NKMB (EAN 65) inv. nr. 1468: Notitie 'Verloop naar Duitse mijnen'.

In deze notitie wordt gewezen op de bemiddelende rol bij de rekrutering voor de *Emil Mayrisch* van een zekere Jean Marie Griek te Brunssum, 'wiens naam vaak genoemd wordt in verband met de tewerkstelling van Nederlanders' aldaar.⁴² Het vervoer geschiedde onder meer per bus; verder gingen zeer velen met eigen vervoermiddelen, zoals auto, motor, bromfiets en zelfs fiets. Ook wordt gemeld dat Limburgse mijnwerkers in groepjes van vier een auto op afbetaling kochten om naar Siersdorf te rijden, die zij met behulp van hun vervoerstoelage in korte tijd konden afbetalen. Het grote aantal Limburgers op de *Emil Mayrisch* zou voor het bedrijf zelfs aanleiding zijn geweest om kolenpijlers in te richten met een geheel uit Limburgers bestaande bezetting onder leiding van Limburgse opzichters.⁴³

Aan de trek naar Duitsland kwam in november 1957 een eind, toen de premie in Nederland eindelijk was ingevoerd, maar waarschijnlijk vooral omdat de zogenaamde kolencrisis ook daar toesloeg. Volgens *De Nieuwe Limburger* hadden zeker 200 Nederlanders de *Emil Mayrisch* in november verlaten, maar daarvan waren er slechts 99 op hun oude stek teruggekeerd. De overigen zouden weer in de Belgische mijnen zijn gaan werken, of buiten de mijn aan de slag zijn gegaan, bijvoorbeeld in het bouwbedrijf.⁴⁴

Aanleiding en afloop van de actie

De inzet van de NKMB en de Katholieke Federatie

Op 8 november 1956 gaf KAB-voorzitter Middelhuis een uiteenzetting over de bestedingsbeperking voor de aangesloten vakbonden. Die kregen tot taak de noodzaak daarvan aan hun leden door te geven. Ook de NKMB (aldus een intern verslag) 'maakte zich op, aan zijn leden duidelijk te maken, dat in verband met de op komst zijnde bestedingsbeperking, nieuwe voorstellen tot verbetering van lonen of andere arbeidsvoorwaarden [...] voorshands niet voor verwezenlijking vatbaar waren'.⁴⁵ Maar in dezelfde periode leidden de problemen met de arbeidsvoorziening ertoe dat de mijndirecties juist gingen pleiten voor betere arbeidsvoorwaarden, althans voor de ondergrondse mijnwerkers. In een rede voor het Groningse departement van de Maatschappij voor Nijverheid en Handel op 12 november 1956 concludeerde mijnbouwkundig directeur ir. A. Helleman van Staatsmijnen onder verwijzing naar de loonsverhogingen in de

42 Ook in *Het Parool* 31 augustus 1957: 'Ronselaars werken voor Duitse mijn', is sprake is van een (anonieme) 'werver' uit Brunssum; *Het Vrije Volk* 28 augustus 1957: 'Duitse mijn trekt vakmensen weg' schrijft over een hoofdrol 'in het wervingsproces' van 'twee Nederlanders die op de Emil Mayrisch als Nederlandse "vertrouwensmensen" optreden'. Volgens *Algemeen Handelsblad* 31 augustus 1957: 'Mijnarbeiders naar Duitsland', werd er door de Duitse mijnen zelf in Nederland niet geworven. Hetzelfde artikel meldt dat er, behalve op de *Emil Mayrisch*, ook Nederlanders werkten op de *Adolf* en *Anna I* in Alsdorf, en op de noordelijker gelegen *Sophia Jacoba* en *Carolus Magnus*.

43 *De Volkskrant* 27 juli 1957: 'Hogere lonen lokken jonge mijnwerkers naar Duitsland'.

44 *De Nieuwe Limburger* 26 november 1957: 'Emil Mayrisch heeft voor onze mijnwerkers kennelijk afgedaan'.

45 SHCL, arch. NKMB (EAN 65) inv.nr. 1468: 'De moeilijkheden in de Nederlandse mijnindustrie' (intern verslag door bondssecretaris J. Palmen, november 1957) 13.

buurlanden, met name de Duitse *Bergmannsprämie*, dat 'een wezenlijke verbetering der lonen en arbeidsvoorwaarden voor het ondergrondse personeel' urgent was.⁴⁶ In het kerstnummer van *Elseviers Weekblad* stelde directievoorzitter H.H. Wemmers van Staatsmijnen opnieuw dat de mijnarbeid in financieel opzicht aantrekkelijker moest worden gemaakt om de arbeidsbezetting op peil te houden.⁴⁷ Beide uitlatingen werden breed uitgemeten in de Limburgse pers.⁴⁸ Het was olie op het vuur. Frans Dohmen schrijft in zijn memoires: 'Het Dagelijks Bestuur van de Bond was om te verrèke! Natuurlijk hadden èn Wemmers èn Hellemans gelijk! Verbetering van de mijnwerkerslonen was rechtvaardig...'⁴⁹

Bondsecretaris Palmen vertelt dat Wemmers hem op 20 november 1956 'ironisch aanraadde de heer Hellemans tot voorzitter van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond te benoemen'.⁵⁰ Elders schrijft hij dat ook de leden van de katholieke vakorganisaties aan de bondsleidingen vroegen 'of thans de werkgevers de leiders van de organisaties waren, daar deze laatsten pleitten voor verbetering van lonen en arbeidsvoorwaarden, terwijl de katholieke vakbonden het parool "rust in de lonen en prijzen" preekten'.⁵¹ De bestuurders voelden zich voor een dilemma geplaatst, omdat zij

van de ene kant [...] in verband met de bestedingsbeperking ontzaglijk veel moeite hebben gedaan om de mijnwerkers te overtuigen hun wensen te matigen, ondanks het feit dat tegelijkertijd in Duitse en Belgische mijnbekkens wel verbeteringen werden ingevoerd, [maar] dat van de andere kant en te zelfder tijd de mijndirecties van de daken verkondigden dat er zowel aan de lonen als aan de arbeidsvoorwaarden van de mijnwerkers iets moest gebeuren.⁵²

Op 15 december 1956, dus niet lang nadat mijndirecteur Hellemans zich had uitgesproken voor loonsverbetering van de ondergronders (12 november), besloot de Katholieke Federatie (NKMB en KVM) zich per brief tot de Mijn Industrie Raad (MIR) te wenden met een gelijkaardig pleidooi:

46 Geciteerd in: *ibidem*, 14.

47 De uitlatingen van de directieleden worden ook als aanleiding voor de actie genoemd in: Drummen, *De rol van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond*, 34; Jagtman-Smits, *Een impressie van het georganiseerd overleg*, 25-27; Peter de Koster, *De 'langzaam-aan-actie' in 1957. Hoe Limburg een doorn in 't oog van Nederland werd* (doctoraal scriptie KU Nijmegen 1988) 10 en 20.

48 *De Nieuwe Limburger* 13 november 1956: 'Ir. A. Hellemans voorziet voor Nederland...'; *ibidem* 27 november 1956: 'Hoelang draalt de regering nog?'; *ibidem* 3 januari 1957: 'Directeur-voorzitter Staatsmijnen bepleitte weer actief kolenbeleid'; *ibidem* 4 en 5 januari 1957: 'Regering worde eindelijk wakker'; *De Zuid-Limburger* 19 november 1956: 'Primair probleem t.a.v. ons mijnbekken is de 40-urenweek'. Zie ook: *De Mijnwerker* 26 januari 1957: 'Directeur-voorzitter Staatsmijnen zet de puntjes op i'.

49 Frans Dohmen, *Memoires. Het gezicht van een tijdperk. Herinneringen van een mijnwerker en vakbondsleider, verteld aan Jan Spanjaard* (Heerlen 1986) 61.

50 SHCL, arch. NKMB (EAN 65) inv.nr. 1468: intern verslag bondssecretaris Palmen, 14.

51 *ibidem*, 23. Zie ook Dohmen, *Memoires*, 61: 'In die tijd werd Hans Palmen staande gehouden met de toevoeging "Zou je die Groningse mijndirecteur niet gauw Bondsvoorzitter maken?!"

52 'Nota Alders' aan het Dag. Bestuur der Ned. K.A.B., Utrecht 21 maart 1957, geciteerd in: SHCL, archief pater Remigius Dieteren OFM (EAN 64) inv.nr. 537: 'De Ned. K.A.B. veroordeelt' (concept-notitie n.a.v. de langzaam-aan-actie) 4.

Bondsvoorzitter Frans Dohmen en secretaris Palmien tijdens een van de vele vergaderingen van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkers Bond, ca. 1957. Fotocollectie SHCL.

Door betere lonen en arbeidsvoorwaarden van de mijnarbeiders in België en Duitsland dreigt [...] het gevaar dat steeds meer arbeiders de Nederlandse mijnbedrijven verlaten en in dienst treden bij buitenlandse mijnondernemingen. Dit gevaar wordt des te groter nu door consumptiebeperkende maatregelen van de overheid het reële inkomen van de Nederlandse mijnarbeiders ten opzichte van hun collega's in het buitenland nog verder verslechterd wordt. [...] Op grond van bovenstaande stellen wij Uw Raad voor op korte termijn maatregelen te treffen om een aanzienlijke verbetering van de lonen en arbeidsvoorwaarden voor de werknemers in de mijnbedrijven te bewerkstelligen, zodat de in 's lands belang vereiste prioriteit van de mijnarbeid tot uiting komt.⁵³

De Federatie pleitte er met andere woorden voor om voor de mijnwerkers een uitzondering te maken op de bestedingsbeperking. Op 17 januari 1957 volgden concrete voorstellen voor verbetering, waaronder een aanwezigheidspremie ter hoogte van een nader overeen te komen bedrag als tegenhanger van de Duitse *Bergmannsprämie*.⁵⁴ De premie zou zowel voor de ondergronders als voor de bovengronders moeten worden ingevoerd. De MIR besprak de voorstellen op 18 februari. Al snel bleek de toekenning van de premie aan bovengronders een

⁵³ SHCL, arch. NKMB (EAN 65) inv.nr. 1468: intern verslag bondssecretaris Palmien, 15; Drummen, *De rol van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond*, 74: bijlage V.

⁵⁴ Jagtman-Smits, *Een impressie van het georganiseerd overleg*, 28. Zie ook: SHCL, arch. NKMB (EAN 65) inv.nr. 1468: intern verslag bondssecretaris Palmien, 15.

breekpunt te zijn. Besloten werd een onderzoek in te stellen naar de arbeidsvoorwaarden van het bovengronds personeel in vergelijking met die in andere bedrijfstakken. Aanvankelijk zou dit in de vergadering van de MIR van 11 april weer aan de orde komen, maar al snel bleek dat de mijnwerkers zelf niet zo lang wilden wachten.

Oplopende spanningen

Half maart 1957, dus twee weken voor de langzaam-aan-actie van 1 en 2 april, begon de bondsleiding bang te worden dat

de zaken onze bond uit de hand zouden lopen en de mensen op eigen houtje acties [zouden] gaan voeren, waarvan de consequenties niet te overzien zijn. Reeds nu komen er dagelijks vele tientallen bedankjes binnen, soms in brieven met 15 à 20 handtekeningen waarin mensen collectief bedanken voor een bond die niets doet, terwijl de werkgevers zelf zeggen dat er iets gebeuren moet.⁵⁵

De Nieuwe Limburger berichtte:

Sinds zelfs vooraanstaande mijndirecteuren in het openbaar de noodklok hebben geluid en [...] aangedrongen hebben op verbetering van de lonen en de arbeidsvoorwaarden, zijn de spanningen toegenomen. Vooral de bovengronders zijn in beweging gekomen. Er hoeft niet veel meer te gebeuren of op verschillende bovengrondse bedrijven wordt het werk neergegoid. De onrust manifesteert zich niet alleen tijdens de ledenvergaderingen van de vakbonden, maar ook in talloze brieven aan de Ned. Kath. Mijnwerkersbond en op kolenwagons gekalkte leuzen.⁵⁶

De bovengronders voelden zich tekort gedaan, omdat er in toenemende mate bovengronds personeel werd ingeschakeld via aannemers of koppelbazen, dat aanzienlijk meer verdiende dan via een regulier arbeidscontract. Voor de katholieke vakbondsleiders was de toenemende onrust een belangrijk motief om tot actie over te gaan. Een insider (pater Remigius Dieteren) schreef over 'een verassend snelle stijging van de spanning onder de mijnarbeiders'.

Onder druk van de toenemende onrust liet de Katholieke Federatie op 30 maart een spoedvergadering van de MIR bijeenroepen om een beslissing te forceren. Toen bleek dat de werkgevers toch de resultaten van het onderzoek en de eerder aangekondigde vergadering van 11 april daarover wilden afwachten, besloot de Federatie op te roepen tot actie in de vorm van 'langzaam-aan' of, naar eigen zeggen: 'prestatie-naar-loon'.⁵⁷ Het dagelijks bestuur van de NKMB had in de vergadering van het hoofdbestuur van 30 maart eerst voorgesteld om de langzaam-aan-actie aan te kondigen voor 8 april, maar de leden van het

⁵⁵ Ibidem. In hetzelfde inv. nr. 1468 bevinden zich ook brieven van ontevreden leden.

⁵⁶ *De Nieuwe Limburger* 18 maart 1957: 'Onrust onder bovengronders van Limburgse mijnondernemingen'; zie ook: de *Volkskrant* 19 maart 1957: 'Bovengrondse mijnwerkers ontdemd over lonen'.

⁵⁷ SHCL, arch. NKMB (EAN 65) inv.nr. 1468: intern verslag bondssecretaris Palmen, 30.

hoofdbestuur waren 'unaniem van mening dat onmiddellijk handelen geboden was, omdat de ten top gestegen spanning zich een andere uitweg zou zoeken, die wellicht onherstelbare schade met zich mee zou brengen'.⁵⁸ In de notulen van de bondsbestuursvergadering van de NKMB van 30 maart 1957 blijkt inderdaad dat de actie vervroegd werd onder druk van de onrust onder de mijnwerkers:

In de bedrijven, aldus de voorzitter [Dohmen], zitten elementen die wroeten aan de rust onder de mijnwerkers. Deze zullen onze wensen overnemen en wilde stakingen proclameren. Wij kunnen dergelijke uitpattingen niet tegenhouden omdat wij zelf overtuigd zijn van de billijkheid der eisen.⁵⁹

Bondssecretaris Palmen concludeerde:

Als wij op dit ogenblik niet tegen de werkgevers het 'langzaam-aan' gaan hanteren, is ons prestige als katholieke organisatie in het zuiden kapot en is Poels' werk voor generaties lang teniet gedaan, dit tot genoegen van de doorbraak-socialisten.⁶⁰

In een verantwoording achteraf sloot bondsadviseur Roncken zich hierbij aan:

De onrust in het mijnbedrijf was zo groot geworden, dat er op een bepaald moment naar de overtuiging van alle hoofdbestuursleden van de Katholiek Mijnwerkersbond en de Katholieke Vereniging van Mijnbeambten – allen mensen die in het bedrijf werken – maar een keuze was: zelf ingrijpen en tot actie overgaan of het laten aankomen tot een wilde staking, die, overgelaten aan onverantwoordelijke elementen, zou leiden tot een onoverzienbare ramp voor het bedrijf, voor de katholieke mijnstreek en voor het land.⁶¹

Volgens Roncken zou het gevolg kunnen zijn geweest 'dat de katholieke organisaties voor onafzienbare tijd van de kaart geweest zouden zijn'.⁶² Frans Dohmen verklaarde: 'had de katholieke federatie niet de leiding genomen, dan was zonder twijfel door anderen een heel wat minder beheerste actie ontketend'.⁶³ Wie die 'anderen' waren zei hij niet. Mogelijk had hij de communisten op het oog,

58 SHCL, archief pater Remigius Dieteren OFM (EAN 64) inv.nr. 537: 'De Ned. K.A.B. veroordeelt' (concept notitie n.a.v. de langzaam-aan-actie) 10; SHCL, arch. NKMB (EAN 65) inv.nr. 1468: intern verslag bondssecretaris Palmen, 29 en de *Memoires* van Frans Dohmen, 68.

59 SHCL, archief NKMB (EAN 65) inv. nr. 1468: 'Notulen van de 7e (buitengewone) bondsbestuursvergadering in 1957 van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond, gehouden op zaterdag 30 maart 1957 om 4 uur n.m. in "Ons Thuis" te Heerlen', 3.

60 Ibidem, 4. Overigens stonden de 'doorbraak-socialisten' in de PvdA niet achter de actie (zie hieronder).

61 *De Maasbode* 6 april 1957: 'Mgr. Roncken gaf motivering van de langzaam-aan-actie'.

62 *De Volkskrant* 8 april 1957: 'Dilemma in mijnen: langzaam-aan-actie of wilde staking'; *De Tijd* 8 april 1957: 'Mgr. Roncken verdedigt de langzaam-aan-actie'.

63 *Limburgs Dagblad* 4 april 1957: 'Op verschillende punten reeds akkoord bereikt'.

die in die periode bijzonder actief waren in de Mijnstreek.⁶⁴ Duidelijk is wel dat de langzaam-aan-actie door de NKMB was bedoeld om de achterban onder controle te houden. De actiebereidheid bleek echter groter dan het NKMB-bestuur had voorzien.⁶⁵ 'Het ging namelijk een tikje te snel langzaam-aan', vond Frans Dohmen achteraf.⁶⁶ Op de eerste dag daalde de kolenproductie tot 40, op de tweede tot nauwelijks 20 procent.⁶⁷ In de pers werd geconcludeerd dat de zaak 'kennelijk uit de hand was gelopen' en dat 'men gerust van een staking mag spreken'.⁶⁸ Volgens PvdA-minister Suurhoff was de actie in feite ontwaard in 'sabotage'.⁶⁹

Geheim overleg

In de formulering van de voorstellen en de oproep tot actie had de Katholieke Federatie zich niets aangetrokken van de standpunten van de overige mijnwerkersbonden.⁷⁰ Samenwerking met de radicale Algemene Bond van Werkers in het Mijnbedrijf (ABWM), die zich achter de eisen van de Federatie had gesteld en zelfs had voorgesteld om het 'langzaam-aan' om te zetten in een staking, werd afgewezen. De socialistische ANBM stelde zich vierkant achter het loonbeleid van PvdA-minister Suurhoff en keerde zich tegen het idee van een aanwezigheidspremie omdat die geen deel van het reguliere loon zou uitmaken. ANBM-voorzitter en Tweede Kamerlid voor de PvdA J. Kramer vond het feit dat de NKMB zich niets aantrok van de bestedingsbeperking gezien 'het loyale standpunt van de KAB ten aanzien van de bestedingsbeperking' zelfs 'zorgwekkend'. Hij meende dat het optreden van de Katholieke Federatie was 'ingegeven door zuiver politieke overwegingen'.⁷¹ Ook de protestantse vakorganisatie PCMB steunde de eisen en de actie niet.⁷² Het is daarom niet zo heel verwonderlijk dat de Katholieke Federatie buiten de MIR om in het geheim met de mijndirecties ging overleggen over beëindiging van de actie. Dat gebeurde op 2 april in Scheveningen in de marge van een officieel Haags overleg tussen de MIR en de regering. Na de bijeenkomst met de regering, waar merkwaardig genoeg verder niet over de lopende actie

64 In de archieven van Frans Dohmen (SHCL, arch. Dohmen, EAN 696, inv.nrs. 4 en 9) en de NKMB (SHCL, archief NKMB, EAN 65, inv.nr. 1468) bevindt zich ook documentatiemateriaal betreffende de activiteiten van de CPN in de Mijnstreek, o.a. de bedrijfskrant *De Mijnlamp*, die naar eigen zeggen 'verscheidene keren in oplagen van 20.000 exemplaren werd verspreid' (zie ibidem, kopie van brochure: *Mijnwerkers in actie. Succes in strijd voor loonsverhoging*, uitg. CPN januari 1958, 23); zie ook: IISG, archief Otto Schumacher (1908-1988), mijnwerker, actief in CPN-district Limburg en de vakbeweging van mijnwerkers (1919) 1929-1976 (1988).

65 Aldus Dohmen in de *Volkskrant* 4 april 1957: 'Kolenproductie op peil'.

66 *De Mijnerwerker* 8 juni 1957: 'De bondsvoorzitter legde verantwoording af'; zie ook *Het Vrije Volk* 6 april 1957: 'De Nieuwe Limburger onthult en fantaseert': "Wij hadden niet verwacht dat de mijnwerkers dit parool zo drastisch zouden realiseren", aldus de heer Dohmen'.

67 *De Volkskrant* 2 april 1947: 'Kolen-productie 60 procent lager'; 4 april 1957: 'Kolenproductie op peil'.

68 *De Tijd* 3 april 1957: (commentaar).

69 *De Volkskrant* 4 april 1957: 'Minister Suurhoff: "actie eigenlijk sabotage"'.
70 Zie daarover: Jagtman-Smits, *Een impressie van het georganiseerd overleg*, 36-37.

71 *Het Vrije Volk* 1 april 1957: 'J. Kramer: politieke overwegingen bij acties NKMB en ABWM'.

72 Zie ook: *Het Vrije Volk* 24 mei 1957: 'PCMB tekent verzet aan tegen methodiek NKMB'.

werd gesproken, togen de vertegenwoordigers van de Katholieke Federatie met de werkgevers naar Scheveningen, waar de werkgevers erkenden dat er samenhang moest zijn in de beloning van onder- en bovengronds en overeenstemming werd bereikt over verder onderzoek naar de loonverhoudingen. Daarop verklaarden NKMB en KVM in een gezamenlijke communiqué dat de werkgevers hadden ingestemd met een premie voor ondergronders en bovengronders, en riepen zij hun leden op de volgende dag (3 april) het werk weer op normale wijze te hervatten.⁷³ Intern werd echter vastgesteld 'dat geen enkele concrete toezegging t.a.v. de realisering der voorstellen was bekendgemaakt'.⁷⁴ In feite hadden de werkgevers al eerder ingestemd met een onderzoek en een bespreking daarover in de MIR-vergadering van 11 april. Een op die datum ingestelde 'Commissie bestudering verbetering arbeidsvoorwaarden' bracht al op 20 mei tussentijds rapport uit met als voornaamste conclusie dat er zowel voor onder- als bovengronders een bijzondere premie moest worden ingesteld.⁷⁵ De MIR sloot zich hierbij aan (met een tegenstem van de ANBM⁷⁶), maar daarmee kwam de Raad in conflict met de regering die de afspraken afkeurde. Het duurde tot oktober 1957 voor er een regeling kwam die voorzag in een premie van f 2,50 per dienst voor de ondergronders en loonsverhogingen voor bovengronders in de laagste functiegroepen.

Katholiek regionalisme

Om het behoud van het katholieke Limburg

Het geheime Scheveningse overleg op 2 april 1957 was de dag ervoor voorbereid in een nog geheimer overleg ten huize van de bisschop te Roermond. In zijn interne verslag schrijft bondssecretaris Palmen dat mgr. Feron, vicaris-generaal van het bisdom Roermond, op 1 april op verzoek van de werkgevers een bespreking had georganiseerd tussen enkele afgevaardigden van de werkgevers (Rottier, Edixhoven) en van de Katholieke Federatie (Hennekens, Dohmen, Palmen). Daar werd een basis gevonden voor een oplossing en besloten tot de hiervoor genoemde Scheveningse bijeenkomst van de werkgeversvertegenwoordigers en de leiding van de Katholieke Federatie op 2 april.⁷⁷

73 Over deze episode (en wat eraan voorafging) ook: SHCL, arch. NKMB (EAN 65) inv.nr. 1468: intern verslag bondssecretaris Palmen, 33-35.

74 Ibidem, 36.

75 Uitvoerig hierover: ibidem, 41-44.

76 *Algemeen Handelsblad* 24 juli 1957: 'Limburgse mijnwerkers moeten nog een week geduld hebben', citeert ANBM-voorzitter Kramer als tegenstander van de premiereregeling: 'Zij is overgenomen van de Duitse mijnindustrie en wie zegt dat wat daar nuttig is ook voor onze mijnindustrie geldt?' Staatsmijndirecteur Wemmers repliceerde: 'Heeft de premiereregeling in de Duitse mijnen de mijnarbeid niet aantrekkelijker gemaakt en de productie gediend? Datzelfde willen wij ook met onze premiereregeling bereiken'.

77 SHCL, arch. NKMB (EAN 65) inv.nr. 1468: intern verslag bondssecretaris Palmen, 31. Uitvoerig over de rol van Feron (op basis van interviews): Bert Breij, *De mijnen gingen open, de mijnen gingen dicht* (Baarn/Amsterdam 1981) 135. Zie ook: M.G. Spiertz, 'Feron, Frans Joseph (1896-1958)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*. www.inghist.nl/onderzoek/projecten/BWN/lemmata/bwn1/feron (04-07-2007). Over de rol van Feron (maar zonder datum) ook: Dohmen, *Memoires*, 75. De directeurs Wemmers en Hellemans waren protestant en derhalve niet aanwezig.

De bemoeienis van Feron is opmerkelijk. Hij had een belangrijke rol gespeeld bij de opstelling van het roemruchte bisschoppelijk mandement van 1954, waarin katholieken het lidmaatschap van niet-katholieke organisaties, met name socialistische, werd ontraden dan wel verboden. De inhoud van het mandement kwam voort uit de vrees voor desintegratie van de katholieke eenheid in Nederland, vooral in Limburg, mede gezien de stemmenwinst voor de PvdA in die provincie.⁷⁸ Volgens zijn biograaf Spiertz beantwoordde het mandement geheel aan het beleid van bisschop Lemmens. Die streefde ernaar de overheersende positie van de katholieke organisaties in het Roermondse diocesis te versterken, 'opdat deze opgewassen zouden zijn tegen de aanvallen van het socialisme en voldoende weerbaar om alle penetratiepogingen van protestanten en ongelovigen in Limburg te verijdelen'.⁷⁹

Bij de voorbereiding was ook hoofdaalmoezenier mgr. K.W.H.A. Roncken betrokken geweest.⁸⁰ Door de bondsleiding, geestelijken en andere katholieke opinieleiders rondom de Katholieke Federatie werd de actie voor loonsverbetering van het mijnpersoneel nadrukkelijk in dit kader geplaatst. De toon was al in mei 1956 gezet in het slotwoord van bondsadviseur Roncken voor de algemene vergadering van de NKMB, waarin hij de noodzaak om de aantrekkelijkheid van de mijnarbeid te vergroten onderstreepte met het argument dat het aantrekken van 'steeds meer vreemde arbeidskrachten' problemen zou opleveren 'niet alleen voor het bedrijf, maar ook voor ons katholieke Limburg'.⁸¹ Volgens Roncken was het een groot probleem dat het aantal niet-katholieken in de mijnindustrie, met name onder de beambten, sterk was toegenomen, 'temeer, wanneer sommige van deze mensen [...] hier niet alleen zouden zijn gekomen om een functie in het bedrijf uit te oefenen, maar ook om onze Limburgse bevolking te bevrijden van hun ouderwetse bekrompen levensopvatting'. In de geest van het mandement verbond hij dit met kritiek op 'sommige katholieken, zowel bij arbeiders als beambten', die 'hun kracht menen te moeten zoeken in het verzwakken van de katholieke eenheid'.⁸²

78 Spiertz, 'Feron'; A.F. Manning, 'Uit de voorgeschiedenis van het mandement van 1954', *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum* 1 (1971) 138-148, aldaar 141-142. Over de Limburgse achtergrond van het mandement ook: Annemieke Klijn, *Onze man uit Maastricht. Sjeng Tans 1912-1993. Een biografie* (Nijmegen 2001) 98-99 en J.A. Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980. Band I. Herkomst en groei (tot 1963)* (Nijmegen 1995) 340-351.

79 M.G. Spiertz, 'Lemmens, Joseph Hubert Guillaume (1884-1960)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*. www.inghist.nl/onderzoek/projecten/BWN/lemmata/bwn1/lemmens (04-07-2007).

80 M. G. Spiertz, 'De Nederlandse bisschoppen in beraad (1951-1953). Uit de voorgeschiedenis van het Bisschoppelijk Mandement van 1954', *Trajecta. Tijdschrift voor de geschiedenis van het katholiek leven in Nederland* 4 (1995) 316-341, aldaar 336-337.

81 *De Zuid-Limburger* 30 mei 1956: 'Mgr. Roncken op vergadering N.K.M.B.'; zie ook: *De Mijnwerker* 23 juni 1956: 'Aalmoezenier Roncken sprak het slotwoord'. De rede bleef niet onopgemerkt in niet-katholieke kring. In het prot. christelijke vakbondsorgaan *De Mijnarbeider* van juni 1956 ('De geest typeert') werd tegen de uitlatingen van Roncken geprotesteerd, wat vervolgens weer een reactie uitlokte in *De Mijnwerker* 25 juni 1956: 'Onwaarachtige aanval op Hoofdaalmoezenier K. Roncken'.

82 SHCL, arch. Roncken (EAN 641) inv.nr. 160: 'Slotwoord Algemene Vergadering mei 1956'. Als enige in de door mij geraadpleegde persdocumentatie legde de *Nieuwe Rotterdamse Courant* een verband tussen het mandement en de hierna geciteerde uitlatingen van Dohmen en Roncken: *NRC* 4 april 1957: 'Actie met veel bedenkelijks'.

Op een bijeenkomst in Kerkrade op zondag 31 maart 1957, waar 1.200 aanwezige afdelingsbestuurders van NKMB en KVM werden voorbereid op de voor de volgende dag geplande langzaam-aan-actie, werd de katholieke zaak onder verwijzing naar de hierboven aangehaalde rede van Roncken door voorzitter Frans Dohmen nog eens 'opgewarmd':

Het gaat om de vraag of de Katholieke Mijnwerkersbond volgens sommige instanties niet te sterk wordt [...] Socialisten en liberalen zonder God of godsdienst, daarbij nog geholpen door liberalen van katholieken huize en andere kortzichtige personen, spannen samen om dit bolwerk van katholicisme in Limburg te ondermijnen. [...] Een ongemerkte, doch grote infiltratie van niet-katholieken op sleutelposities in de Nederlandse mijnbedrijven schijnt niet te stoppen. Naïeve katholieke directeurs en bedrijfsleiders worden omringd door medewerkers wier primaire doel het is het katholieke element blijvend te verzwakken.⁸³

Op de vergadering bracht ook bondsadviseur Roncken de noodzaak van de actie in verband met het behoud van het eigen karakter van de Limburgse mijnstreek:

Ofwel de prioriteit herstellen en daarmee de mijnarbeid aantrekkelijk maken ook voor onze Limburgse mensen en voor onze Nederlandse arbeiders, ofwel steeds meer de mijnarbeid laten verrichten door arbeidskrachten die uit een ander land worden geïmporteerd. [...] In alle gevallen zal daardoor [...] het karakter van onze mijnstreek [...], en daardoor langzaam aan maar zeker het karakter van heel Limburg, gaan veranderen. De Katholieke Mijnwerkersbond en de Katholieke Vereniging van Mijnbeambten zijn dus van mening dat wij niet verder die weg opmoeten ...⁸⁴

De redenering werd in verschillende bewoordingen herhaald in de Limburgse katholieke pers en andere publicaties. Hoofdredacteur J.M. Peters van *De Nieuwe Limburger* (tevens Tweede Kamerlid voor de KVP) verklaarde:

83 *De Mijnwerker* 20 april 1957: 'Geschiedenis van bewogen weken'; zie ook: *De Nieuwe Limburger* 2 april 1957: 'Het conflict in onze mijnen'. Dohmens peroratie eindigt met: 'dat deze kwestie [nl. de opmars van niet-katholieken in de leiding van de mijnbedrijven] de kiem is van alle moeilijkheden, tegen welke achtergrond het hele spel moet worden gezien' om vervolgens de pleidooien van de (protestantse) directeurs Wemmers en Hellemans voor loonsverhoging aan te halen. Bedoelde hij dat het ging om een opzette van hun kant om de achterban van de NKMB tegen de leiding op te zetten? Het lijkt erop. Een aanwijzing daarvoor is ook te vinden in zijn *Memoires*, 61: 'Was het gelijk aan de kant van de heren directeurs, hun opvattingen ondermijnden - en ik wil nog aannemen op dat moment onbewust, ofschoon ik daar later alle reden voor had om aan te twijfelen - het gezag van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond, welke van bovenaf verplicht was rust aan het loonfront te preken, terwijl de mijndirecteurs met tranen in de stem een pleidooi voor loonsverhoging hielden! [...] Werd er door de ondernemers nu maar een spelletje gespeeld in de S.E.R. en was het hun werkelijke bedoeling om de Bond om zeep te brengen? Daar kwam het ongeveer op neer....'

84 *Ibidem*; zie ook: *De Nieuwe Limburger* 2 april 1957: 'De prioriteit van de mijnarbeid is thans actueler dan ooit'.

*De christelijke Mijnstreek, het werk van dr. Poels, moest behouden blijven.
Bron: De Mijnwerker, 1958.*

Langzaam ontstaat de situatie dat men steeds meer vreemde arbeidskrachten als Polen, Hongaren, Joego-Slaven, Italianen aan moet trekken en het in de naaste toekomst waarschijnlijk zelfs noodzakelijk wordt Marokkanen te ronselen met al de gevolgen van dien. Wat zal als gevolg daarvan de toekomst aan Limburg brengen, op geestelijk, cultureel, sociaal en materieel gebied? Zal het werk van dr. Poels, de christelijke mijnstreek, behouden blijven met de dingen daardoor op cultureel en godsdienstig gebied bereikt? Als we dit overwegen begrijpen we, dat hier toch wel zeer grote belangen voor de mijnwerkers liggen.⁸⁵

Hoofdredacteur H. Litjens van *De Bronk* schreef:

De bestuurders van de Katholieke Vereniging van Mijnbeambten en van de Katholieke Mijnwerkersbond [...] wensen te voorkomen dat de Limburgse mijnstreek een gebied wordt waar een volkomen onaangepaste, van buiten geïmporteerde bevolkingsgroep de sociologisch homogene en goed geïntegreerde mijnstreek komt aantasten.⁸⁶

85 Bijeenkomst van de heren Hoofdredacteuren van het Grenslandcontact te Maastricht, op zaterdag 6 april 1957, des namiddags 2 uur in 'Du Casque' te Maastricht [Publikatie no. 7] (ongepagineerd).

86 H. Litjens, 'Het conflict in de Mijnindustrie', *De Bronk. Limburgs Maandblad* 4 (1957) 260-266, aldaar 265, onder verwijzing naar onderstaande rede van Zeegers. Het artikel ontlokte een reactie van de Limburgse redacteur van *Het Vrije Volk*, H. Bockma, 'Het conflict in de Mijnindustrie', *ibidem* 306-308, waarin hij net als andere socialistische commentatoren de politieke inzet van Dohmen c.s. voorop stelde, en verdere discussie: 'Nogmaals het Mijnconflict', *ibidem* 335-338, waarin Litjens nogmaals verwijst naar de lezing van Zeegers.

Een 'organische mijnwerkersstand'

Het sociologische argument werd ideologisch onderbouwd door prof. G.H.L. Zeegers, directeur van het Katholiek Sociaal-Kerkelijk Instituut (KASKI). Het KASKI had in januari 1957 in Luxemburg een internationaal congres georganiseerd over migratie en (dreigende) ontkerkelijking in de mijnbouwgebieden van de EGKS, en Zeegers greep een uitnodiging om daarover in april in Sittard te spreken aan om de langzaam-aan-actie van de NKMB in dat licht te plaatsen.⁸⁷ De rede werd door *De Nieuwe Limburger* van zo groot belang geacht dat hij integraal in afleveringen in de krant werd gepubliceerd.⁸⁸

Volgens Zeegers kon er in Limburg gesproken worden van een 'organische mijnwerkersstand', gekenmerkt door 'een hoge mate van godsdienstige cohesie', 'een hoge mate van beroepskontinuiteit en een [...] lage graad van verloop', alsmede door 'een traditionele vasthoudendheid aan de geestelijke, kulturele en etnische waarden van het gewest'. De solidariteit tussen boven- en ondergronders, zoals die was gebleken in het mijnconflict, had haar 'psychologische basis in het feit van gemeenschappelijke regionale en lokale etnische herkomst', maar 'haar diepere ideële basis' in 'een gemeenschappelijk godsdienstig waardenbezit'.⁸⁹ De kritiek van de katholieke mijnwerkersleiders op het toenemend aandeel van niet-katholieken op leidinggevende posities moest volgens Zeegers in dit licht worden gezien:

Naarmate in het hoger kader de godsdienstige en kulturele identiteit met de brede lagen der mijnbevolking verzwakt en vermindert, wordt ook de organische eenheid der mijnwerkersstand essentieel verzwakt, omdat dit hoger kader een integrerend deel is in het geheel van de bedrijfsgemeenschap. De sociaal-ekonomische en sociaal-kulturele verschillen in de vertikale sociale opbouw tasten de eenheid van de sociale pyramide niet aan zolang haar geledingen verbonden blijven door het cement van een gemeenschappelijke ideologie en godsdienstige overtuiging.⁹⁰

87 *De Mijnwerker*. Rede gehouden door Prof. G.H.L. Zeegers, Directeur-Generaal van het Katholiek Sociaal-Kerkelijk Instituut voor de R.K. Studentenvereniging 'Apparent Rari' te Sittard op 25 april 1957 [Publicatie van het Katholiek Sociaal-Kerkelijk Instituut] (Den Haag z.d.) [SHCL Lim 7318]. In deze publicatie wordt ook de uitgave aangekondigd van een 'Verslagboek van het internationaal congres over de sociale en godsdienstige problemen welke samenhangen met de ontwikkeling van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal, Luxemburg januari 1957', maar dit is bij mijn weten niet verschenen. In het archief van pater Remigius Dieteren zijn de op het congres gepresenteerde papers in manuscriptvorm bewaard: SHCL, arch. Dieteren (EAN 64) inv.nr. 364. Het referaat van pater J. Jacobs MSC 'Het godsdienstig en sociaal leven in de Nederlands-Limburgse mijnstreek' werd afgedrukt in *De Mijnwerker* 1 februari 1958.

88 *De Nieuwe Limburger* 26, 27 en 30 april; 1, 2, 3, 4 en 6 mei 1957. Ook *De Mijnwerker* van 18 mei 1957 kondigde aan de rede in afleveringen te gaan afdrukken, maar dat is niet doorgezet: 'Professor G.H.L. Zeegers luchtte zijn hart in Sittard'. Verslaggeving over de rede ook in *De Maasbode* 26 april 1957: 'Prof. Zeegers voor studenten in Sittard' en *De Tijd* 26 april 1957: 'Prof. Zeegers over het mijnconflict'. Zie voor een bespreking van de rede, met verwijzing naar het Luxemburgse congres, ook: *De Maasbode* 1 mei 1957: 'Diepere gronden van het mijnconflict'.

89 Zeegers, *De Mijnwerker*, 8-9.

90 Ibidem, 11. Volgens Zeegers hing het succes en het voortbestaan van de PBO in de mijnbouw dan ook af van de 'gemeenschappelijke ervaring in een geestelijk homogene en ruimtelijk overzienbare regionale gemeenschap' (ibidem, 14).

De toename van niet-katholieke leidinggevendenden werd gekoppeld aan de komst van arbeidsmigranten. Uiteindelijk zou dit leiden tot het uiteenvallen van de 'organische mijnwerkerstand' zelf:

Ik geloof te mogen stellen, dat het afnemen van de katholieke komponent in het hoger kader gepaard zal gaan met een groeiend verloop van de lagere arbeidskrachten en hun vervanging door immigranten, die geen mijnwerker zijn en het ook niet zullen worden.⁹¹

Om de arbeidsvoorziening uit eigen kring op peil te houden was prioriteit voor de mijnarbeid door betere beloning niet alleen economisch wenselijk, maar ook moreel noodzakelijk 'wil men Limburg [...] het lot besparen een Borinage, een dus ook *geestelijk* vervalsgebied te worden':

de prioriteit moet een feit zijn wil men Limburg in staat stellen zichzelf te blijven en de onvergankelijke schatten van geloof en cultuur [...] te waarborgen [...] in het hart van het volk zelf. Het behoud, sociaal en cultureel, van de Limburgse mijnbevolking is een internationaal katholiek goed en dit behoud vormde de grondtoon van de stemming die de katholieke mijnwerkers tot hun actie dreef.⁹²

In het meinummer van het NKMB-blad *De Mijnwerker* bleek dat Zeegers school had gemaakt:

Doordat er bij het verder uitblijven van de prioriteit maar één oplossing was, steeds meer buitenlanders naar ons mijnbekken te halen, werd het sociale, christelijke en culturele leven van Limburg en van de mijnstreek inderdaad ernstig bedreigd. [...] Was dit doel geen actie waard? Moesten wij met de handen over elkaar blijven zitten in de wetenschap, dat onze mijnstreek de weg opging van zekere Belgische en Franse mijnbekkens, waar alleen het socialisme geprofiteerd heeft van een janboel, waarin het christelijk geloof verstikte?⁹³

Schrikbeeld Borinage

Ook op het door hem georganiseerde Luxemburgse congres had Zeegers de Belgische Borinage als afschrikwekkend voorbeeld genoemd. Volgens hem verkeerden vele mijncentra in de EGKS in miserabele toestand, 'zonder cultuur en zonder levensvreugde'. Vooral op godsdienstig gebied was de toestand 'allertreurigst'. Maar vergeleken bij mijngebieden als de Borinage, waar 'zo goed als alle mijnwerkers het contact met de Kerk hebben verbroken', stak de Limburgse mijnstreek gunstig af, dankzij het werk van Poels.⁹⁴ In zijn Luxemburgse con-

⁹¹ Ibidem, 11.

⁹² Ibidem, 17.

⁹³ *De Mijnwerker* 4 mei 1957: 'Waar het om ging en wat wij bereikten. Katholieke federatie stond op de bres voor het mijnstatuut. En voor de sociale, culturele en godsdienstige waarden'.

⁹⁴ *De Nieuwe Limburg* 9 januari 1957: 'Poels' monument' (met verwijzing naar het Luxemburgse congres); zie ook: *De Mijnwerker* 26 januari 1957: 'Belangrijk katholiek congres in Luxemburg'.

gresrede stelde Zeegers dat de godsdienstigheid van de mijnwerkers in bepaalde gebieden in Europa, zoals Nederlands-Limburg, samenhang met de stabiliteit van de daar aanwezige mijnwerkersbevolking en met een positieve instelling ten aanzien van mijnarbeid als beroep, in tegenstelling tot gebieden, met name in Wallonië en Frankrijk, die niet in hun eigen arbeidsbehoefte konden voorzien en een beroep moest doen op migranten.⁹⁵ Al of niet onder invloed van de discussies op het congres (waar diverse Limburgers aanwezig waren⁹⁶), werden de verhoudingen in de Borinage in toespraken en (pers)publicaties steeds genoemd als bewijs van een verondersteld negatief effect van arbeidsmigratie op de sociale, kerkelijke en morele cohesie van de Limburgse mijnstreek.⁹⁷ De Borinage werd een *topos*, een vaste clichématige verwijzing om het probleem te illustreren en de langzaam-aan-actie te rechtvaardigen. 'Geen Borinage in onze katholieke mijnstreek', kopte *De Mijnwerker* boven de inleiding van Dohmen op de bestuurdersvergadering van de NKMB op 30 april 1957. Het *Limburgs Dagblad* deed verslag:

Moet de Limburgse mijnstreek een tweede Borinage worden? Wie dit propere Limburg met zijn welvarende, nijvere mijnwerkersbevolking kent zou deze vraag als overdreven willen beschouwen. De Borinage! [...] Toch [legt die vraag] precies bloot welk gevaar er dreigt voor de Limburgse mijnstreek en waarom een langzaam-aan-actie gevoerd moet worden om dit gevaar de mensen reëel voor ogen te stellen.⁹⁸

Peel en Maas gaf als commentaar: 'Tegen het aantrekken van een grote groep buitenlandse arbeidskrachten heeft de vakbond krachtige bezwaren van sociale aard. [...] Wij kunnen de bezwaren billijken, wanneer we daarbij denken aan de Borinage'.⁹⁹ *De Linie* benoemde als kern van het conflict: 'ofwel een duidelijke loonsverbetering, ofwel op grote schaal buitenlanders in onze mijnen. Katholiek Zuid-Limburg heeft dit laatste afgewezen; men wil hier geen Borinage'.¹⁰⁰ *De Nieuwe Limburger* trok de xenofobische kaart: 'In de Belgische Borinage is men langzamerhand aan het ronsselen van Marokkanen toe. Volksvreemde elementen, ontwortelden, ontheemden, in kampen en massaverblijven ondergebrachte mensen, die [...] in het algemeen aan het culturele peil van een volk ernstig afbreuk doen'.¹⁰¹

95 SHCL, arch. Dieteren (EAN 64) inv.nr. 364, volgnr. 48: [Zeegers], 'Aspects sociaux et religieux du développement de la communauté européenne du charbon et de l'acier', 18: 'dans les régions où les hommes de la mine font preuve d'une grande cohésion et adoptent une attitude positive à l'égard de leur métier de mineur, on constate que la pratique religieuse est répandue, par opposition aux régions qui ne peuvent pas puiser en elles-mêmes la force nécessaire pour pourvoir aux besoins de main-d'œuvre et où la stabilité de l'emploi est aussi faible que la continuité dans l'emploi'.

96 Op het congres werden, behalve door Zeegers zelf, ook papers gepresenteerd door Remigius Dieteren OFM (SHCL); P.M.M.C. Palmen (Ons Limburg); J. Jacobs MSC (KAB); P.C.A. 't Hoen (PPD Limburg) en hoofdaalmoezenier Roncken. Vermeldenswaard is dat deze Limburgse deelnemers alle op enig moment bestuurslid waren van het SHCL.

97 Zie ook De Koster, *De 'langzaam-aan-actie' in 1957*, 14.

98 *Limburgs Dagblad* 2 april 1957: 'Achtergrond van een actie'.

99 *Peel- en Maasbode* 6 april 1957: 'Langzaam aan in de mijnen'.

100 *De Linie* 6 april 1957: 'Bestand in de mijnen'.

101 *De Nieuwe Limburger* 3 april 1957: 'Een ramp voorkomen'.

In werkelijkheid waren er al sinds de jaren 1920 Marokkanen in de Borinage en andere Waalse mijnbekkens werkzaam.¹⁰² Zij waren veelal afkomstig uit de Noord-Franse mijnen, vlak over de grens. In de jaren 1950 vormden (katholieke) Italianen verreweg de grootste groep arbeidsmigranten.¹⁰³ Zij waren na de Tweede Wereldoorlog aangeworven om het schreeuwend tekort aan lokale mijnwerkers op te vangen. Voor de oorlog was het aantal arbeidsmigranten in de Borinage veel geringer.¹⁰⁴ Een verband tussen de grote onkerkelijkheid en massale arbeidsmigratie in de Borinage ligt niet voor de hand: die vindt zijn wortels eerder in de opkomst van de socialistische arbeidersbeweging onder de 'inheemse' bevolking in de negentiende eeuw.¹⁰⁵

De mijnen in de Borinage maakten aan het eind van de jaren 1950 een pijnlijk sluitings- en herstructureringsproces door.¹⁰⁶ De situatie daar was in dat opzicht vergelijkbaar met die in Zuid-Limburg tien jaar later. Door fysieke uitputting, ongunstige productieomstandigheden en verouderde mijninstallaties waren de vooruitzichten voor de mijnbouw in de Borinage al in de jaren 1950 bijzonder slecht. Mijnarbeid was daardoor onaantrekkelijk voor het regionale arbeidsaanbod. Tussen 1948 en 1959 hadden 7.600 Belgische beroepsbeoefenaren het gebied verlaten (8 procent van de beroepsbevolking).¹⁰⁷ Dat is een belangrijke oorzaak voor het grote aantal arbeidsmigranten in de Borinage (en ook de overige Waalse mijnbekkens) in de naoorlogse periode. Na 1965 zou Zuid-Limburg ook wat dat betreft in een vergelijkbare situatie komen: in de afbouwfase nam de animo om in de mijnen te gaan werken sterk af en moesten de mijnbedrijven steeds meer een beroep doen op arbeidsmigranten, vooral Marokkanen.¹⁰⁸ Deze waren noodzakelijk om de productie in de te sluiten mijnen op gang te houden zolang het verouderde autochtone personeelsbestand nog niet was gepensioneerd. Uit het feit dat de Marokkanen *en masse* lid werden van de NKMB blijkt

102 Rachida Attar, 'De geschiedenis van de Maghrebijnse immigratie in België', in: Anne Morelli (red.), *Geschiedenis van het eigen volk. De vreemdeling in België van de prehistorie tot nu* (Leuven 1993) 297-316, aldaar 298-300.

103 *Onderzoek naar de economische ontwikkeling van de gebieden Charleroi, het Centrum en de Borinage* [EGKS, Serie economie en regionaal beleid 2. Ontwikkelings- en omschakelingsprogramma I] (Luxemburg 1962) 40-41; J.D. von Bandemer, A.P. Ilgen, *Probleme des Steinkohlenbergbaus. Die Arbeiter- und Förderverlagerung in den Revieren der Borinage und Ruhr* (Basel 1963) 58.

104 A.P. Versteegh, *De onvermijdelijke afkomst? De opname van Polen in het Duits, Belgisch en Nederlands mijnbedrijf in de periode 1920-1930* (Hilversum 1994) 110-111; zie ook: P. Bairoch, 'Les données démographiques dans les problèmes de reconversion des régions du Borinage et du Centre', in: P. Feldheim (ed.), *Les régions du Borinage et du Centre à l'heure de la reconversion* (Brussel 1962) 57-80, aldaar 61.

105 Vgl. Jean Puissant, *L'évolution du mouvement ouvrier socialiste dans le Borinage* (Brussel 1982).

106 Feldheim, *Les régions du Borinage et du Centre*; Von Bandemer, Ilgen, *Probleme des Steinkohlenbergbaus; Onderzoek naar de economische ontwikkeling*.

107 Ibidem, 41; zie ook: Bairoch, 'Les données démographiques', 59-61.

108 Tanja Cranssen, 'Marokkaanse mijnwerkers in Limburg, 1963-1975', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg XLVIII* (2003) 121-148.

dat zij aansluiting zochten bij hun (katholieke) collega's.¹⁰⁹ Zij werden door de NKMB ook positief ontvangen.¹¹⁰ In die zin was er van de door *De Nieuwe Limburger* verwachte problemen geen sprake.

Katholieke kritiek

Het regionale katholieke exclusivisme van de NKMB en haar geestelijke leidsmannen paste in een oudere regionalistische traditie,¹¹¹ maar accentueerde wel de breuklijnen met nationale representanten van de katholieke zuil. Zo was het Amsterdamse katholieke dagblad *De Tijd* nogal kritisch over 'de motivering van de quasi-staking als een verdediging van het katholicisme in de mijnstreek'. De krant veronderstelde dat de mijnwerkers daarvoor niet in beweging zouden zijn gekomen, en dat de leiders, toen zij eenmaal besloten hadden tot een actie, er blijkbaar min of meer achteraf een 'goed doel' op hadden geplakt.

Wij steunen de Limburgers gaarne in hun verzet tegen aanmatiging en tactloosheid van lieden, die de Kerk vijandig gezind zijn. Of men echter goed doet een conflict over arbeidsvoorwaarden te omhangen met een *superplie* [een koorhemd] mag, *salva referentia* [met alle respect], toch wel in twijfel worden getrokken.¹¹²

De Nieuwe Limburger, die zich onder leiding van hoofdredacteur Peters volledig met het katholieke regionalisme van de NKMB-leiding identificeerde, repliceerde:

Wij hier in Limburg zitten aan het front, wij allemaal: in mijnwerkerspak en in superplie, achter de ploeg, met de afbouwhamer of met de pen in de hand. Hier in Limburg is niet alleen een materiële, economische, maar ook een geestelijke slag in volle gang.¹¹³

Maar *De Tijd* had hier geen begrip voor. Motieven als 'Limburg mag geen Borinage worden' en 'geen infiltratie van anti-christelijke elementen' hadden volgens die krant met prioriteit voor de mijnarbeid niets te maken. Het doel van de 'kompels' was slechts verbetering van de arbeidsvoorwaarden:

109 In de eerste golf van aanwervingen (1964-1966) werden 1424 Marokkanen lid (26,5 procent van het totale aantal nieuwe leden), in de tweede golf (1970-1971) 1037 (60 procent van het totaal). Berekend op basis van een op het SHCL vervaardigd databestand van nieuwe leden van de NKMB (93 procent ingevoerd). Zie ook: SHCL, arch. NKMB (EAN 65) inleiding.

110 Zie bijvoorbeeld *De Mijnwerker* 16 oktober 1964: 'Kennismaking van 150 Marokkanen met bevolking van Neeritter'.

111 Sinds het begin van de eeuw streefden Poels en zijn medestanders nadrukkelijk naar een homogeen katholieke en Limburgse mijnwerkersbevolking (zie o.a. Kreukels, *Mijnarbeid*, 82); de bezetting van leidinggevende posities in de mijnen door niet-Limburgers was in de jaren 1920 een belangrijke grief van de zgn. Limburgse Liga; de naoorlogse zuiveringen in het mijnbedrijf waren mede gevoed door anti-protestantse en anti-Hollandse sentimenten: Wim van der Linden, 'De naoorlogse zuiveringen in het mijnbedrijf als reactie op sociale en religieuze tegenstellingen', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* XLIX (2004) 191-213.

112 *De Tijd* 8 april 1957: 'Vrijmoedig commentaar'. Het stuk was een reactie op de uitlatingen van Roncken over dit thema.

113 *De Nieuwe Limburger* 10 april 1957: 'De Limburgse mijnwerker en de superplie'.

Nu de langzaam-aan-actie in de plaats is getreden van de wilde staking, blijft dit nog steeds het hoofdmotief, althans voor de mijnwerkers, al geven de leiders, die zich door diezelfde mijnwerkers tot de langzaam-aan-actie hebben laten dwingen, nog een ander motief aan. Wij kunnen het niet helpen, maar wij vinden dat de kwestie daardoor vertroebeld is.¹¹⁴

De Tijd vroeg zich af waar de gevreesde anti-christelijke infiltratie uit bestond; volgens de krant had men blijkbaar 'de chemische bedrijven rondom de mijn Maurits te Lutterade-Geleen' op het oog. De krant wees erop dit een gevolg was van onvoldoende katholieke sollicitanten, en moeilijk aan 'infiltratie' kon worden toegeschreven. Het indirecte doel van de actie ('Limburg zal katholiek en Limburgs blijven') vond *De Tijd* mistig: 'Voorlopig zien wij nog slechts het katholieke machtsvertoon'.¹¹⁵

In zijn hierboven aangehaalde rede verweet KASKI-directeur Zeegers *De Tijd* geen oog te hebben voor het feit 'dat de mijnarbeid in Nederland niet los kan worden gezien van het godsdienstig en kultureel geheel, waarin zij geografisch op unieke wijze is gesitueerd',¹¹⁶ met andere woorden: voor het regionale aspect, dat volgens hem met het katholieke samenviel. *Ruim Zicht*, het kaderblad van de landelijke KAB, sloot zich echter aan bij het commentaar van *De Tijd* en noemde het verhaal van Zeegers 'quasi-wetenschappelijk gedaas':

Joep, werkend in en boven de mijnen, zal het beamen; hoe rechtvaardig zijn eisen - op zich beoordeeld - ook geweest mogen zijn, het ging hem tenslotte om de ping-ping. Dat behoeft heus niet met de roomse vaan bedekt te worden.¹¹⁷

In Limburgse katholieke kringen lokte het commentaar van *De Tijd* vooral regionalistische reacties uit. Frans Dohmen meende dat 'de Noord-Nederlandse Katholieke pers er blijk van heeft gegeven totaal niet op de hoogte te zijn van de werkelijke situatie in de mijnstreek. [...] Verschillende hoogmogende Hollandse journalisten menen vanaf hun schrijfbureaux te kunnen regeren, maar zij beseffen niet welke wandiensten zij in dat geval bewezen, óók aan de katholieke zaak'.¹¹⁸ Aalmoezenier Roncken bestreed de stelling van *De Tijd* en *Ruim Zicht* dat de mijnwerkers alleen om materiële belangen in beweging zouden zijn gekomen. Hij gaf wel toe dat er geen bewuste politiek werd gevoerd om het aantal niet-katholieken in de mijnstreek te vergroten en riep nu op 'tegenover de niet-Limburgers - de niet-katholieken - een loyale houding' aan te nemen, maar hun komst schiep toch problemen 'in het bedrijf en de streek'. Van hen

¹¹⁴ *De Tijd* 10 april 1957: 'Vrijmoedig commentaar'.

¹¹⁵ *De Tijd* 12 april 1957: 'Vrijmoedig commentaar'.

¹¹⁶ Zeegers, *De Mijnwerker*, 5; even daarvoor: 'Wanneer men tijdens het konflikt door een katholieke krant is gesteld, dat men achteraf op een aktie inzake de arbeidsvoorwaarden heeft besloten een "goed doel" te plakken en op deze wijze het konflikt "te omhangen met een superpli", dan getuigt dit op zijn minst van een grondig tekort aan inzicht in een gekompliceerde situatie'.

¹¹⁷ *Ruim Zicht* 6 mei 1957: 'Ruim zicht op de feiten van de dag'.

¹¹⁸ Geciteerd in: *De Nieuwe Mijnstreek* 12 april 1957.

werd verwacht dat zij de 'eigen aard, de zeden, de sfeer van Limburg' zouden respecteren, maar tegenover degenen die daartoe niet bereid waren 'zullen wij in verzet moeten komen'.¹¹⁹

Socialistisch commentaar

Zoals te verwachten, hadden de PvdA en de sociaal-democratische pers weinig waardering voor het pleidooi voor het behoud van een 'organische mijnwerkersstand'.¹²⁰ Zij interpreteerden het optreden van de NKMB en haar vertegenwoordigers vooral in electorale termen. De langzaam-aan-actie was in hun ogen een politieke manoeuvre om de doorbraak van katholieke kiezers naar de PvdA te voorkomen. In de campagne voor de verkiezingen van 13 juni 1956 had ook de KVP een verband gelegd tussen een veronderstelde 'Hollandse infiltratie' en de doorbraakpogingen van de PvdA in Limburg.¹²¹ Onder de titel *O'56 - de O stond voor 'overwinning'* - had de KVP in 1955 een nogal tendentieuze propagandageschrift uitgegeven, dat in de Limburgse PvdA verontwaardigde reacties uitlokte, met name van PvdA-kopman Sjeng (Jean) Tans.¹²² In het Limburgse PvdA-blad *Met Vlag en Wimpel* (ondertitel: *Socialistisch Commentaar*) werd nu de langzaam-aan-actie onder de kop 'Van O(verwinning)-56 naar L(angzaam)-57' rechtstreeks met deze verkiezingspropaganda van de KVP in verband gebracht. De hiervoor aangehaalde uitlatingen van Dohmen over een verondersteld complot om het 'bolwerk van catholicisme in Limburg te ondermijnen'¹²³ werden geduid in het kader van de strijd tegen de electorale doorbraak van de PvdA:

Het is de heren dus erom begonnen de socialisten te verslaan. Het is hun erom begonnen de winst van de socialisten van '56 weer ongedaan te maken in '58 bij de volgende verkiezingen. Zoals O(verwinning)-'56 de inzet was van de vorige verkiezingen, blijkt L(angzaam-aan)-'57 dus de inzet te zijn van de volgende!¹²⁴

Het verschil was dat de KVP dit keer niet zelf de aanval inzette, maar een helper inschakelde, namelijk de NKMB. Door mee te doen met de actie van de NKMB zouden de mijnwerkers zich in feite voor het politieke karretje van de KVP laten

119 *De Mijnwerker* 8 juni 1957: 'Mgr Roncken getuigde van onze bereidheid tot samenwerking'; zie ook: *De Tijd* 29 mei 1957: 'Mgr. Roncken over de langzaam-aan-actie'. *Het Vrije Volk* 5 juni 1957: 'Limburg en Nederland' reageerde kritisch en achtte de eis van 'erkenning van eigen geest en geaardheid van Limburg' discriminatoir.

120 *Het Vrije Volk* becommentarieerde Zeegers' Sittardse rede op 16 april 1957: 'Sociologisch steuntje aan sit-down-staking'; 27 april 1957: 'Holklap'; 8 mei 1957: 'Gevaarlijke voorlichting'; 11 mei 1957: 'Werkelijke kern'.

121 Klijn, *Onze man uit Maastricht*, 113-114.

122 Ibidem, 116-117. Over *O'56* ook: Bornewasser, *Katholieke Volkspartij. Band I*, 363-366. Hij spreekt van een 'blunder' die intern in de KVP veel kritiek uitlokte.

123 Zie noot 83.

124 *Met Vlag en Wimpel. Socialistische commentaar. Uitgave Partij van de Arbeid Gewest Limburg* 1 mei 1957: 'Van O(verwinning)-56 naar L(angzaam)-57'. De uitgave vloeide voort uit de besluiten van een PvdA-vergadering over de politieke gevolgen van de langzaam-aan-actie op 23 april te Heerlen. De toonzetting laat zien dat men zich richtte tot de mijnwerkersbevolking. Zie: Klijn, *Onze man uit Maastricht*, 130-131.

De katholieke mijnwerkersbond liet zich in het bondsblad regelmatig laatdunkend uit over de lakse en meegaande houding van de socialistische bond. Bron: *De Mijnwerker*, 1957.

spannen. De uitlatingen van Dohmen c.s. werden in overtreffende trap betiteld als 'haatzaaiende taal vol vergif en belediging' en 'een aanslag op onze geestelijke vrijheid en onze democratie'. Ook PvdA-krant *Het Vrije Volk* zag vooral electorale overwegingen:

Is de actie van de heer Dohmen een verlate reactie op de verkiezingsuitslag van het vorig jaar? In de verkiezingsactie hebben we toen van die zijde herhaaldelijk kunnen horen dat alles wat niet-katholiek en niet-KVP is, in Limburg eigenlijk niet thuis hoort en als indringer moet worden beschouwd. De verkiezingen hebben echter wel aangetoond dat ook Limburg een gemengd land wordt en niet uitsluitend KVP-eilandje zal blijven. Heeft de heer Dohmen soms een poging gedaan de klok terug te draaien?¹²⁵

In zijn wekelijkse columns in *Het Vrije Volk* besprak Tans de langzaam-aan-actie op soortgelijke wijze.¹²⁶ Dohmens Kerkraadse rede betitelde hij als 'afschuwelijke laster' en 'weezinwekkende verdachtmakingen':

Reeds bij dit startschot werden de KVP-verkiezingsleuzen van verleden jaar opnieuw van stal gehaald: 'de' socialisten vormden een permanent gevaar voor het katholieke Limburg; zij waren erop uit de aloude grondslag van dit gewest te ondermijnen. En dat moest met deze actie voorkomen worden. Waarna natuurlijk ook de Limburgse pers weer galmden van de kruistochtklanken.

De werkelijke kern van het conflict kon volgens Tans 'in weinig woorden worden uitgedrukt: de 13e juni 1956'.

Dilemma's van de loonpolitiek

De politieke en electorale interpretatie van de langzaam-aan-actie in de PvdA-propaganda kon niet verhullen dat de partij in feite met lege handen stond tegenover de onvrede van de mijnwerkers en de articulatie daarvan door de NKMB. In de hierboven aangehaalde tekst van PvdA-Limburg 'Van O-56 naar L-57' werd wel erkend dat 'voor heel veel leden van de Katholieke Mijnwerkersbond de looneisen de inzet van deze actie vormden', maar de realisering daarvan werd afhankelijk gemaakt van het nationale kader ('de verbondenheid van de mijnen met de rest van onze nationale economie') en de bestedingsbeperking ('maatregelen die nodig en gerechtvaardigd waren'). Uit een interne nota aan het partijbestuur van de PvdA van de hand van de vermoedelijke auteur van dit stuk,¹²⁷ gewestelijk secretaris Johan van der Woude, blijkt dat ook de inzet van de actie als zodanig hem niet aanstond:

¹²⁵ *Het Vrije Volk* 13 april 1957: 'Groeïende antithese'.

¹²⁶ Tans wijdde de volgende columns aan de langzaam-aan-actie: *Het Vrije Volk* 3 april 1957: 'Onzindelijk denken'; 10 april 1957: 'De mist trekt op'; 18 april 1957: 'Aan het front'; 24 april 1957: 'De kans benut'. 11 mei 1957: 'De werkelijke kern'; 18 mei 1957: 'In verlegenheid'; 30 juli 1957: 'Spel en streken'; 16 oktober 1957: 'De mooie meneer spelen'.

¹²⁷ Klijn, *Onze man uit Maastricht*, suggereert dat (p. 131). Zie ook: *Het Vrije Volk* 5 oktober 1957: 'J. v.d. Woude bespreekt tolerantie in Mijnstreek'. In 1958 zag hij nog eens aanleiding het thema in Provinciale Staten aan de orde te stellen, maar dat lokte, zoals te verwachten was, van KVP-zijde slechts negatieve reacties uit. Zie: *De Tijd* 5 februari 1958: 'KVP-fractie acht (PvdA-)vragen over uitlatingen van de NKMB-voorzitter misplaatst'; *Limburgsch Dagblad* 5 februari 1958: 'Heftige debatten in Prov. Staten'.

Het bestaande wantrouwen in een klap laten omslaan in een enthousiast vertrouwen, dat was het doel van de actie. En dat zou kunnen door het initiatief voor een 'meer loon politiek' in handen te nemen. Platvloerse materiële verlangens uiten op een schreeuwerige wijze [...], daardoor welbewust de strijd aanbinden met de door de socialisten door dik en dun verdedigde loonpolitiek [...], dat was het middel dat de heren vonden. En niet zonder succes.¹²⁸

De Zuid-Limburger betitelde 'Van O-56 naar L-57' daarom als een 'huichelachtig schotschrift':

Waar zijn de socialistische voormannen van weleer [...]? Die gingen tenminste nog voor de arbeiders door het vuur. Maar de heren van vandaag zijn burgerlijke lammetjes geworden, die zelfs het woord 'strijd' niet meer op de lippen durven te nemen [...]. Geef ons dan maar de kerels van de Katholieke Federatie.¹²⁹

De Nieuwe Limburger beoordeelde het toedichten van alleen politieke, lees: anti-socialistische, doeleinden aan de langzaam-aan-actie

als een poging om de aandacht af te leiden van de werkelijke strijd: de strijd voor de premieregeling en voor de prioritering van de mijnarbeid, welke eendrachtig gevoerd wordt door katholieke en protestantse mijndirecteuren, katholieke en protestantse mijnwerkers en mijnbeambten, katholieke en niet-katholieke vakbonden en beroepsorganisaties, met uitzondering van het socialistische dwergbondje.¹³⁰

In september 1957 verklaarde de KVP-leiding in een steunbetuiging aan de NKMB dat 'de prioriteit van de mijnarbeid' en de 'verbondenheid tussen ondergrondse en bovengrondse arbeid' moest worden aanvaard.¹³¹ PvdA-Limburg reageerde met een verdediging van het loonbeleid van de regering:

128 Nationaal Archief, archief W. Drees (1886-1988) inv.nr. 843: 'Nota voor het partijbestuur over de betekenis van het conflict in de mijnindustrie', door: Joh. v.d. Woude (gew. secr. PvdA-Limburg) 15-4-1957, 4. In het licht van Dohmens kritiek op de 'infiltratie' van niet-katholieken in de leiding van de mijnbedrijven is het ironisch dat Van der Woude daar juist een tekort aan socialisten ziet (p. 2): 'In de vele bedrijven van de mijnindustrie hebben zeer weinig partijgenoten leidinggevende posities. Topfuncties zijn op een hoge uitzondering na in handen van K.V.P.-ers of A.R.- en C.H.U. figuren. [...] De benoemingspolitiek bij de mijnen heeft zeer bijzondere gevolgen [...] Het uit zich in de onbekwaamheid tot het oplossen van de zeer vele problemen waarvoor de mijnindustrie [...] staat. Is er nu een beter bewijs dan het voorbeeld van de mijndirecties na de langzaam-aan-actie? [...] Zij spelen kennelijk graag het spel mee om straks alle verantwoordelijkheid naar de regering te verplaatsen!'

129 *De Zuid-Limburger* 3 mei 1957: 'De Socialisten koelen hun woede met verdachtmakingen in huichelachtig schotschrift over de langzaam-aan-aktie'.

130 *De Nieuwe Limburger* 27 september 1957: 'Rond de premieregeling voor mijnwerkers. De socialisten doen een beroep op... anti-papisme'.

131 Het betrof een verklaring van het DB met de Tweede-Kamerfractie, het bestuur van de Kring Limburg en de Statenkring Heerlen. Zie: *De Nieuwe Limburger* 10 september 1957: 'K.V.P. achter de mijnwerkers'; *De Volkskrant* 10 september 1957: 'Dagelijks bestuur KVP: Prioriteit mijnarbeid dient aanvaard'; *De Tijd* 10 september 1957: 'Verklaring van de K.V.P. inzake de arbeidsvoorwaarden in de mijnen'. Dit gezamenlijke standpunt zou zijn voorbereid tijdens een bijeenkomst op Rolduc: *De Zuid-Limburger* 7 augustus 1957: 'Haagse politiek teruggevonden in de wandelgangen van Rolduc'.

Als wij alleen rekening hadden te houden met de zuigkracht van de buitenlandse mijnen waren we allang klaar. Dan zou de beloning in onze eigen mijnen geen vraagstuk zijn. Maar het is juist een vraagstuk, omdat het loon- en prijsbeleid van ons hele land tegelijkertijd hierbij op het spel staat. En het is een vraagstuk te meer, omdat onze kwetsbare economische positie juist op dit ogenblik geen beweging in dat beleid verdragen kan.¹³²

In reactie op de KVP-steun aan de NKMB bleef ook Tans in *Het Vrije Volk* de bestedingsbeperking van de regering verdedigen. Die moest 'het hoofd zien te bieden aan de zuigkracht van de buitenlandse mijnen, maar tegelijk zien te voorkomen dat de mijnwerkerslonen hier gaan fungeren als magneet voor de lonen in andere bedrijfstakken'. Om 'de operatie van de bestedingsbeperking te doen gelukken', moesten 'de eisen van het algemene belang zwaarder wegen dan die van het bijzondere', aldus Tans.¹³³ De PvdA-er voelde zich met andere woorden gebonden aan de loonmatigingspolitiek van de regering.

Terugkijkend is vooral opvallend hoe weinig begrip de socialisten hadden voor de invloed van de arbeidsschaarste in Limburg en de buurlanden op de effectiviteit van de door hen ondersteunde nationaal gecoördineerde loonpolitiek. Ook door de KAB werd de actie uitsluitend in het nationale kader be- en daarom veroordeeld. 'De mijnstreek is geen eiland, maar een belangrijk deel van onze nationale economie', en dat schept 'de verplichting om bij al het doen en laten rekening te houden met 's lands belang'.¹³⁴ In bovengenoemde interne nota van gewestelijk PvdA-secretaris Van der Woude werd de KAB daarom als bondgenoot gezien:

Het is een gelukkige omstandigheid, dat de K.A.B. zich zo duidelijk tegen de acties van de Katholieke Federatie in de mijnindustrie heeft verzet. Ik geloof wel, dat het in de naaste toekomst zeer gewenst is, dat op de leiding der K.A.B. onzerzijds zoveel mogelijk aandrang wordt uitgeoefend om de loonpolitiek in Nederland in geleide banen te houden.¹³⁵

Dat de mijnstreek evenmin een eiland was ten opzichte van de omliggende mijnbouwgebieden werd door deze aan de nationale loonpolitiek gebonden opiniemakers niet erkend. *De Tijd* signaleerde het verband, maar koos voor het nationale kader en ondersteunde de actie van de mijnwerkers daarom niet: 'Zo zou men ervan kunnen uitgaan, dat onze mijnwerkerslonen niet lager mogen liggen dan die in de overige landen van de Europese gemeenschap voor kolen en staal [...], maar het is een bestrijdbare norm, omdat zij geen rekening houdt met de Nederlandse loonpolitiek'.¹³⁶ En elders:

132 *Met Vlag en Wimpel. Socialistisch Commentaar* oktober 1957: 'Achter de mijnwerkers'.

133 *Het Vrije Volk* 25 september 1957: 'Achter de mijnwerkers'.

134 *Ruim Zicht. Kaderblad van de Nederlandse Katholieke Arbeidersbeweging* 8 april 1957: 'Moeilijkheden in de mijnindustrie'.

135 Nationaal Archief, archief W. Drees (1886-1988) inv.nr. 843: 'Nota voor het partijbestuur over de betekenis van het conflict in de mijnindustrie', door: Joh. v.d. Woude (gew. secr. P.v.d.A.-Limburg) 15-4-1957, p. 5.

136 *De Tijd* 3 april 1957: 'Niet gerustgesteld'.

zolang die [Europese] integratie nog slechts betrekking heeft op bepaalde sectoren, zoals nu op kolen en staal, zolang zal het als bijzonder hinderlijk ondervonden worden dat de invloed van partieel geïntegreerde eenheden zich als een wig onder de nationale economische politiek dringt. Of de Limburgers er goed aan deden om deze wig met het wapen van de staking nog verder te doen doordringen lijkt ons te betwijfelen.¹³⁷

Zo kwam in het conflict een fundamenteel dilemma aan het licht: uiteindelijk ging het om de vraag of de loonpolitiek uitsluitend in een nationaal kader tot stand kon komen. Voor Frans Dohmen was het regionale kader en de grensligging van Limburg doorslaggevend. Omdat 'Zuid-Limburg door twee grote kolen producerende nabuurlanden wordt begrensd', was het volgens hem 'te enen male onmogelijk om onze industrie over één kam te scheren met de overige industrieën in ons land'.¹³⁸ Ook *De Volkskrant* stelde vast dat men moeilijk voorbij kon gaan aan de ligging van Limburg 'dat ingeklemd is tussen de Duitse en Belgische bekkens en dat scherp reageert op ontwikkelingen in de arbeidsvoorwaarden bij naburige soortgelijke bedrijfstakken'.¹³⁹ De krant kwam zelfs met de opmerkelijke suggestie om te komen tot regionale afstemming van arbeidsvoorwaarden in wat nu de Euregio Maas-Rijn heet:

Wij, in Nederland, pogen een eigen loon- en prijspolitiek te voeren, maar die wordt in het zuiden doorkruist door internationale factoren. [...] Misschien dat de moeilijkheden in Limburg aanleiding zijn om dit vraagstuk binnen de K[olen- en] S[taal-] G[emeenschap] aan de orde te stellen en te pogen tot een soort regionale regeling van arbeidsvoorwaarden te geraken speciaal voor deze Duits-Nederlands-Belgische mijnstreek.¹⁴⁰

In een afsluitende beschouwing in *De Volkskrant* (oktober 1957) verklaarde KVP-leider C.P.M. Romme zich tegen de toekenning van een premie aan de bovengronders, met als motief dat: 'wanneer in Geleen de inkomensverbetering een cent vooruit gaat, in Den Helder voor een vergelijkbare functie ook geroepen wordt om een cent meer'. Hij verklaarde zich tegen een *vrije* loonvorming, omdat 'het minste of geringste een landelijke beweging in de lonen ontketent, die in onze financieel-economische omstandigheden funest is'. Maar tegelijk vond hij dat de nadruk op 'nationale verbondenheid' door de regering, 'welke tot uitdrukking komt in het huidige loonbeleid [...] praktisch overtrokken wordt'. Tegenover het principe van een nationale, strak gecoördineerde loonpolitiek stelde hij 'het praktische reële leven [...] dat dringt naar overeenstemming, over de landsgrenzen heen, in de arbeidsvoorwaarden van de arbeid in de mijnbouw. En dit leven doet zich uiteraard te sterker gelden in Limburg, waar onze kolenbekkens ingeklemd zijn tussen het Duitse en Belgische kolenbestand'. In overeenstem-

137 *De Tijd* 1 april 1957: 'Vrijmoedig commentaar'.

138 *De Mijnwerker* 8 juni 1957: 'De bondsvoorzitter legt verantwoording af'.

139 *De Volkskrant* 31 juli 1957: 'Mijnwerkerslonen'.

140 *De Volkskrant* 11 september 1957: 'Begrip'.

ming met het streven van de KVP naar een *vrijere* loonvorming bepleitte hij een aanpassing van de geleide loonpolitiek aan de Europese ontwikkelingen:

Men komt er alleen uit, wanneer de nationale trend ombuigt naar de erkenning, dat de bedrijfsgemeenschap in internationaal of supra-nationaal verband de voorrang verdient en dat *dus* een centralistisch-opgebouwde nationale loongebondenheid meer en meer een ouderwets geval wordt.¹⁴¹

Het mijnconflict werd nu steeds meer gepolitiseerd rondom het vraagstuk van de loonpolitiek. Hoofdredacteur van *De Nieuwe Limburger* en KVP-Tweede-Kamerlid Jan Peters sloot zich in een radiotoespraak bij Romme aan: 'Wanneer ooit gebleken is hoe moeilijk dit centrale loonbeleid [...] kan werken dan is dat thans wel in de mijnwereld. De motie van professor Romme, die enkele jaren geleden reeds om decentralisatie vroeg, is thans weer aktueel'.¹⁴² Volgens *De Nieuwe Limburger* waren de socialisten niet bereid rekening te houden met de bijzondere ligging van het Limburgse mijnbekken. Maar in het kader van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal was ook de Nederlandse regering volgens de krant verplicht internationale harmonisatie van loon en arbeidsvoorwaarden na te streven: 'het is wel duidelijk dat een straf geleide, nationale loonpolitiek zich niet met ernstige pogingen tot herorganisatie in het internationale vlak verdraagt'.¹⁴³ In oktober ging de regering, die zich lange tijd tegen een premieregeling had verzet, ook om. Het na lang soebatten genomen besluit om alleen voor de ondergrondse een premie toe te staan, sloot goed aan bij het door Romme ingenomen standpunt.

Op het KVP-congres in november bracht voorzitter H.W. van Doorn hulde aan Frans Dohmen 'die het ondanks alle gehoon en tegen alle socialistische tegenwind in, dan toch maar gelukt is in dit land wat meer begrip af te dwingen voor de zwaarte van de ondergrondse mijnarbeid [...] van onze duizenden vrienden aan het Zuidlimburgse kolenfront'.¹⁴⁴ Daarmee was de toon voor de campagne voor de statenverkiezingen van 1958 gezet. In het zicht van de verkiezingen publiceerde NKMB-blad *De Mijnwerker* een scheldstuk onder de titel 'PvdA stak dolk in de rug van de mijnwerkers':

¹⁴¹ *De Volkskrant* 5 oktober 1957: 'Politiek Allerlei'. Ter voorbereiding van deze standpuntbepaling had Romme zich laten informeren door 'kopstukken uit de organisaties, experts uit de mijnstreek en sociale deskundigen': *De Zuid-Limburger* 7 augustus 1957: 'Haagse politiek teruggevonden in de wandelgangen van Rolduc'. *Het Vrije Volk* reageerde vol onbegrip en ging niet in op het door Romme aangesneden dilemma tussen een nationale of grensoverschrijdende oriëntatie in de loonpolitiek. *Het Vrije Volk* 9 oktober 1957: 'Lijn is zoek'.

¹⁴² *De Nieuwe Limburger* 10 oktober 1957. Over de motie-Romme 'betreffende de verruiming in de loonvorming' (1953) zie: Ter Heide, *Ordering en verdeling*, 225, 274-275 en 329 nt. 32. Socialistische kritiek op deze motie door: D. Roemers, 'De loonpolitiek', *Socialisme en Democratie. Maandblad van de Partij van de Arbeid* 11 (1954) 607-617.

¹⁴³ *De Nieuwe Limburger* 5 oktober 1957: 'Troelstra draait zich om in het graf'.

¹⁴⁴ *De Nieuwe Limburger* 11 november 1957: 'Mijnconflict in K.V.P.-congres'; zie ook: *De Telegraaf* 11 november 1957: 'Tweede-Kamerlid Van Doorn op KVP-congres. Waardering voor Frans Dohmen'.

sloten.¹⁵⁰ In dit kader wordt begrijpelijk waarom *Het Vrije Volk* naar aanleiding van de langzaam-aan-actie stelde dat het - contra de vakbondslogica - 'onjuist [zou zijn] om eisen tot verbetering van de arbeidsvoorwaarden te stellen, omdat er schaarste aan arbeidskrachten is, zoals nu het geval is'; contra de economische logica achtte de krant 'een loonsverhoging op grond van arbeidsschaarste principieel verwerpelijk'.¹⁵¹

Besluit

In haar biografie van Sjeng Tans beschrijft Annemieke Klijn hoe de politieke nasleep van de langzaam-aan-actie de Limburgse PvdA in de problemen bracht. Toen de regering alsnog bereid bleek de premiereregeling goed te keuren en dus 'voor de katholieke acties door de knieën ging', ervoer men dit als een klap in het gezicht. De propagandistische kracht van de PvdA verzwakte. De PvdA verloor in Limburg in een jaar tijd ongeveer tweehonderd leden en het enthousiasme om de PvdA-standpunten uit te dragen verminderde sterk. Bij de Provinciale Statenverkiezingen op 26 maart 1958 bleek hoezeer de KVP erin was geslaagd om de PvdA in het defensief te drukken. De verkiezingswinst van 1956 ging bij deze statenverkiezingen meer dan verloren.¹⁵²

Ook landelijk ging het met de PvdA niet al te best. Tussen 1956 en 1958 had de partij ruim vijfduizend leden verloren. De statenverkiezingen verliepen overal teleurstellend. De PvdA ging achteruit van 32,7 naar 28,4 procent van de stemmen en kwam bij de gemeenteraadsverkiezingen twee maanden later nog lager uit: op 26,2 procent. Het NVV liep voor het eerst sinds de oorlog flink terug in ledental (van 500.332 in 1957 tot 486.244 in 1958). Kamerlid Joop den Uyl bracht dit in verband met de bestedingsbeperking: 'De massa heeft de omslag niet begrepen en schuift de schuld voor het gevoerde beleid helemaal op de PvdA', aldus Den Uyl.¹⁵³ Ook andere PvdA-kopstukken weten het gebrek aan electoraal succes vooral aan de bestedingsbeperking. De uitvoering door PvdA-ministers Hofstra (financiën) en Suurhoff (sociale zaken) maakte het mogelijk de socialisten daarvoor in de eerste plaats verantwoordelijk te stellen. KVP-voorzitter Van Doorn sprak voor de statenverkiezingen van 1958 over de PvdA als 'de partij van

150 Vgl. J.A. Righart, 'Roemers, Derk (1915-1983)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland* <http://www.inghist.nl/onderzoek/projecten/BEN/lemmatat/bwn3/roemers> (09-11-2006). Roemers was directeur van het Wetenschappelijk Bureau (1947-1952), vice-voorzitter (1956-1959) en voorzitter (1959-1965) van het NVV, Tweede Kamerlid voor de PvdA (1952-1967) en als zodanig overtuigd voorstander en medevormgever van de geleide loonpolitiek. Hij pleitte daar nog in 1965 voor, dus eveneens na de loongolf die de centrale loonbeheersing in het begin van de jaren 1960 doorbrak. Voor het standpunt van Roemers en het NVV ook: Ter Heide, *Ordening en verdeling*, 226 en 261 nt. 225.

151 *Het Vrije Volk* 2 april 1957: 'Verwerpelijke actie'.

152 Klijn, *Onze man uit Maastricht*, 131 en 137.

153 Geciteerd in: Anneke Visser, *Alleen bij uiterste noodzaak? De rooms-rode samenwerking en het einde van de brede basis 1948-1958* (Amsterdam 1986) 264. Zie ook: J.M. Den Uyl, 'Na een nederlaag', *Socialisme en Democratie. Maandblad van de Partij van de Arbeid* 15 (1958) 260-266; Anet Bleich, *Een partij in de tijd. Veertig jaar Partij van de Arbeid 1946-1986* (Amsterdam 1986) 76; Ter Heide, *Ordening en verdeling*, 323 en 338 nt. 207.

de bestedingsbeperking'. Het werd een centraal thema in de KVP-campagne.¹⁵⁴ Voor een breed publiek werd zo de PvdA vereenzelvigd met onpopulaire maatregelen. Die waren aanvankelijk door alle regeringspartijen in de rooms-rode coalitie noodzakelijk geacht, maar de KVP stelde zich hierin allengs minder restrictief op dan de PvdA.¹⁵⁵ In de nasleep van de langzaam-aan-actie was dit in Limburg ook het geval: door haar voorkeur voor een gedifferentieerde loonpolitiek kon de KVP zich flexibel opstellen en met de druk van (de achterban van) de NKMB 'meebewegen'. Door strak vast te houden aan de uniforme centrale loonbeheersing kwam de PvdA daarentegen tegenover de mijnwerkers te staan.

Het verlies van de PvdA, mede als gevolg van de campagne van coalitiepartner KVP, leidde tot grote onzekerheid bij de PvdA, tot de val van het vierde kabinet Drees in november 1958, en, na een intermezzo van het rompkabinet-Beel, tot nieuwe kamerverkiezingen op 12 maart 1959. De PvdA verloor twee zetels, de KVP bleef gelijk en werd met 49 zetels de grootste partij. Grote winnaar werd de VVD (van 13 naar 19 zetels).¹⁵⁶ Met het nieuwe confessioneel-liberale kabinet De Quay kwam een eind aan twaalf jaar rooms-rode coalities en werd een beleid ingezet van grotere liberalisatie en vrijere loonvorming, zoals KVP-leider Romme ook had gewenst. Met steun van de confessionele organisaties in de SER, maar niet van de niet-confessionele werkgevers die tegen elke opheffing van de centrale loonbeperking waren, en evenmin van het NVV dat voor algemene loonrondes pleitte, werd nu een gedecentraliseerde loonpolitiek ingevoerd op basis van een grotere beleidsvrijheid van de contractpartijen per bedrijfstak. Wel werd dat loonoverleg aan allerlei beperkende voorwaarden gebonden; tot een geheel vrije loonvorming kwam het niet.¹⁵⁷ De restrictieve beleidskaders werden pas echt doorbroken toen de hoogconjunctuur in de jaren 1960 tot zulke grote tekorten op de arbeidsmarkt leidde dat werkgevers vanzelf meer gingen betalen, of onder vakbondsdruk snel bereid waren om loonsverhogingen toe te staan. De vakbeweging moest zich daarvoor in de afzonderlijke bedrijfstakken wel strijdbaar gaan opstellen. De eerste grote staking in dit kader vond plaats in 1960 in de bouwvakken.¹⁵⁸

De ontwikkeling van de Nederlandse arbeidsverhoudingen na de kabinetswisseling en de conjunctuuromslag van 1959 maakt duidelijk dat het PvdA-leerstuk van de centraal geleide loonpolitiek op zijn grenzen was gestuit. Door

154 Th.J.A.M. van Lier, 'Op weg naar de verzorgingsstaat (1950-1960)', in: Jan Bank / Stef Temming (red.), *Van brede visie tot smalle marge. Acht prominente socialisten over de SDAP en de PvdA* (Alphen aan de Rijn 1981) 143-174, aldaar 164; John Jansen van Galen en Herman Vuijsje, *Drees. Wethouder van Nederland* (Alphen aan de Rijn 1980) 157-158; Anne Bos e.a. 'De val van het kabinet', in: Brouwer / Van der Heiden, *Het kabinet-Drees IV*, 261-292, aldaar 289; Jansen, 'Biografie J.G. Suurhoff', 267.

155 Vgl. Doeke Bosscher, 'De jaren 1946-1970', in: J. Perry e.a., *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland 1894-1994* (Amsterdam 1994) 157-238, aldaar 195.

156 Jansen, 'Biografie J.G. Suurhoff', 268.

157 Uitvoeriger hierover: Windmuller / De Galan, *Arbeidsverhoudingen in Nederland* 2, 73 e.v. Ter Heide, *Ordering en verdeling*, 231, concludeert zelfs dat de gedifferentieerde loonpolitiek tussen 1959 en 1963 'meer centraal geleid [was] dan de uniforme loonpolitiek ooit was'.

158 Zie ook: Ger Harmsen / Bob Reinalda, *Voor de bevrijding van de arbeid. Beknopte geschiedenis van de Nederlandse vakbeweging* (Nijmegen 1975) 355-361.

de toenemende spanningen op de arbeidsmarkt was die niet meer houdbaar. In de Limburgse mijnindustrie was dat al in 1957 letterlijk het geval. De centrale loonpolitiek was in de jaren 1950 weliswaar samen met de confessionele partijen en organisaties op poten gezet, maar voor de PvdA en het NVV was de overheidsregulering een principieel uitgangspunt van sociaaldemocratische politiek, en niet alleen een pragmatisch beleidsinstrument.¹⁵⁹ Daarmee zaten de sociaaldemocraten veel meer dan de KVP vast aan de nationale beleidskaders, en konden zij zich moeilijk voegen in specifieke regionale of bedrijfstakgewijze eisen in de loonvorming. De houding van de KAB in het mijnconflict bewijst echter dat zij daarin niet alleen stonden. In feite ondermijnde de loonactie van de NKMB de hele na de oorlog opgebouwde constructie van centraal overleg en loonbeheersing. Dat verklaart waarom zo'n beperkte tweedaagse actie, met per saldo beperkte eisen, tot zulke enorme commotie en discussie leidde.

Het interessante van de ontwikkelingen rondom de langzaam-aan-actie van de NKMB is, dat deze doorbreking van de door de landelijke overlegpartijen gestelde nationale kaders door de grensligging van Limburg ook een internationale dimensie kreeg. De geleide loonpolitiek kwam hier in conflict met internationaliseringstendensen op de arbeidsmarkt, die later in het kader van de Europese eenwording nadrukkelijk nagestreefd zouden gaan worden.¹⁶⁰ Tegelijk moet worden vastgesteld dat de NKMB en de katholieke ideologen van de 'organische mijnwerkersstand' evenmin uit waren op internationalisering van de mijnarbeidsmarkt; integendeel, door aanpassing van het loonpeil aan dat in de omliggende mijngebieden dacht men die juist te kunnen tegengaan om zo de (katholieke) Limburgse mijnwerkers aan de eigen streek te binden. Zij gingen er terecht van uit dat de grensoverschrijdende arbeidsmobiliteit door grensoverschrijdende harmonisatie van arbeidsvoorwaarden zou verminderen.¹⁶¹ In 1957 was het blijkbaar nog mogelijk te denken dat Limburg katholiek en 'van vreemde smetten vrij' zou kunnen blijven. De xenofobische, tegen niet-Limburgers en 'buitenlanders' gerichte motivering voor de langzaam-aan-actie, waarvan het overigens de vraag is of die breed door de actievoerende mijnwerkers werd gedeeld, doet achteraf wel heel gedateerd en onwettelijk aan.

De ontwikkeling van de Limburgse arbeidsmarkt in de jaren 1960 en 1970 zou ook de onhoudbaarheid van dit katholieke regionalisme aantonen. In feite gebeurde er precies waarover men zich tijdens de langzaam-aan-actie zo druk had gemaakt: door de grote loonverschillen met Duitsland nam de grensover-

159 Over de verschillen in opvatting tussen PvdA en KVP over de mate van centrale loonbeheersing ook: Ter Heide, *Ordering en verdeling*, 223-231.

160 Volgens sommige (neo-)liberale auteurs is de nationaalstatelijke politiek van de sociaaldemocratie door de Europeanisering en globalisering van afzet- en factormarkten sowieso achterhaald. Zie o.a. John Gray, *After Social Democracy* (Londen 1996). Voor een kritiek: John Gallagher, 'Social democracy and globalisation: the limits of social democracy in historical perspective', *British Journal of Politics and International Relations* 4 (2002) 429-451.

161 Vgl. Ad Knotter, 'Paradoxen van de grens. Ongelijke ontwikkeling, grensoverschrijdende mobiliteit en de vergelijkende geschiedenis van de Euregio Maas-Rijn', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* XLVI (2001) 159-174.

schrijdende pendel in die jaren enorm toe, met name uit de mijnstreek. Weliswaar trok die vooral naar de bouw en de metaalindustrie en niet naar de Duitse mijnen, maar daardoor nam het arbeidsaanbod voor de Limburgse mijnindustrie verder af. Om daar in te voorzien moest men steeds meer een beroep doen op buitenlandse arbeiders, vooral Marokkanen. In haar proefschrift over de Zuid-Limburgse grensarbeid in deze periode laat Sophie Bouwens zien dat het pendelverschijnsel tot ver in de jaren 1970 door Limburgse opiniemakers uiterst negatief werd beoordeeld.¹⁶² Zij bleven redeneren vanuit een - wat Bouwens noemt - nationaal begreemd regionaal referentiekader. In dezelfde periode verloren ook Kerk en KVP in Limburg veel aanhang. Maar of dit verklaard kan worden door het teloor gaan van de 'organische mijnwerkersstand', zoals de katholieke sociologen in de jaren 1950 hadden verondersteld, valt te betwijfelen. Daarvoor waren deze processen, in samenhang met secularisatie en ontzuiling, te algemeen.

Bijlage 1.

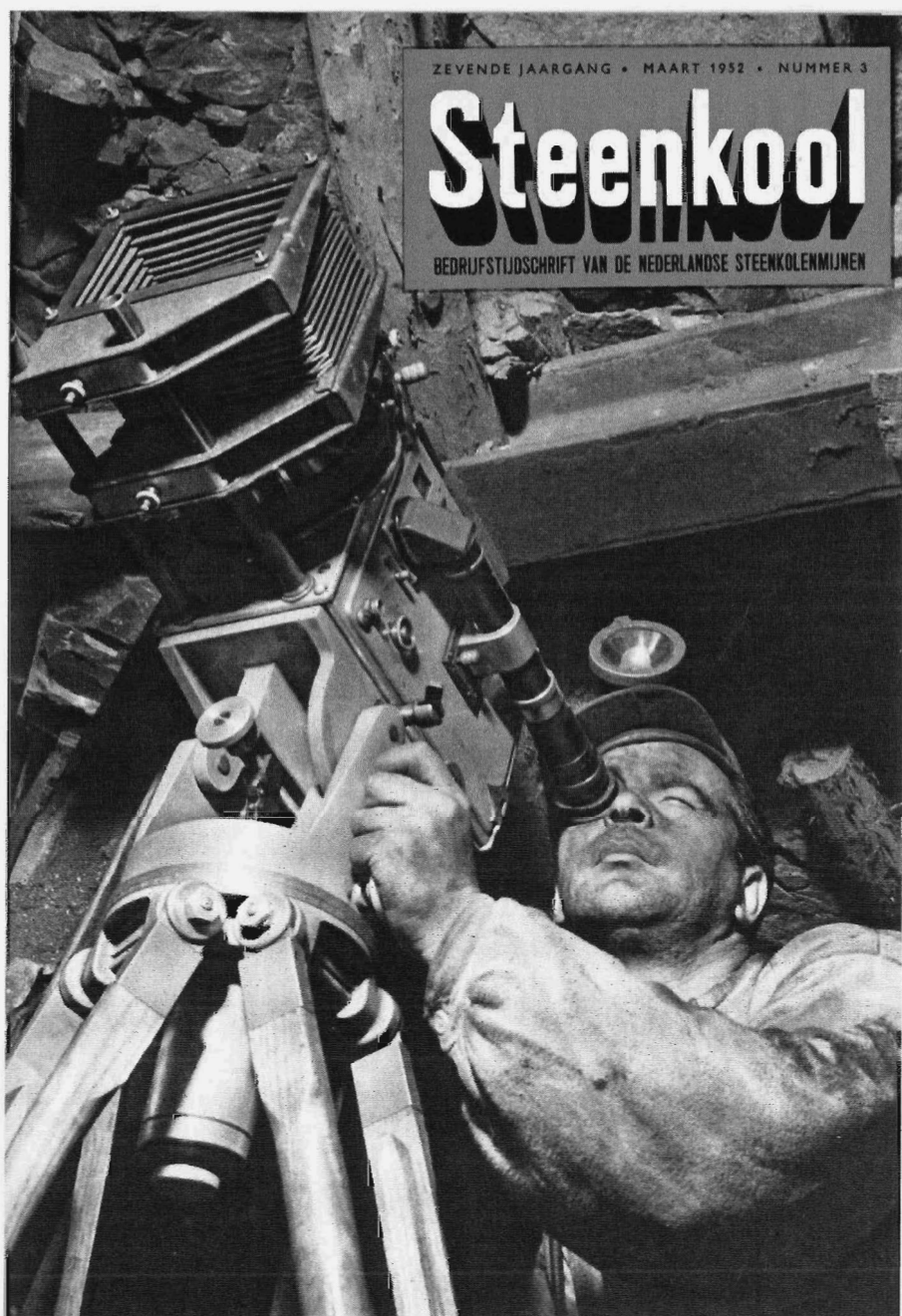
Ledentallen van de vakorganisaties in het mijnbedrijf per 1 januari (incl. gepensioneerden), 1946-1960

jaar	NKMB	KVM	ANBM	PCMB	ABWM
1946	15.990		665	537	10.012
1947	15.867		796	585	9.926
1948	15.511		651	550	8.787
1949	15.710		857	577	9.916
1950	16.737	4.043	1.092	615	7.083
1951	18.330	4.187	1.262	664	7.211
1952	19.479	4.057	1.615	729	6.885
1953	21.725	4.182	1.782	879	6.603
1954	23.217	4.477	1.825	972	6.596
1955	26.558	4.716	2.083	1.062	6.487
1956	28.956	4.976	2.154	1.058	6.496
1957	31.576	5.339	2.243	1.137	6.541
1958	32.156	5.674	1.978	1.383	6.419
1959	34.810	6.053	2.245	1.347	6.293

NKMB: Nederlandse Katholieke Mijnwerkers Bond; KVM: Katholieke Vereniging van Mijnbeambten; ANBM: Algemene Nederlandse Bedrijfsbond in de Mijnindustrie; PCMB: Protestants-Christelijke Mijnwerkers Bond; ABWM: Algemene Bond van werkers in het Mijnbedrijf; PCVBM: Protestants-Christelijke Vereniging van Beambten werkzaam bij het Mijnbedrijf

Bron: SHCL, arch. NKMB (EAN 65) inv.nr. 954: Stukken betreffende ledencijfers van alle Nederlandse mijnwerkersbonden, 1945 - 1966.

¹⁶² Sophie Bouwens, *Over de streep. Grensarbeid vanuit Zuid-Limburg naar Duitsland 1958-2002* (te verschijnen).

*De Italiaanse cineast Umberto Bolzi aan het werk in een van de ondergrondse werken van Staatsmijnen, 1952.
Bron: Steenkool, cover maart 1952.*

Eva Hacking

De Limburgse mijnwerkers in films en televisieprogramma's. Een overzicht

De Limburgse steenkolenmijnen zijn geschiedenis geworden. De oud-mijnwerkers zijn er nog, en door hun verhalen leeft het mijnverleden voort, maar voor de meeste Nederlanders is het alleen mogelijk zich een beeld over de mijnbouw te vormen via de media. Het beeld van 'de mijnwerker' wordt sterk bepaald door wat de media ons aanreiken. Niet alleen boeken,¹ ook film en televisie zijn daarin van belang. In dit artikel wordt onderzocht hoe de Limburgse mijnwerker wordt gerepresenteerd in films en televisieprogramma's.

De eerste film over het ondergrondse werk in de mijnen, getiteld STAATSMIJNEN, werd opgenomen in 1918.² De laatste, DE MANNEN VAN DE 546 uit 1970, werd eveneens in opdracht van Staatsmijnen gedraaid.³ In de films gemaakt vóór 1965 wordt vooral ingegaan op het proces van de steenkolenwinning. Behalve in mijnfilms kwamen de mijnen ook regelmatig aan bod in de Polygoonjournaals. De eerste uitzending op televisie over de mijnen dateert van 1964, een jaar voor de aankondiging van de mijnsluitingen. Het volgende televisieprogramma verscheen pas in 1971, toen de sluitingen al waren ingezet. In de meeste televisieprogramma's draait het om de gevolgen van de mijnsluitingen; later wordt ook de beroepsziekte silicose een belangrijk onderwerp. In deze programma's komen de mijnwerkers ook zelf aan het woord. Het beeld van de mijnwerker verandert dan sterk.

Tijdens een stage op het SHCL heb ik een inventarisatie gemaakt van documentaire films en televisieprogramma's over mijnbouw en deze producties bekeken. In totaal heb ik 73 titels geïdentificeerd.⁴ Speelfilms heb ik niet gevonden.⁵ Hoewel het niet zeker is of ik daarmee alle titels heb getraceerd, heb ik wel inzicht gekregen in het beschikbare materiaal. Op basis daarvan heb ik een selectie gemaakt voor dit overzicht aan de hand van de volgende criteria: de tijdsduur van een product moet minstens vijf minuten zijn; het mag geen nieuwsitem zijn; producten zonder geluid (in de vorm van gesproken commentaar) zijn uitgesloten; in een product moeten zoveel mogelijk aspecten van het mijnwerk aan bod komen. Er is een tijdsindeling gemaakt in drie periodes: de periode van de opdrachtfilms (1919-1970), van de televisieprogramma's over de

1 Bijvoorbeeld: Wim Nijsten e.a., *Mijnwerkers. Verhalen om te onthouden* (Nijmegen 1979); B. Hollewijn, *Slaven van het zwarte goud: Limburgse roman* (Naarden 1978).

2 Jules Stoop, *Staatsmijnen* (Hollandia Filmfabriek 1919).

3 Peter Aalsemeest, *De mannen van de 546* (Multifilm/Nederhorst den Berg 1970).

4 Het stageverslag in de vorm van een filmografie is te vinden op www.shclimburg.nl.

5 De Italiaanse speelfilm *La Ragazza in Vetrina* (1961), regie Luciano Emmer, over twee Italiaanse mijnwerkers op bezoek in het Amsterdamse Wallengebied, opent met opnamen in de Limburgse mijnstreek, maar gaat daar verder niet over (vriendelijke mededeling van Ben Gales). Bert Hogenkamp, *Bergarbeiter im Spielfilm* (Oberhausen 1982) maakt verder geen melding van speelfilms waarin de Nederlandse mijnen een rol spelen.

mijnsluitingen en de gevolgen daarvan (1971-1994), en van de historische documentaires (1990-2005).

Opdrachtfilms (1919-1970)

De delvers van het zwarte goud

De meeste vroege films over de mijnbouw waren afkomstig van Staatsmijnen. De eerste verscheen in 1919 onder de titel *Staatsmijnen*. Een andere bekende film over de Staatsmijnen is *De staatsmijnen in Limburg* uit 1928.⁶ Een compilatie van fragmenten uit deze film werd in 1995 uitgebracht door de Stichting Film en Wetenschap en het Centraal Archief van DSM. De eerste film over een particuliere mijn dateert uit 1925: *Steenkool, het zwarte goud* (ook bekend onder de titel *La houille*), met beelden van de mijn Willem Sophia.⁷ Naast deze opdrachtfilms werd er ook in de Polygoonjournals regelmatig aandacht besteed aan de steenkolenmijnen. In 1941 wordt de Polygoonfilm *Met Polygoon bij ... de delvers van het zwarte goud* uitgebracht.⁸

Deze films geven een beeld van de steenkolenwinning. Er wordt uitgebreid verteld over het penningensysteem, de liften waarmee de mijnwerkers afdalen, het loshalen van de kolen, de verwerking van de kolen, etcetera. Hierdoor krijgen de films een educatief karakter. Het gaat om het werk en niet om de mijnwerker. Die wordt alleen getoond als object. Er wordt wel opgemerkt dat het werk zwaar is, maar de mijnwerkers komen daarover niet zelf aan het woord. We zien hen alleen in beelden, zwart van de koolstof en hard aan het werk om voldoende kolen te winnen. In deze vroege films wordt het mijnwerk zwaar geromantiseerd. Door het beroep op deze manier te tonen, wil men het aantrekkelijk maken voor toekomstige mijnwerkers. Een titel als *De delvers van het zwarte goud* geeft het beroep van mijnwerker een zekere allure. Maar ook in deze film wordt alleen getoond hoe de kolen gewonnen werden en wat ermee gebeurde nadat ze bovengronds waren gebracht.

De zwarte stroom

Bij het vijftigjarig jubileum van Staatsmijnen, in 1952, verschijnt de eerste lange, gesproken film die diep ingaat op het mijnwerk. Dit is *De zwarte stroom*. De ondertitel *Een documentairefilm van de bedrijven der Staatsmijnen in Limburg*, maakt duidelijk wat de intenties van de opdrachtgever waren.⁹ De film is redelijk bekend, mede doordat hij door het Nederlands Filmarchief als koopvideo is uitgebracht in de reeks 'Industrieel Erfgoed' onder de titel *Het Nederlands Staatsmijnbedrijf anno 1952*.¹⁰ De film was ook te zien op de regionale televisiezender L1 bij de herdenking van 40 jaar mijnsluitingen. Volgens het bedrijfstijd-

6 Otto van Neijenhoff, *De staatsmijnen in Limburg* (J.W.A.-Film en N.V. Orion-Filmfabriek 1928).

7 Ludwig Beck, *Steenkool. Het zwarte goud* (N.V. Eerste Nederlandsche Filmproductie 1925).

8 Regisseur onbekend, *Met Polygoon bij... de delvers van het zwarte goud* (Polygoon 1941).

9 Umberto Bolzi, *De zwarte stroom. Een documentairefilm van de bedrijven der Staatsmijnen in Limburg* (Cefima Film 1952).

10 Umberto Bolzi, *Het Nederlands Staatsmijnbedrijf anno 1952* (Nederlands Filmarchief 1998).

Still uit de film 'Delvers van het Zwarte Goud', 1941. Collectie DSM.

schrift *Steenkool* was het tijd voor een nieuwe bedrijfsfilm over de Staatsmijnen: 'Reeds lang werd de behoefte gevoeld aan een film, welke een beeld zou geven van het moderne bedrijf van de Staatsmijnen. De bestaande Staatsmijnenfilm, welke vóór het 25-jarig jubileum werd vervaardigd, was geheel verouderd en voor verdere vertoning ongeschikt'.¹¹

De zwarte stroom geeft een zeer compleet beeld van de mijnbouw en het leven in Limburg. De film opent met beelden van het Limburgse landschap. Daarna wordt de aandacht gericht op de landbouw. Door de commentator wordt opgemerkt dat de boeren en de mijnwerkers in harmonie naast elkaar leven. Vervolgens worden enkele mijnwerkers geïntroduceerd, want daar draait het volgens de commentator om in de film: 'En over deze mensen gaat de film, over de duizenden die hun bestaan vinden honderden meters onder de grond en over die andere duizenden die bovengronds werken'.

Anders dan de oudere mijnfilms laat deze film een duidelijk verband zien tussen de mijnbouw en het dagelijkse leven bovengronds. Dit blijkt onder andere uit commentaren als: 'Terwijl honderden meters onder de grond een machtig industrie op volle toeren draait, volgt hier het leven de rustige gang der seizoenen. En toch, met onzichtbare banden is deze hele, kleine gemeenschap verbonden met wat er onder de aarde geschiedt'. Mijnbouw hoort bij Limburg, zo is de boodschap. Vandaar dat men de aandacht ook richt op het landschap. In de film zijn overal schachten en koeltorens te zien.

¹¹ *Steenkool. Bedrijfstijdschrift van de Nederlandse steenkolenmijnen* 7/3 (1952) 74: 'De Zwarte Stroom'.

In de rest van de film wordt voornamelijk aandacht besteed aan de verwerking van steenkolen tot een eindproduct. De kijker krijgt een beeld van de waarde van steenkool en van de vele verwerkingsmogelijkheden. We zien mijnwerkers aan het werk ondergronds en wat zij in hun vrije tijd doen. In de film overheerst het beeld van een tevreden werknemer, die zijn werk doet zonder te klagen. Zijn hele leven draait om de mijn. Dit is het belangrijkste element van de typering van de mijnwerker. Het hele sociale leven was georganiseerd door en rond de mijnen.

Mijnwerkers van morgen

De film *Mijnwerkers van morgen* werd in 1956 gemaakt door de Voorlichtingsdienst Staatsmijnen in samenwerking met de dienst Opleidingen Staatsmijnen.¹² Het gaat hier duidelijk om een bedrijfsfilm waarin voorlichting wordt gegeven over een bepaald onderdeel van het bedrijf, namelijk de Ondergrondse Vakschool (OVS). De film was bedoeld om inzicht te geven in de opleiding, maar natuurlijk vooral om nieuwe OVS-ers te werven. Het propagandakarakter werd ook in de regionale pers onderkend: 'Mijnwerkers van morgen [...] heeft geen andere bedoeling dan documentatie en propaganda te zijn'.¹³

In de film wordt ingegaan op alle aspecten van de opleiding en er wordt uitgelegd wat er in ieder leerjaar gebeurt. De toon van de film is erg opgewekt; beelden van jongens die plezier maken tijdens het kamperen ontbreken niet. Alles in de film is er op gericht om de OVS zo aantrekkelijk mogelijk te maken. Er wordt een heel positief beeld gegeven van de mijnwerkers, door hen te laten zien als jongens die klaargestoomd worden voor het beroep. Benadrukt wordt dat de jongens niet zomaar in het diepe worden gegooid. Het spreekt vanzelf dat Staatsmijnen zichzelf en de opleiding in deze propaganda-film in een zo goed mogelijk daglicht probeert te plaatsen.

Mens en mijn

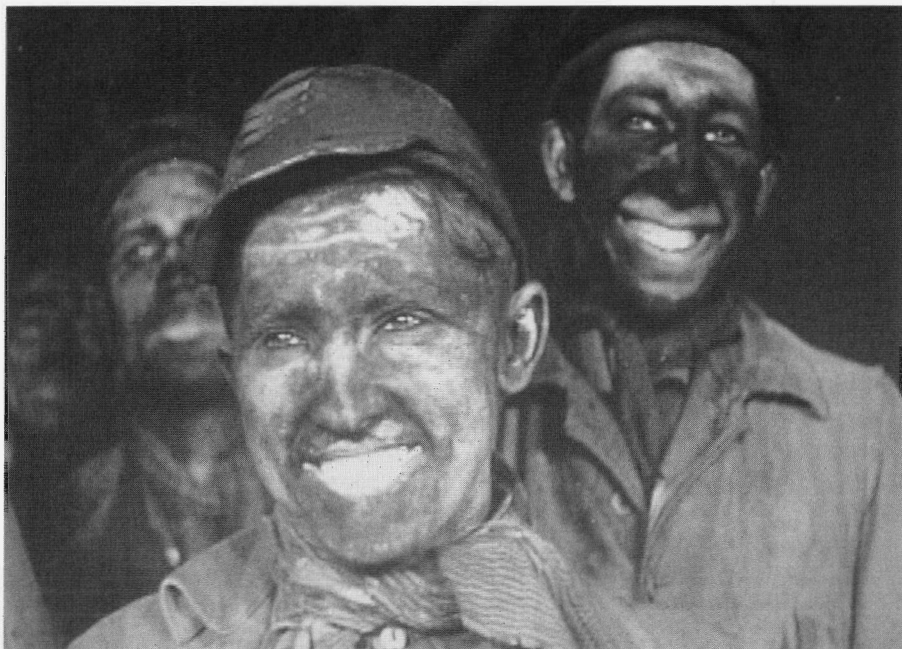
Deze film werd uitgebracht in 1963.¹⁴ Hij werd gemaakt in opdracht van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond (NKMB) en heeft een heel andere invalshoek dan de eerder besproken films. De inhoud van *Mens en mijn* wordt volledig bepaald door de Katholieke Mijnwerkersbond. Dit blijkt al uit het commentaar aan het begin van de film:

Hier aan het kolenfront, in pijlers van vaak niet meer dan een halve meter hoog, wordt met zeer zware arbeid het productieproces op gang gehouden dat werkgelegenheid verschaft aan tienduizenden mijnwerkers. Achter deze mensen staat wakend een sterke organisatie, de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond. De bond vertegenwoordigt voor de mijnwerkersbevolking van Limburg, en daarmee voor allen die

¹² Regisseur onbekend, *Mijnwerkers van morgen. Een film over de Ondergrondse Vakschool van de Staatsmijnen in Limburg* (Voorlichtingsdienst Staatsmijnen 1955).

¹³ *Limburgs Dagblad* 26-01-1956: 'Mijnwerkers van morgen: een film over de OVS'.

¹⁴ Max Fisher, *Mens en mijn* (Oscar Film N.V. 1963).

Still uit de film 'Delfers van het Zwarte Goud', 1941. Collectie DSM.

van de economie van de mijnstreek afhankelijk zijn, een levende garantie voor een rechtvaardige en menswaardige bestaansmogelijkheid. Opgericht in 1903, als een eerste aarzelende poging van de mijnarbeiders om zich te weren tegenover de willekeur en onverschilligheid van de industrie, onder bezielende leiding van strijdbare geestelijken en leken uitgegroeid tot een hechte organisatie, die 60 procent van de mijnwerkers vertegenwoordigt.

Na deze introductie gaat de film verder met een opsomming van alle onderdelen waarin de mijnwerker terug kan vallen op de mijnwerkersbond: 'de arbeider vindt bij de bond een apparaat dat hem in alles bijstaat en vertegenwoordigt'. Volgens de film hebben alle activiteiten binnen de mijnwerkersbond een centraal doel: het persoonlijk belang van de arbeider; het gaat 'om de waarde en het geluk van de mijnwerkers'. Zo kunnen de oud-mijnwerkers een volledig gratis vakantie doorbrengen in het vakantiecentrum van de bond. Na een onderdeel over aalmoezenier Poels, in het bijzonder over hoe hij zich ingezet heeft voor betere huisvesting voor mijnwerkers, volgen beelden van vrolijke mijnwerkers en jongeren, ondersteund door uitspraken als:

Velen die zelf reeds als kind gedwongen waren tot veel te zware arbeid, zien nu met vreugde en trots dat hun kinderen de kans gegeven wordt op een betere toekomst. En ook voor de jongeren die in het mijnbedrijf hun kansen vinden, wordt door vakscholing en jeugdloon de mogelijkheid geschapen in voorspoed een gezin te stichten.

Er wordt nog eens benadrukt wat de bond allemaal voor de mijnwerker heeft gedaan: 'Zekerheid, verbetering van persoonlijke levensomstandigheden en de verhoging van de levensstandaard, dat zijn de dingen die de mijnwerker zich met en door de bond verworven heeft en waarvan de jeugd de vruchten plukt'. In de film blijkt opvallend weinig van de religieuze inslag van de vakbond. De nadruk ligt volledig op de mijnwerker en zijn welzijn; dat de bond ook een instrument was in het behoud van het katholieke karakter van Limburg wordt blijkbaar als vanzelfsprekend gezien. De toon van de film is zeer positief: een mijnwerker die aangesloten is bij de bond is blijkbaar een tevreden mens.

Van kolen en kompels

Het betreft hier een korte film, die in 1965 is gemaakt in opdracht van en in samenwerking met Staatsmijnen.¹⁵ De film opent met de introductie van vader en zoon Smeets die gevolgd worden bij het dagelijkse leven in en om de mijn. Vader Smeets is ploegbaas op de mijn Emma, zoon Kees is leerling van de OVS. De openingsbeelden laten zien hoe vader en zoon samen naar de mijn fietsen. Dan volgt uitleg over het penningensysteem in de mijn. Vervolgens zijn er beelden van de mijnwerkers die in de loonhal zitten en een sigaret roken en de commentator legt uit dat de mijnwerkers alle tijd van de wereld hebben: 'Haast hebben ze niet, deze mensen. Het werk op de mijn heeft ze kalm en bedachtzaam gemaakt'.

In de film wordt er niet alleen aandacht besteed aan de mijnwerkers tijdens hun werk, maar ook in hun vrije tijd. Wanneer het werk in de mijn erop zit wijden zij zich aan hun hobby's. Een van deze hobby's is muziek maken in een harmonieorkest en de commentator geeft aan dat deze veel gelijkenis vertoont met het werk in de mijn: het kolen delven werkt namelijk in een zelfde harmonie: 'wetend dat ze het alleen samen kunnen klaren'.

De film richt zich vooral op de mijnwerker zelf en legt de nadruk op verschillende eigenschappen van de mijnwerkers, waaronder de rust en het samenwerken. Daarmee is *Van kolen en kompels* de eerste van de besproken films die echt over de mijnwerkers gaat, in plaats van over het mijnwerk. Net als *De zwarte stroom* benadrukt de film hoe belangrijk de mijn was in het leven van de mijnwerker. En niet alleen in dat van de mijnwerker, maar ook in het leven van zijn vrouw en kinderen en in de levens van vrijwel iedereen in het dorp. De film probeert zoveel mogelijk de positieve kanten te laten zien van het leven van de mijnwerker; men laat zien hoe rustig en geordend het leven van de mijnwerker eraan toe gaat. Er wordt alles aan gedaan om het slechte imago van het werk tegen te gaan, zodat jongens gemotiveerd worden om in de mijn te gaan werken.

De mannen van de 546

De laatste film die hier besproken wordt, is eveneens gemaakt in opdracht van Staatsmijnen. Bij het grote publiek is dit een van de bekendste mijnfilms, mede omdat fragmenten vaak in televisieprogramma's worden getoond. *De mannen*

¹⁵ Joop van Reede, *Van kolen en kompels* (Nederlandse Onderwijs Film i.s.m. Staatsmijnen 1965).

Still uit de film 'Staatsmijnen', 1918. Collectie DSM.

van de 546 werd uitgebracht in 1970, vijf jaar na de aankondiging van de mijnsluiting. De film gaat over de mijn Emma, die toen nog als enige Staatsmijn in werking was. De openingstitels van de film geven een verklaring waarom er nog een film over mijnbouw gemaakt wordt terwijl iedereen weet dat het een aflopende zaak is:

Tegen het einde van 1965 besloot de Nederlandse regering de steenkolenwinning in Limburg te staken. [...] Dit betekende dat ook bij DSM aan koolwinning – bijna 60 jaar lang de belangrijkste activiteit van de onderneming – een einde kwam. De film die u nu gaat zien laat een stukje van dat verleden herleven. Ze toont het werk in één der vier kolenmijnen van DSM kort vóór de sluiting.

De film gaat over de mijnwerkers die werkten in de pijler Marietje op de 546 meter verdieping van de Emma. Dat verklaart de titel. De film opent met animaties over de steenkoolwinning. Er wordt ingegaan op de modernisering van het mijnwerk en op de veiligheid van de mijnwerkers ondergronds. Tevens is er aandacht voor het gevaar van mijngas en ten slotte wordt er uitgelegd hoe de kolen gesorteerd worden en hoe ze verwerkt worden tot eindproducten. Alleen in het laatste gedeelte van de film wordt er ingegaan op de mijnwerker zelf. Wanneer de mannen weer bovengronds komen, noemt de commentator namen

van de verschillende mijnwerkers die de mijn verlaten. En hij besluit: 'Allemaal ondergronders. Dit waren ze dan, de mannen van de 546'.

Na analyse van deze producties kan worden geconcludeerd dat het beeld van de mijnwerker in de periode van 1919 tot 1970 in de audiovisuele media volledig door de Staatsmijnen en de Katholieke Mijnwerkersbond werd bepaald. Er ontstaat een beeld van de mijnwerker als icoon: een stoere zwijgzame held die iedere dag diep in de mijn afdaalt om zijn zware en gevaarlijke werk uit te voeren. Het beroep wordt sterk geromantiseerd. Soms is het uitgesproken doel daarmee jongens aan te spreken voor een opleiding tot mijnwerker.

Televisieprogramma's (1971-1994)

Devaluatie van het zwarte goud

Het eerste televisieprogramma dat aandacht besteedt aan de mijnsluitingen is *Televizier Magazine*.¹⁶ Op 13 april 1971 wordt een korte reportage uitgezonden over de gevolgen daarvan voor de mijnwerkers, met name de financiële. Ook de documentaire *Limburg: devaluatie van het zwarte goud*, die de KRO uitzendt op 13 maart 1972, gaat over de gevolgen van het mijnsluitingsproces.¹⁷ In deze documentaire komen mijnwerkers aan het woord over hun ervaringen na de mijnsluitingen. Een deel had intussen nieuw werk gevonden, bij DAF of bij de chemische bedrijven van DSM, en vertelt over de verschillen tussen het mijnwerk en hun huidige werk en over problemen met de omscholing. Ook wordt er gesproken met mijnwerkers die in Duitsland zijn gaan werken. Anderen zijn niet meer aan het werk en leven van een uitkering.

De serie *Ter visie* laat in 1972 zien dat er een impasse is ontstaan in het mijnsluitingsproces.¹⁸ Het programma gaat in op de herstructurering en de gevolgen voor de werkgelegenheid. Ook hieruit blijkt dat de omscholing problematisch was. Na de sluiting van de laatste mijn wordt op 22 mei 1975 een aflevering van het programma *Rooilijn* uitgezonden.¹⁹ De aankondiging meldt dat het gaat over de bitterheid en het onbehagen van de mijnwerkers. Er wordt uitgelegd dat oud-mijnwerkers door werkloosheid of vervroegd pensioen geestelijke problemen kregen. Verder wordt er aandacht besteed aan de silicose en de invloed van de katholieke kerk in de mijnstreek.

Stoflongen

Na verloop van tijd komt nog een ander probleem naar voren in de media, namelijk de beroepsziekte silicose. Net als de werkloosheid wordt het silicoseprobleem op televisie breed uitgemeten. Een aflevering van *Brandpunt* met de titel *Stoflongen, is er een verkeerde diagnose gesteld?* gaat volledig over deze

16 Bart in 't Hout en Wibo van der Linden, *Televizier Magazine* no 31. *Mijnontslagen* (AVRO 13-04-1971).

17 Regisseur onbekend, *Limburg. Devaluatie van het zwarte goud* (KRO 13-03-1972).

18 Regisseur onbekend, *Ter visie* (NOS 18-05-1972).

19 Frans Wijsen, *Rooilijn. Mijnsluitingen* (KRO 22-05-1975).

Still uit de film 'De Zwarte Stroom', 1952. Collectie DSM.

ziekte.²⁰ Deze aflevering werd uitgezonden in 1990. De makers van dit programma constateren dat er bij silicosepatiënten in veel gevallen een verkeerde diagnose is gesteld: stoflongen werden bijvoorbeeld aangezien voor astma. Veel ex-mijnwerkers en hun nabestaanden zijn hierdoor financiële uitkeringen misgelopen. Ging het nu om gebrekkig medisch handelen of is de diagnose opzettelijk verkeerd gesteld om financiële redenen? Drie personen gaan op onderzoek in Limburg om een antwoord te krijgen op deze vraag. Uit het programma blijkt de ontevredenheid van de mijnwerkers. Het longonderzoek werd uitgevoerd bij het Longinstituut bij Treebeek en wanneer de diagnose silicose werd gesteld kon men terugvallen op de Ongevallenwet (1921). Maar die diagnose werd vrijwel nooit gesteld.²¹

Ademnood

In de jaren 1990 zijn er nog twee producties kort het vermelden waard, omdat zij beiden het onderwerp silicose behandelen. Het eerste programma met de veelzeggende titel *Ademnood* werd in 1993 uitgezonden door RTL4 als aflevering in

²⁰ José Distelbloem, *Brandpunt. Stoflongen, is er een verkeerde diagnose gesteld?* (KRO 02-03-1990).

²¹ Loek Kusiak en Derix Hamerslag, *Een kwestie van ereschuld. Eindverslag stichting silicose oud-mijnwerkers* (Maastricht 2000) 17.

de serie *Ooggetuigen*.²² In deze televisiedocumentaire worden enkele oud-mijnwerkers die aan silicose lijden gevolgd in hun dagelijks leven. Het programma lijkt een dramatisch verhaal te willen vertellen, waarin vooral geprobeerd wordt om medelijden op te wekken.

Het tweede programma is *De tijd staat even stil*, een praatprogramma waarin een bepaald deel van de Nederlandse geschiedenis belicht wordt. De aflevering van 28 juni 1994 ging over de mijnsluitingen.²³ Aan het woord komen oud-mijnwerkers die vertellen over het werk in de mijn, de gevolgen van de mijnsluitingen en over silicose. De toon van dit programma is iets positiever, maar toch worden nog steeds vooral de verhalen die slecht aflopen verteld.

Zo ontstaat een beeld van de mijnwerker als slachtoffer van de mijnsluitingen en als silicosepatiënt. Deze zijn nauw met elkaar verbonden: het slachtofferchap is namelijk gedeeltelijk het gevolg van de silicose. Na jarenlang zwaar en gevaarlijk werk te hebben verricht, kan de arme man na zijn pensioen niet genieten van zijn vrije tijd omdat hij daartoe lichamelijk niet meer in staat is. Daarnaast wordt de mijnwerker vooral gepresenteerd als slachtoffer die boos is over alles wat hem door de mijndirecties en de overheid is aangedaan.

Historische documentaires (1990-2005)

Afstand van de berg

In 1990 werd herdacht dat de aankondiging van de mijnsluitingen 25 jaar geleden was. In dat kader besteedden de audiovisuele media veel aandacht aan de oud-mijnwerkers. Op 18 december 1990 werd de film *Afstand van de berg: vertellingen uit de mijnstreek* uitgezonden door de NOS.²⁴ In deze film komen niet alleen oud-mijnwerkers aan het woord, maar ook onder anderen de voorzitter van de Katholieke Mijnwerkersbond (Frans Dohmen), een geestelijke (Remigius Dieteren) en een historicus (Loek Kreukels). Hierdoor belicht de film verschillende kanten van het mijnwerkersverleden. Toch ligt het accent op de oud-mijnwerkers.

De film opent met beelden van het Limburgse landschap, van mijngebouwen en van mijnwerkers. Al snel komen oud-mijnwerkers aan het woord, met voornamelijk negatieve opmerkingen. Zo zegt een van hen dat ze na de sluiting als varkens zijn behandeld en dat Den Haag ze heeft laten barsten. Anderen merken op: 'De meeste mijnwerkers zijn bedrogen en opgelicht door het kapitaal. En het kapitaal was de mijn', en: 'Zo werd de mijnwerker voor de gek gehouden, er werd nooit uitbetaald wat ze verdienden'. In het begin van de film blijkt dus al dat de mijnwerkers zich een benadeelde groep voelen, zowel tijdens de periode van de mijnbouw als erna. De toon van de film is dan gezet. Ook uit deze film

22. Regisseur onbekend, *Ademnood. Ooggetuigen* (RTL4 23-11-1993).

23. Charles Ruijs, *De tijd staat even stil. De mijnsluiting* (NCRV i.s.m. Cinevideogroep 28-06-1994).

24. Eugene van den Bosch, *Afstand van de berg. Vertellingen uit de mijnstreek* (Delta Filmproductie i.s.m. NOS 1990).

blijkt weer dat de katholieke kerk een belangrijke rol speelde in het leven van de mijnwerker. Maar de meningen over de rol van Poels zijn verdeeld.

Oud-mijnwerker Jozef Hodiament vertelt: 'Om een gulden te verdienen ging je naar het kolenfront en dan er tegenaan. Klein zul je me niet krijgen, dat was immers de stoere mijnwerker. Je wilt je niet laten kennen. Achteraf blijkt dat de mijn ons toch klein gekregen heeft, dat de mijn je toch kapot gemaakt heeft'. Hij doelt hier op de beroepziekte silicose. Er worden beelden getoond van silicosepatiënten in het ziekenhuis en van oud-mijnwerkers die moeten ademen met behulp van zuurstoftanks. Hodiament vertelt dat de ziekte ook gevolgen heeft voor de sociale contacten:

Kameraden waar je vroeger mee omging zie je niet meer. Als je niet meer kan, tel je ook niet meer mee. Als je je gegeven hebt voor de maatschappij, wordt je later weer in een hoek getrapt. Ze hebben de mijnwerkers gebruikt om de economie na de Tweede Wereldoorlog weer op gang te krijgen. Wij silicoselijders zijn een groep, een helemaal vergeten groep. Wie denkt er nog aan ons? Niemand meer.

Frans Dohmen, oud-voorzitter van de Katholieke Mijnwerkersbond, komt in deze documentaire ook aan het woord. Hij ging zelf ondergronds toen hij 16 jaar oud was en hij werkte daar zeven jaar. Hij zegt dat de mijnwerkers in de crisisjaren slaven waren. Deze conclusie wordt door veel oud-mijnwerkers getrokken. In de vroege jaren van de mijnbouw noemde men de mijnwerkers 'delvers van het zwarte goud', maar zelf verwijzen zij liever naar de 'slaven van het zwarte goud'.

In deze film wordt de mijnwerker opnieuw vooral in een slachtofferrol gerepresenteerd. Hij is boos omdat hij zich in de steek gelaten voelt. Hij werd aan zijn lot overgelaten, terwijl hij wel het vuile werk moest opknappen. Er is echter ruimte voor verschillende opvattingen. De reacties van oud-mijnwerkers op de film zijn nogal wisselend: 'Ik hoef de film in ieder geval niet te hebben', vindt de een. 'Het was allemaal wat te negatief, want er zijn ook goede zaken geweest. De kameraadschap en de jovialiteit bijvoorbeeld. Je moet de waarheid niet verdoezelen, maar de prettige dingen, die mis ik een beetje'. 'Onzin', meent een ander. 'Het was ook een trieste tijd. Dat kan niet vaak genoeg benadrukt worden. Ze hebben ons van het gebied af aan bedrogen'.²⁵

Erfgoed

Dat de berichtgeving in de audiovisuele media in deze periode niet alleen negatief was, blijkt uit een aflevering van *Erfgoed* over de mijnindustrie.²⁶ Deze werd uitgezonden in 1993 en geeft een veel positiever beeld van het mijnverleden dan de andere televisieprogramma's. Er wordt een beeld gegeven van de mijnbouw in het algemeen, hoe het werk eruitzag en wat er na de sluitingen gebeurde. Bij dit programma klinkt er voor het eerst iets van trots door over het mijnverleden, een sentiment dat later sterker zal worden.

²⁵ Jeanette Ackens, 'Treurnis en charme van vergeten tijd' *Limburgs Dagblad* 05-12-1990.

²⁶ Marga Wolthuis, *Erfgoed. De mijnindustrie* (KRO 03-04-1993).

Aan het begin van de aflevering vertelt een oud-mijnwerker over het dagelijkse leven van een mijnwerker. Er wordt een beeld geschetst van het mijnwerk zelf en van wat er gebeurde met Limburg na de mijnsluitingen. Uit de verhalen van de oud-mijnwerkers die in dit programma aan het woord komen blijkt dat er ook mensen waren voor wie de mijnsluitingen niet al teveel problemen opleverden. Deze verhalen waren tot dan toe nog weinig aan bod gekomen in de audiovisuele media.

De commentator benadrukt de grote rol die de mijnbouw speelde in Limburg: 'Driekwart eeuw hebben de mijnen in Zuid-Limburg het leven beheerst. Alle gebouwen, koeltorens en schachten zijn inmiddels opgeruimd. In Kerkrade, de oudste mijnstad, kijkt men met trots terug op het verleden'.

De manier waarop het mijnbouwverleden in deze documentaire in beeld wordt gebracht, lijkt op die in de oudere mijnbouwfilms. Het doel is vooral om een deel van het verleden toegankelijk te maken voor mensen die er zelf niet bij betrokken waren. De negatieve verhalen die op dat moment in de media overheersten, komen in deze productie niet naar voren. Het doel van dit programma is niet om actuele debatten uit de samenleving weer te geven, maar een overzicht te geven van de mijnbouwgeschiedenis. De eerdere representatie van de mijnwerker als silicosepatiënt en slachtoffer blijkt uit deze productie niet.

Zwarte ogen

In 2005 was het 40 jaar geleden dat de aankondiging van de mijnsluitingen gedaan werd. Daardoor is er wederom een opleving in de audiovisuele media wat betreft het mijnverleden. De regionale zender TV Limburg zendt een zesdelige serie uit, getiteld *De mijnen gaan dicht*.²⁷ Ook L1 vertoont een zesdelige serie die ingaat op verschillende aspecten van het mijnverleden, met de titel *Zwarte ogen*.²⁸ Men wil zich ervan verzekeren dat het mijnverleden voort blijft leven.

De serie *Zwarte ogen: Vertellingen uit de mijnstreek* werd uitgezonden door L1 tussen 28 september en 2 november 2004. De regisseur is Eugène van den Bosch, die ook *Afstand van de berg* regisseerde. Het eerste deel van deze serie gaat over het behoud van de mijnsteenbergen van de Oranje Nassau IV om daarmee het mijnverleden in stand te houden. De nieuwe houding ten opzichte van het mijnverleden blijkt ook uit het commentaar van Eugène van den Bosch aan het begin van de serie:

In 1979 interviewde ik Jozef Hodiament. Hij en zijn medekoempels wilden toen niets weten van een erfenis van de mijnindustrie, het was zwart, zwaar en onpersoonlijk. Nu, 25 jaar later, ben ik verrast door de andere toon en houding in de voormalige mijnstreek. Tegenwoordig willen de mensen weer trots zijn op de mijngeschiedenis en de herinnering eraan koesteren.

27 Paul Fekkes, *De mijnen gaan dicht* (TV Limburg 2005).

28 Eugène van den Bosch, *Zwarte ogen. Vertellingen uit de mijnstreek* (L1 2004).

Still uit de film 'Mijnwerkers van Morgen', 1956. Collectie DSM.

In deze eerste aflevering wordt vooral de nadruk gelegd op het feit dat het belangrijk is om het mijnverleden te herinneren en het toegankelijk te maken voor de toekomst. Het algemene sentiment is dat alle mijngebouwen en terreinen te snel afgebroken en gesaneerd zijn. Het leek wel alsof Limburg zich schaamde voor het mijnverleden en het zo snel mogelijk wilde wegstoppen. In het tweede deel, 'Het kolenfront', halen oud-mijnwerkers herinneringen op aan de OVS en het mijnwerk, waarbij vooral de nadruk ligt op hoe zwaar het werk voor de jongens was. Het derde deel, met de titel 'Droom en daad' laat zien welke rol de katholieke kerk speelde in het leven van de mijnwerker. De katholieke kerk en de mijndirecties bepaalden voor het grootste deel hoe het leven in Limburg eruit zag.

Het vierde deel gaat over het akkoordstelsel dat gehanteerd werd in de mijnen, een onderwerp dat in de audiovisuele media nog niet aan bod kwam. In het volgende deel wordt verteld over het ondergrondse gevaar en dan met name weer de ziekte silicose. De oud-mijnwerkers die geen uitkering kregen uitien hierin hun woede, ze zijn boos en voelen zich in de steek gelaten. De andere kant van het verhaal wordt echter ook belicht door Wiel Friedrichs van de Stichting Silicose Oud-Mijnwerkers. Hij legt uit dat er wel criteria gesteld moesten worden bij de toekenning van de uitkeringen en dat er niet genoeg geld was om iedereen iets te geven. Het laatste deel van deze serie draagt de titel 'De mijnen gaan dicht' en handelt over de mijnsluitingen en de gevolgen hiervan, niet alleen voor de mijnwerkers maar ook voor de provincie.

Mijn dorp De Hopel

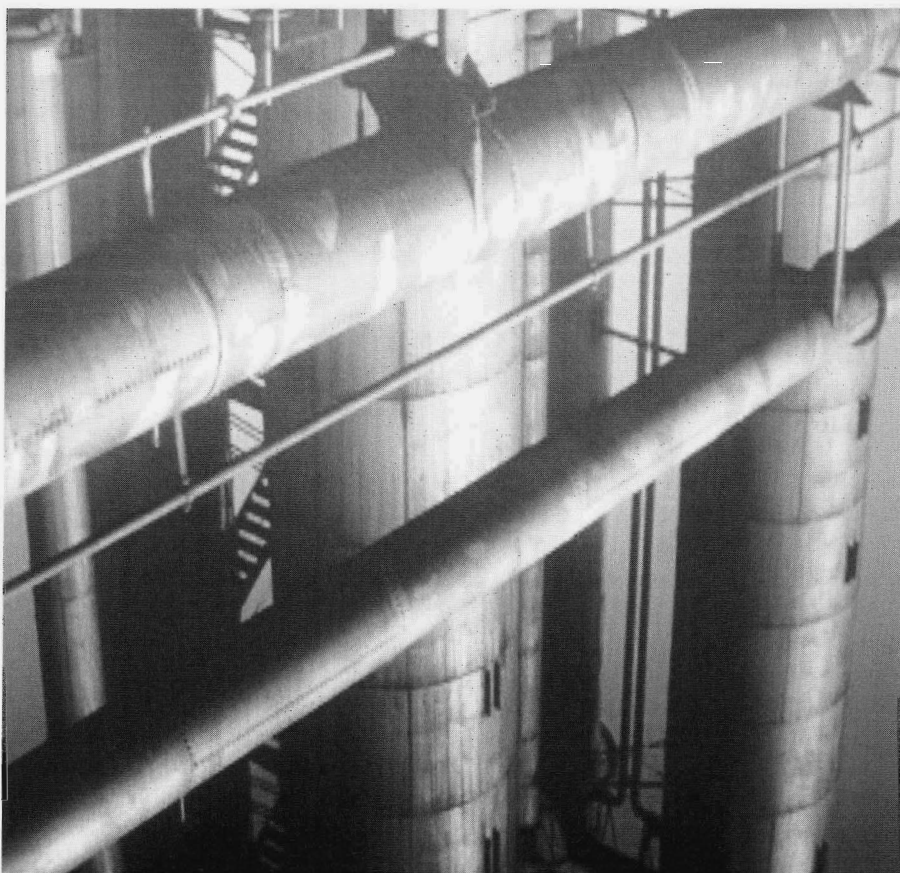
Een tweede programma dat een positief beeld van het mijnverleden laat zien, is een aflevering van de serie *Dokument*, met de titel *Fabrieksdorpen: de laatste kampels van mijn dorp De Hopel*.²⁹ De Hopel was een mijnkolonie dichtbij het kerkdorp Eygelshoven in de tegenwoordige gemeente Kerkrade. De Hopel werd gesticht door het particuliere mijnbedrijf Laura & Vereeniging; de kolonie lag vlak naast de mijn Laura. De eerste huizen van De Hopel werden gebouwd in 1906 en daarmee was het de eerste mijnwerkerskolonie van het gebied. Na een volledige renovatie heeft de wijk de status van historisch mijnmonument en enkele huizen staan op de monumentenlijst.³⁰ Het opvallendst aan het mijn-

dorp is dat de huizen wit geveerd zijn.³¹

29 Paul Enkelaaar, *Dokument. De laatste kampels van mijn dorp De Hopel* (NCRV 15-08-2005).

30 Auteur onbekend, 'Huisvesting, De Laura & Vereeniging in beeld – 03-12-2006 <http://www.lauramijn.nl/history2.htm>

31 Voor afbeeldingen van De Hopel zie: <http://www.iisg.nl/volkshuisvesting/p40.html>

Het programma wordt aangekondigd met: 'In 1968 sloot in Limburg de kolenmijn Laura haar poorten. Oud-mijnwerkers vertellen over de glorie dagen van de mijn in 'De laatste kompels'. Aan het begin klinkt het lied *Ich gong mörgen wer t'rük* van de groep Carboon. De toon van het programma is daardoor meteen een stuk positiever dan in de meeste eerdere producties. Er klinkt een sentiment in door van het leven van vroeger dat men toch wel mist. Zo zegt oud-mijnwerker Alois Kuiper: 'Ik kruip nou op de knieën terug als ik hetzelfde werk kan krijgen wat ik vroeger heb gehad, als ze de mijn weer open zouden maken'. Over De Hopel zelf zegt hij: 'Wat in de Hopel was dat trok bij mekaar, dat bleef ook bij mekaar. De een leerde de ander zo'n beetje kennen. Maar ja, daar is niet veel meer van over, van die ouwe, echte Hopel mensen'.

In de interviews met de oud-mijnwerkers halen zij herinneringen op aan het mijnwerk en het leven in het mijndorp. De oud-mijnwerkers vinden dat men te snel alle mijnterreinen en gebouwen heeft afgebroken. Zij vinden dat het mijnverleden moet voortleven. Oud-mijnwerker Pep Konte noemt de steenkolenmijn in Blegny in Luik als voorbeeld. Die is toegankelijk voor het publiek. Hij zegt dat het toch wel leuk is dat er zoiets is, daar kan iedereen het verleden de hand reiken. Hier in Limburg is alles opgeruimd, alsof men zich ervoor schaamde. Volgens Konte hadden ze best een schacht kunnen laten staan; die had niet mistaan in het landschap.

Het beeld van de mijnwerker als slachtoffer en silicosepatiënt is in deze aflevering van *Dokument* nauwelijks terug te vinden. De mijnwerkers blijken goede herinneringen aan hun tijd in de mijnen hebben overgehouden en kunnen eindelijk zonder wrok terugkijken. Ze vinden dat de mijntijd ook een zekere charme had, vooral door de kameraadschap onder de mijnwerkers.

Andere tijden

Dit blijkt ook uit de laatste productie die hier besproken wordt, een aflevering van het televisieprogramma *Andere tijden* over de OVS.³² Drie oud-mijnwerkers van de laatste generatie OVS-ers worden voorgesteld. Zij vertellen hoe het dagelijks leven op de OVS verliep en wat er met hen gebeurde na de mijnsluitingen. Deze drie mannen kwamen redelijk goed door de mijnsluitingen heen, maar dat heeft ook te maken met het feit dat zij zelf slechts korte tijd in de mijnen gewerkt hebben. Voor de oudere generatie was dit anders, zoals blijkt uit commentaar van de presentator Hans Goedkoop:

Heel hun leven werd geregeld door de mijn. Die zorgde voor hun huizen, hun verzekeringen, hun spaarrekeningen, voor winkels waar je op de pof kon kopen [...] en voor priesters natuurlijk om de zeden hoog te houden. De mijn was een wereld, kant-en-klaar. Daarbuiten hoefde je nooit te komen. Des te pijnlijker en dreigender de gedachte dat de mijn op afzienbare tijd gesloten zou kunnen worden.

32 Ad van Liempt en Carla Boos, *Andere tijden. De ondergrondse vakschool van de staatsmijnen* (NPS i.s.m. VPRO 13-12-2005).

Mijnwerkers paraderen voor de camera. Beeld van de opnames van de film 'Het Nederlands Staatsmijnbedrijf anno 1952'. Bron: Steenkool, maart 1952.

Verder zegt hij hierover:

Een ode aan de mijnwerker. Nu in museumvorm, vol nostalgie, tientallen jaren later, heeft iets waar je van opkijkt. Het werken in de mijn was toch vreselijk en het sluiten van de mijnen was toch ook vreselijk? Je hoort toch altijd die verhalen van oud-mijnwerkers die geen baan meer kunnen krijgen, thuis bij moeder de vrouw zaten te kniezen en door stoflongen het loodje legden. Maar de werkelijkheid blijkt weer eens ingewikkelder. Hoe waar dat ook geweest mag zijn voor sommige ouderen, de jongeren zijn er over het algemeen aardig doorheen gekomen. Die vonden vaak wel een baan, hadden nog geen stoflongen en kijken, viel ons op, hoofdzakelijk met plezier terug op de kameraadschap van hun jonge kompeljaren. Misschien zelfs wel met trots, met dank aan de ondergrondse vakschool.

De aflevering geeft een beeld van de gevolgen van de mijnsluitingen voor de jongere mijnwerkers, voor wie het leven nog niet helemaal om de mijnen draaide. Door afwisselend interviews en beelden uit verschillende films en programma's te laten zien wordt het verleden tot leven gebracht voor volgende generaties.

Conclusie

De manier waarop de mijnwerker in de audiovisuele media werd gerepresenteerd maakte in de afgelopen tachtig jaar een sterke ontwikkeling door. In de opdrachtfilms van Staatsmijnen wordt de mijnwerker als icoon neergezet. Het beroep van mijnwerker krijgt in deze films de allure van avontuur. In de film van de Katholieke Mijnwerkersbond wordt een tevreden mijnwerker getoond, die zonder klagen zijn werk kan doen omdat hij altijd kan rekenen op de steun van zijn vakbond. In feite gaat het in deze gevallen om propagandafilms, die een buitengewoon positief beeld van het mijnwerk geven. Deze films willen ook laten zien dat mijnwerker niet alleen een beroep was. Zijn hele sociale leven draaide om de mijn. Het was gebaseerd op contacten met collega's en ook het leefritme van de mijnwerkersgezinnen werd bepaald door het werk in de mijn. De mijnbouw hoorde in alle opzichten bij Limburg.

In de televisieprogramma's vanaf 1971 verdwijnt het rooskleurige beeld. Zij gaan vooral over de economische problemen die de mijnsluitingen met zich meebrengen, de werkloosheid en de problemen met de omscholing. In deze periode ontstaat een beeld van de mijnwerker als slachtoffer. Ook de beroepsziekte silicose wordt dan nadrukkelijk aan de orde gesteld.

Naarmate de mijnbouw of de nasleep daarvan een minder grote rol spelen in het dagelijks leven van de ex-mijnwerkers, ontstaat er ruimte voor een ander beeld. In producties naar aanleiding van de herdenkingen van de mijnsluitingen zien wij het ontstaan van een herinneringscultuur, ook onder de oud-mijnwerkers zelf. De oud-mijnwerkers willen zich ervan verzekeren dat het mijnverleden bekend blijft. Zij willen trots zijn op het mijnverleden en zij willen dat daar aandacht voor komt.

Hoe vaak mijnbouw en mijnwerkers nog in de audiovisuele media zullen verschijnen is niet met zekerheid te zeggen. Als de lijn van de afgelopen jaren vastgehouden wordt, dan zullen die onderwerpen alleen nog bij herdenkingen aan bod komen. Maar hoe lang zal men de mijnsluitingen nog blijven herdenken? Zullen de mijnwerkers inderdaad, zoals ze zelf vrezen, ooit helemaal vergeten worden? Dit zijn vragen die pas in de toekomst beantwoord kunnen worden.

Over de auteurs

Dr. Antoon Bosch (1953) is universitair hoofddocent cultuurgeschiedenis bij de Faculteit Cultuurwetenschappen van de Open Universiteit Nederland.
E-mail: toon.bosch@ou.nl

Dr. Ben Gales (1953) is als universitair docent verbonden aan de Faculteit Economie en Bedrijfskunde van de Rijksuniversiteit Groningen. Hij is tevens opleidingsdirecteur van het Posthumus Instituut, de Nederlands-Vlaamse onderzoeksschool voor Economische en Sociale Geschiedenis. Hij publiceerde *Delven en slepen. Steenkolenmijnbouw in Limburg: techniek, winning en markt gedurende de achttiende en negentiende eeuw* in 2004. Op dit ogenblik werkt hij aan een onderzoek naar energiegebruik in Nederland en omringende landen op de lange termijn, een comparatieve geschiedenis van steenkolenwinning en een geschiedenis van ongevallen en soortgelijke risico's in de industriële samenleving.
E-mail: b.p.a.gales@rug.nl

Eva Hacking MA (1982) rondde in 2007 de masteropleiding Film- en Televisiewetenschap aan de Universiteit van Utrecht af. Tijdens haar stage bij het SHCL maakte zij een inventarisatie van televisieprogramma's en films over mijnbouw in Limburg. Hieruit volgde een scriptie over hetzelfde onderwerp. Momenteel is zij werkzaam als ondersteunend begeleider van kinderen met een leerstoornis.
E-mail: eva_hacking@hotmail.com

Prof. dr. Ad Knotter (1952) is directeur van het SHCL en bijzonder hoogleraar in de vergelijkende regionale geschiedenis, in het bijzonder die van Limburg en aangrenzende regio's aan de Universiteit Maastricht.
E-mail: a.knotter@shcl.unimaas.nl

Drs. Serge Langeweg (1958) studeerde sociale en economische geschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Hij is werkzaam als beleidsmedewerker collecties bij Industrion in Kerkrade. Momenteel is hij bovendien tijdelijk verbonden aan Universiteit Maastricht / Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, waar hij een proefschrift voorbereidt over de arbeidsmarkt voor mijnwerkers in Nederlands-Limburg in de periode 1900-1965.
E-mail: s.langeweg@history.unimaas.nl

Drs. Leentje Mostert (1978) studeerde Cultuurwetenschappen aan de Universiteit Maastricht. Ze deed onderzoek naar het werk en leven van Hub. Leufkens en publiceerde in 2006 het boek *Hub. Leufkens. Een ondernemend kunstenaar. Fotograaf en filmer van Limburg en Java*. Momenteel is ze als toegevoegd docent verbonden aan de Faculteit der Cultuur- en Maatschappijwetenschappen van de UM.
E-mail: l.mostert@history.unimaas.nl

Drs. Leen Roels (1981) studeerde Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Gent. Sinds september 2005 is zij promovenda bij de Faculteit der Cultuur- en Maatschappijwetenschappen van de Universiteit Maastricht. Zij doet onderzoek naar de arbeidsmarkt voor mijnwerkers in het Luikse bekken.
E-mail: L.Roels@history.unimaas.nl

Dr. Joost Welten (1963) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Utrecht. In 2007 promoveerde hij aan deze universiteit op een proefschrift getiteld *In dienst voor Napoleons Europese droom. De verstoring van de plattelandssamenleving in Weert* (Leuven 2007). Hij is werkzaam als publicist.
E-mail: j.welten@freeler.nl

Groeten uit de mijnstreek. Fotograaf Hub. Leufkens en de mijnen

Al decennia lang wordt Zuid-Limburg gepromoot als een toeristische parel, een streek met een idyllisch landschap. Je vindt er nog witte vakwerkhuisjes en eeuwenoude kastelen, uitgestrekte bossen tegen de hellingen van de heuvels en kronkelende riviertjes. Het lijkt wel alsof er de afgelopen eeuw weinig is veranderd. Toch stond de streek aan het begin van de vorige eeuw voor een grote uitdaging. De opkomende mijnindustrie bracht ingrijpende veranderingen met zich mee. Het bevolkingsaantal steeg spectaculair; landbouwgrond moest plaats maken voor bedrijfsterreinen en woongebied; dorpen barstten uit hun voegen en groeiden uit tot moderne steden. De industrialisering veranderde het landschap grondig. Eeuwenoude kastelen werden plots geflankeerd door schachten en koeltorens van mijnbedrijven.

Sinds het begin van de jaren 1920 legde amateurfotograaf Hub. Leufkens (1894-1962) Zuid-Limburg vast op de gevoelige plaat.¹ Na een verblijf van negen jaar in Nederlands-Indië, vestigde hij zich in 1935 als zelfstandig fotograaf, filmer en uitgever in Heerlen. Hoewel hij zijn verblijf in de Nederlandse kolonie uitvoerig gedocumenteerd heeft, was het pittoreske beeld van Limburg zijn handelsmerk. Veel voorkomende onderwerpen in zijn werk waren landbouwers met paard en kar, veldkruisen, kerken en devotiebeelden. Naast het Limburgse heuvellandschap, oude monumenten, religie en het leven op het platteland tonen zijn foto's de mooiste plekjes van onder meer steden als Maastricht, Roermond en Sittard. Van de zwanen op de vijver tot monumentale gebouwen en de sfeer in de straten. Het vastleggen van de schoonheid van de streek was een passie. Maar omwille van een oogziekte moest hij rond 1955 noodgedwongen een punt zetten achter zijn artistieke loopbaan.

Natuurschoon, monumenten en oude tradities lijken moeilijk te verzoenen met vernieuwing en industrialisering. Daarom is het interessant om stil te staan bij de manier waarop Leufkens omging met deze evolutie. Bracht hij ook de mijnbouw in beeld? En zo ja, hoe? Men zou verwachten dat hij de opkomende industrie als een bedreiging beschouwde. Toch blijkt uit zijn foto's geen negatieve houding. De Limburgse mijnindustrie ontbreekt niet in Leufkens' oeuvre en hij bracht de veranderingen zelfs op een positieve manier in beeld. Talrijke publicaties benadrukten de voordelen van de modernisering en ook Leufkens zocht een manier om zijn liefde voor het arcadische en pittoreske Limburg te verzoenen met de vernieuwing en veranderingen in de streek.

Die verzoening van traditie en moderniteit komt het meest opmerkelijk tot uiting in toeristische brochures. Zowel de moderne mijnindustrie als het natuurschoon werden hierin in de eerste helft van vorige eeuw beschouwd als troeven en bezienswaardigheden. Leufkens droeg hieraan zijn steentje bij. Daarvan getuigt onder meer de toeristische brochure van Heerlen die eind jaren 1930 verscheen, ontworpen en rijk geïllustreerd door Leufkens (afbeelding 1). De gemeente wordt voorgesteld als 'een uniek centrum van landschap met kasteel-

1 Zie ook L. Mostert, *Hub. Leufkens. Een ondernemend kunstenaar* (Zwolle 2006).

len zoals nergens ter wereld', maar ook als een 'moderne en gezonde woonstad' en 'centrum van de mijnstreek'.² Idyllische beelden van romantische kastelen, rustige landwegen en een boer die met paarden en traditionele werktuigen het land bewerkt, staan naast beelden van een uitgestrekt mijnterrein, nieuwe woonwijken en een drukke winkelstad met moderne architectuur. 'Een snel groeiende stad' met aspecten van een 'grootstad in wording', zo luidt een bij-schrift. Twee foto's geven een overzicht van het mijnbedrijf. Beide beelden zijn genomen vanaf een afstand. Het is valavond en de lichten in de bedrijfsgebouwen zijn al ontstoken, wat een spel geeft van schitterende lichtjes in de verte. Het silhouet van de gebouwen tekent zich af tegen de horizon. Rookpluimen uit de schoorstenen worden duidelijk afgetekend tegen de gloed aan de hemel. De foto's lijken beide genomen op een mooie zomeravond en geven een romantisch beeld van de industrie. Een straatbeeld van Heerlen met daarop onder meer de tram en de auto's in de stad, illustreert de goede bereikbaarheid. Leufkens toont Heerlen als een moderne industriestad in een prachtige, landelijke omgeving. Dat hij dit niet als een contradictie beschouwt, illustreert de opmerkelijke opmaak van de brochure. Onder de foto van het mijnbedrijf met zijn talrijke rokende schoorstenen, en boven een beeld van een moderne woonwijk, prijkt het bijschrift 'Heerlen, moderne en gezonde woonstad als weinige ander'. 'Gezonde woonstad' en rokende industrie gaan volgens onze huidige ideeën moeilijk samen. Maar in de jaren 1930 werden daar duidelijk minder vragen bij gesteld. Sterker nog, het is net die combinatie die Heerlen volgens de brochure typeert. En beide elementen worden daarbij als bezienswaardigheid en troef aan de man gebracht.

Leufkens' foto's sierden talloze toeristische folders en artikelen in kranten en tijdschriften. Hij gaf ook fotoboeken uit over de schoonheid van zijn geliefde streek. Maar het bekendst zijn zijn prentbriefkaarten, in totaal een vijftienhonderd à tweeduizend.³ Op de meeste kaarten staan oude monumenten, het religieuze leven, het pittoreske landschap en het platteland centraal. Modernisering in Limburg komt minder vaak aan bod. Slechts twee reeksen prentbriefkaarten handelen over de Limburgse steenkoolmijnen. Wanneer de kaarten voor het eerst verschenen is niet duidelijk. Wel kunnen we enkele beelden dateren, ze zijn vermoedelijk gemaakt in of vlak voor 1938.⁴ De twee reeksen van twaalf prentbriefkaarten tonen de boven- en ondergrondse werkomgeving en de mijnwerkers in actie. Voor de reeks *Het Mijnbedrijf bovengronds* (uitgegeven door de Limburgsche Boek- en Kunsthandel, Saroleastraat, Heerlen) fotografeerde Leufkens op de bedrijfsterreinen van de Oranje-Nassau Mijn I te Heerlen, de Oranje-Nassau Mijn III te Heerlerheide en de cokesfabriek Maurits in Lutterade (afbeelding 2, 3, 4 en 5). De nadruk ligt hier op de gebouwen. Op sommige foto's staan specifieke bouwwerken centraal: de 135 meter hoge toren van de ON I, de blustoren van de cokesfabriek Maurits die de hele dag omringd werd door

2 VVV-brochure Heerlen, collectie Hub. Leufkens, Limburgs Museum te Venlo.

3 Schatting gebaseerd op de collectie Hub. Leufkens, Limburgs Museum te Venlo.

4 Enkele foto's verschenen in *Mijndorp Terwinselen*, uitgegeven in 1938.

rook, koeltorens en de moderne schachtblokken van de Maurits. Andere beelden tonen de skyline van de moderne industriestad, waarbij grote gebouwen en hoge torens en schachten zich aftekenen tegen de hemel.⁵

Leufkens gebruikt een laag camerastandpunt wanneer hij de gebouwen op het mijnterrein fotografeert. Door de koeltorens vanaf hun voet in beeld te brengen, benadrukt hij hun grootte en omvang. Door de horizon niet te tonen en geen referentiekader op te nemen in de compositie, lijkt het bouwwerk nog imposanter. Ook de steenhoop lijkt immens gezien uit kikkerperspectief van onder de kabelbaan aan de voet van de berg (afbeelding 2).

Mijnwerkers zijn in de reeks *Het Mijnbedrijf bovengronds* slechts hier en daar in de verte te zien. Aan hen wordt meer aandacht besteed in de reeks over het ondergrondse mijnbedrijf (afbeelding 6). Portretten zijn het niet, eerder beelden van hun werkzaamheden ondergronds. 'Hoe worden onze kolen gewonnen? De serie fotokaarten van Hub. Leufkens van den ondergrondschen mijnarbeid in Limburg geeft daarop een antwoord', zo belooft het opschrift op de envelop waarin de serie kaarten verkocht werden.⁶ Leufkens toont hoe de steenkolen ontgonnen worden met behulp van een luchtdrukhamer. In de steengang wacht een luchtdruklocomotief en bij de lift worden de wagons beladen. De korte bijschriften op de achterkant van de kaarten geven enige achtergrondinformatie. Ze wijzen bijvoorbeeld op de lederen pet, lederen handbeschermers en de houten ondersteuning boven het hoofd van de mijnwerker ter bescherming, en vertellen kort en bondig over de elektrische lamp die van stroom werd voorzien door een dynamo, aangedreven met een luchtdrukmotor. De reeks is in beeld gebracht vanaf het oogpunt van een toeschouwer. Interactie tussen Leufkens en de mijnwerkers is er nauwelijks. Tijd voor een pauze of een praatje met de fotograaf lijken deze hard werkende mannen niet te hebben. Iedereen werkt vlijtig voort terwijl de fotograaf zijn werk doet. De beelden geven blijk van respect. Leufkens toont hen als dappere, sterke, gespierde mannen. Ze beschikken over modern materiaal, maar werken in moeilijke omstandigheden. Ze werken in het donker en verrichten fysiek zware arbeid. Ook moeten ze vaak ongemakkelijke houdingen aannemen, zo is te zien op een beeld van de mijnwerker die bovenop een metalen constructie zit (afbeelding 6). Al zittend breekt hij de kolen los met behulp van een luchtdrukhamer. Onder hem loopt de transportband die de kolen naar de laadbak brengt.

Deze beelden van de boven- en ondergrondse Limburgse mijnbedrijven verschenen niet enkel op prentbriefkaarten. Leufkens gebruikte ze ook als illustratie in enkele boeken; sommige sierden zelfs een koekjesdoos.⁷ In de uitgave *Het tweede bedrijf* dienen Leufkens' foto's als illustratie bij een verhaal over het ontstaan van de Limburgse mijnen en de exploitatie ervan.⁸ De tekst is van de

5 Twee overzichtsbeelden 'Oranje-Nassau Mijn I te Heerlen' en 'Gezicht op de Mijnstreek' werden ook gebruikt voor de toeristische brochure van Heerlen, eerder beschreven.

6 Collectie Hub. Leufkens, Limburgs Museum te Venlo, nr. L21.919 t/m L21.930.

7 Aanwezig in collectie Hub. Leufkens, Limburgs Museum te Venlo.

8 B. Bekman, *Het tweede bedrijf* (Heerlen 1946).

hand van Bernard Bekman, het toenmalige hoofd van de Voorlichtingsdienst van de Staatsmijnen. Een publicatie in boekvorm waarbij de modernisering in Zuid-Limburg centraal stond was *Mijndorp Terwinselen*, verschenen in 1938.⁹ Leufkens maakte dit fotoboek in opdracht van pastoor Spiertz, priester in Terwinselen. Het werd uitgegeven door N.V. Maatschappij tot Exploitatie van het Limburgsch Dagblad in Heerlen. Een recensent noemde het 'zeker een aardig idee om juist dit mijndorp, zonder verleden, zonder traditie, doch niet zonder schoonheid of cultuur, als onderwerp te kiezen'.¹⁰ Voor de komst van Staatsmijn Wilhelmina was Terwinselen niet meer dan een gehucht, zo wordt verteld in het boek (afbeelding 7). Staatsmijn Wilhelmina, de kleinste en oudste staatsmijn van Nederland, waar in 1906 de eerste kolen werden gedolven, had er grote veranderingen teweeggebracht. Tot 1969 was het bedrijf de grootste werkgever in Terwinselen. De mijn bracht er werkgelegenheid en welvaart en in korte tijd groeide het gehucht uit tot een samenleving met talrijke voorzieningen. De dertig foto's uit het fotoboek *Mijndorp Terwinselen*, met bijbehorend onderschrift, belichten de verbeteringen voor de inwoners en de rol van de Kerk:

Het Limburgse mijndorp Terwinselen [...] was vroeger enkel de vreedzame hoeve van denzelfden naam, totdat de reus van de nieuwen tijd erachter oprees [...], de mijn, en door den arbeid der menschen een nieuw dorp ontstond in de weelderige, limburgsche velden. Toen het silhouet van de mijn als het beeld van den nieuwen tijd zich tegen de lucht verhief, bouwde het Geloof, dat alle tijden beheerscht, zijn middelpunt de kerk en plantte zich voort langs de wegen. Zoo groeide Terwinselen tot een dorp, met schilderachtige hoekjes, uit ouden tijd naast moderne, zonnige woningen, tot een dorp met frissche, ruime straten en fraaie pleinen, met een idyllische pastorie, een aantrekkelijk verenigingsgebouw, het culturele middelpunt, dat de Staatsmijnen haar arbeiders verschaften, en een vriendelijke huishoudschool.¹¹

Opmerkelijk is hoe *Mijndorp Terwinselen* de voordelen van de industrialisering benadrukt. Uit Leufkens' beelden blijkt een positieve houding ten opzichte van de veranderingen. Ze erkennen dat het landschap veranderde, maar benadrukken dat de landelijke omgeving behouden bleef. Dit doet Leufkens door selectief te zijn in de getoonde onderwerpen en de manier waarop de industrie in beeld wordt gebracht. De meeste foto's verbinden het mijnbedrijf en de woonomgeving van de arbeiders visueel aan een groene omgeving. Ze brengen het mijnbedrijf, de woonwijken en de omliggende natuur veelal samen in beeld. Zo worden de koeltorens geflankeerd door enkele bomen, en ook de steenhopen worden gefotografeerd met op de voorgrond drie statige exemplaren (afbeelding 8).

De kerktoeren op een luchtfoto van de omgeving, toont aan dat het mijnterrein zich vlak buiten het woongebied bevindt (afbeelding 9). Op een foto van de 'vriendelijke huishoudschool' zijn in de verte een schacht, koeltorens en enkele

⁹ H. Leufkens, *Mijndorp Terwinselen* (Heerlen 1938).

¹⁰ *De Nedermaas*, jrg. 15, no. 9, p. 179.

¹¹ Leufkens, *Mijndorp Terwinselen*.

andere gebouwen van het mijnbedrijf te zien. En na zijn *schicht* werkt vader in zijn tuintje, met op de achtergrond drie steenhopen. Het mijnbedrijf maakt niet alleen onderdeel uit van het beroepsleven van de mannen, het drukt ook een stempel op de leefwereld van de rest van het gezin en van de gelovige dorpsgemeenschap. In de foto's worden de vooruitgang, de welvaart en de nieuwe voorzieningen onderstreept, steeds met een verwijzing naar het mijnbedrijf dat hiervoor verantwoordelijk zou zijn.

'Zoo ziet men Terwinselen vanaf de steenberg der mijn als de daverende, rookende industrie', verklaart het onderschrift bij een overzichtsbeeld. Gezien vanaf de steenhoop ziet het bedrijf er misschien 'daverend' en 'rookend' uit. Maar industrie en cultureel erfgoed sluiten elkaar in Terwinselen niet uit. Ze bestaan naast elkaar en kunnen elkaar zelfs versterken. Terwinselen groeide uit tot een dorp met zowel schilderachtige hoekjes uit 'ouden tijd', als moderne woningen en talrijke voorzieningen voor de bewoners. In tegenstelling tot de beelden op enkele prentbriefkaarten, worden de typische beelden van mijnwerkers in hun werkkledij, met vuile handen en zwart gezicht, hier niet getoond. Ook het zware werk komt niet in beeld. Maar op een vergelijkbare manier als Leufkens deed bij de toeristische brochure over Heerlen, benadrukt hij ook hier de harmonie van natuurschoon, leven en industrie.

Een tiental jaren later leverde Leufkens opnieuw een wezenlijke bijdrage aan een publicatie ter promotie van de vooruitgang. In 1951 verscheen *Veertig jaren arbeiderswoningen in Limburg 'Ons Limburg', 1911-1951*, door Remigius Dieteren O.F.M.. Dit gedenkboek beschrijft de geschiedenis van de Vereniging *Ons Limburg*, die de krachten van een zestigtal woningbouwverenigingen bundelde. Samen trachtten ze de problemen op het vlak van de huisvesting in Zuid-Limburg op te lossen. De opkomst van de mijnbouw bracht veel huisvestingsproblemen met zich mee. Het gedenkboek schetst de realisaties van de vereniging. Leufkens voorzag het boek van illustraties, veelal straatbeelden van woonwijken in Venlo, Sittard, Geleen, Brunssum, Roermond en Helden in 1947, 1948 en 1950.

Leufkens' foto's kunnen beschouwd worden als een poging om de opkomst van de mijnindustrie 'acceptabel' te maken in het Limburgse bewustzijn. Zijn beelden dragen bij aan een positieve beeldvorming van de modernisering en industrialisering in Zuid-Limburg door te benadrukken dat het verleden niet uitgewist werd, maar dat er wel degelijk harmonie bleef heersen. Die keuze kan pragmatisch zijn en werd hem mogelijk ingefluisterd door opdrachtgevers. Maar over de inhoudelijke afspraken tussen Leufkens en zijn opdrachtgevers is weinig bekend, al lijkt het aannemelijk dat een positieve benadering door hen werd gewaardeerd. Maar concrete verzoeken of richtlijnen daaromtrent zijn niet bekend. De positieve benadering waarvoor Leufkens opteert, is echter ook terug te vinden op losse afdrucken uit de collectie Leufkens die, zover bekend, niet werden gepubliceerd.¹² Toen hij de foto van het groepje mijnwerkers maakte (afbeelding 10), zat voor de vier mannen de *schicht* er waarschijnlijk net op, ofwel rustten ze nog even uit voor ze aan hun dagtaak zouden beginnen.

12 Collectie Hub. Leufkens, Limburgs Museum te Venlo.

Dat doet de pungel tenminste vermoeden, die tussen hen op de grond ligt. Ze zitten allen op de grond, zijn vrolijk, goedlachs, en steken een sigaretje op. Dat het goede kameraden zijn blijkt duidelijk uit het beeld. De fotograaf bukte zich, of ging door de knieën, zodat hij zich op dezelfde hoogte bevond. Door te kiezen voor dit camerastandpunt vereenzelvigd hij zich met deze mijnwerkers. Hij, en met hem ook de kijker, wordt als het ware één van hen.

'Mijnwerker terug van de arbeid', luidt het opschrift bij het portret van de man met zijn pijp (afbeelding 11).¹³ De foto is genomen van een lager standpunt: de camera kijkt iets omhoog. Nadrukkelijk lachen doet de man niet. Toch kijkt hij vriendelijk, misschien zelfs met een licht ironische glimlach, alsof hij zich afvraagt waarom de fotograaf hem portretteert. De mijnwerker neemt een trotse houding aan: hij staat rechtop en kijkt een beetje strak doch vriendelijk naar beneden, recht in de lens. Het aantal geposeerde portretten waarbij de personen in de lens kijken, is in Leufkens' oeuvre beperkt. Maar door zijn beeldvorming geeft hij blijk van respect en kameraadschap.

De relatie tussen de industrialisering en modernisering in Limburg enerzijds, en het pittoreske landschap anderzijds, is niet het belangrijkste thema in de fotoboeken die Leufkens in eigen beheer uitgaf.¹⁴ In *Honderd Fotografische Visies op Zuid-Limburg* verheerlijkt Leufkens niet de vernieuwing, maar wel oude tradities en de natuur. De foto's hiervoor maakte hij tussen 1922 en 1926 als amateurfotograaf. Leufkens woonde in Heerlen, waar de mijnindustrie al aan zijn opmars bezig was. In het honderd beelden tellende boek verheerlijkt hij de idylle van het Limburgse heuvellandschap, de oude religieuze traditie en het leven op het platteland. Vol overgave fotografeerde hij allerlei pittoreske taferelen in Zuid-Limburg, voor die onder invloed van de modernisering zouden verdwijnen. De mijnindustrie komt slechts drie keer in beeld, zij het op een merkwaardige manier. Twee gelijkaardige foto's tonen een kasteel (kasteel Hoensbroek en de ruïne van Kasteel Schaesberg) met op de achtergrond, in de verte, enkele rokende schoorstenen. 'Romantiek en industrie' luidt het onderschrift bij de foto van kasteel Hoensbroek. De schoorstenen staan klein maar statig naast het oude monument, verscholen tussen het groen. Leufkens lijkt hier enigszins te berusten in de veranderingen, aangezien hij toont hoe 'romantiek en industrie' in Limburg naast elkaar bestaan. Deze manier van weergeven kan in die zin beschouwd worden als een poging om beide een plaats te geven.

Leufkens zocht naar een eigen invalshoek om het samengaan van romantiek en industrie in Limburg te laten zien, zonder zich al te veel aan te trekken van oude of nieuwe tendensen in de fotografie. Zijn picturale werkwijze stond op gespannen voet met de vernieuwende tendens in de fotografie vanaf de jaren 1920. De Nieuwe Fotografie gooide alle esthetische conventies overboord en streefde ernaar het onderwerp zo karakteristiek mogelijk en zonder subjectieve

¹³ Collectie Hub. Leufkens, Limburgs Museum te Venlo. Afdruk 14x20 cm.

¹⁴ Oorspronkelijke uitgave: H. Leufkens, *Honderd Fotografische Visies op Zuid-Limburg* (Maastricht z.j. [1932/33]); heruitgebracht als H. Leufkens, *Mooi Limburg I en II* (Heerlen 1937) en H. Leufkens, *Zuid-Limburg/South Limburg* (Heerlen 1945).

toevoegingen en emoties weer te geven.¹⁵ In Leufkens' beeldvorming zijn zowel picturale elementen terug te vinden als experimenten die eerder aan Nieuwe Fotografie doen denken. Leufkens zocht naar een manier om het nieuwe Limburg in beeld te brengen zonder zijn liefde voor het arcadische Limburg te verdoezelen. Moderne thema's en extreme camerastandpunten combineerde hij met een picturale beeldvorming van de streek (afbeelding 12). Aan de hand van zijn stijl en beeldvorming promootte hij in feite de harmonie tussen romantiek en industrie en leverde misschien onbewust een bijdrage aan het aanvaardbaar maken van de drastische veranderingen.

Leentje Mostert

Alle foto's zijn gemaakt door Hub. Leufkens. © Limburgs Museum Venlo.

¹⁵ E. Barents (red.), *Fotografie in Nederland, 1940-1975* ('s-Gravenhage 1978).

HEERLEN, winkelstad en
centrum van de mijnstreek.

Heerlen

vanaf de omringende hoogten gezien als een petieterig speelgoedje of
een lijn van flikkerende lichtjes,

de grootstad in wording.

is een snelgroeende stad en
biedt reeds aspecten van

HEERLEN, moderne en
gezonde woonstad als wei-
nige andere.

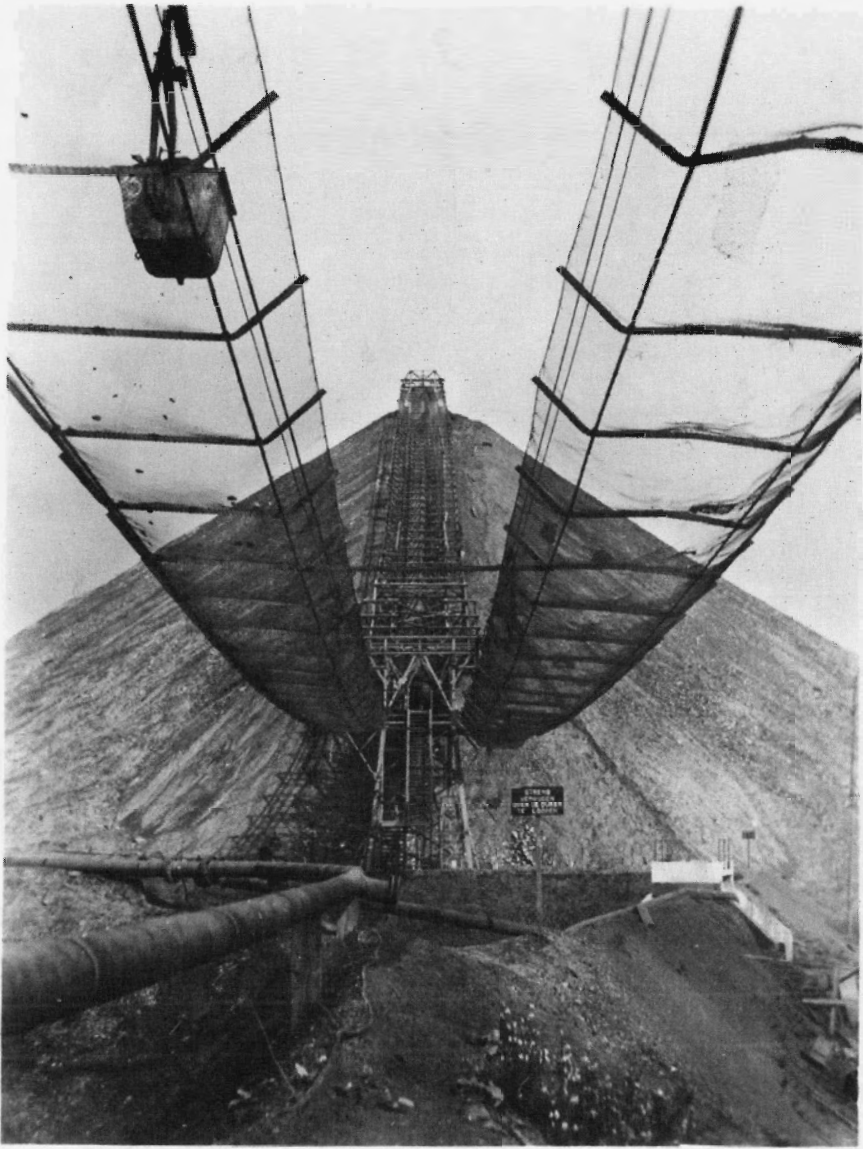
Met zijn prachtige, landelijke omgeving

wordt het nog te weinig gekozen als centrum van toerisme.

Afbeelding 1

Toeristische brochure over Heerlen. Ontwerp, foto's en tekst Hub. Leufkens, eind jaren 1930.

Het Mijnbedrijf (bovengronds)

Hub. Leulkens

Afbeelding 2

Prentbriefkaart uit de reeks Het Mijnbedrijf (bovengronds). Toelichting op de achterzijde: 'Kabelbaan voor het transport van afvalstenen der Oranje-Nassau Mijn I. Op de achtergrond de steenberg'.

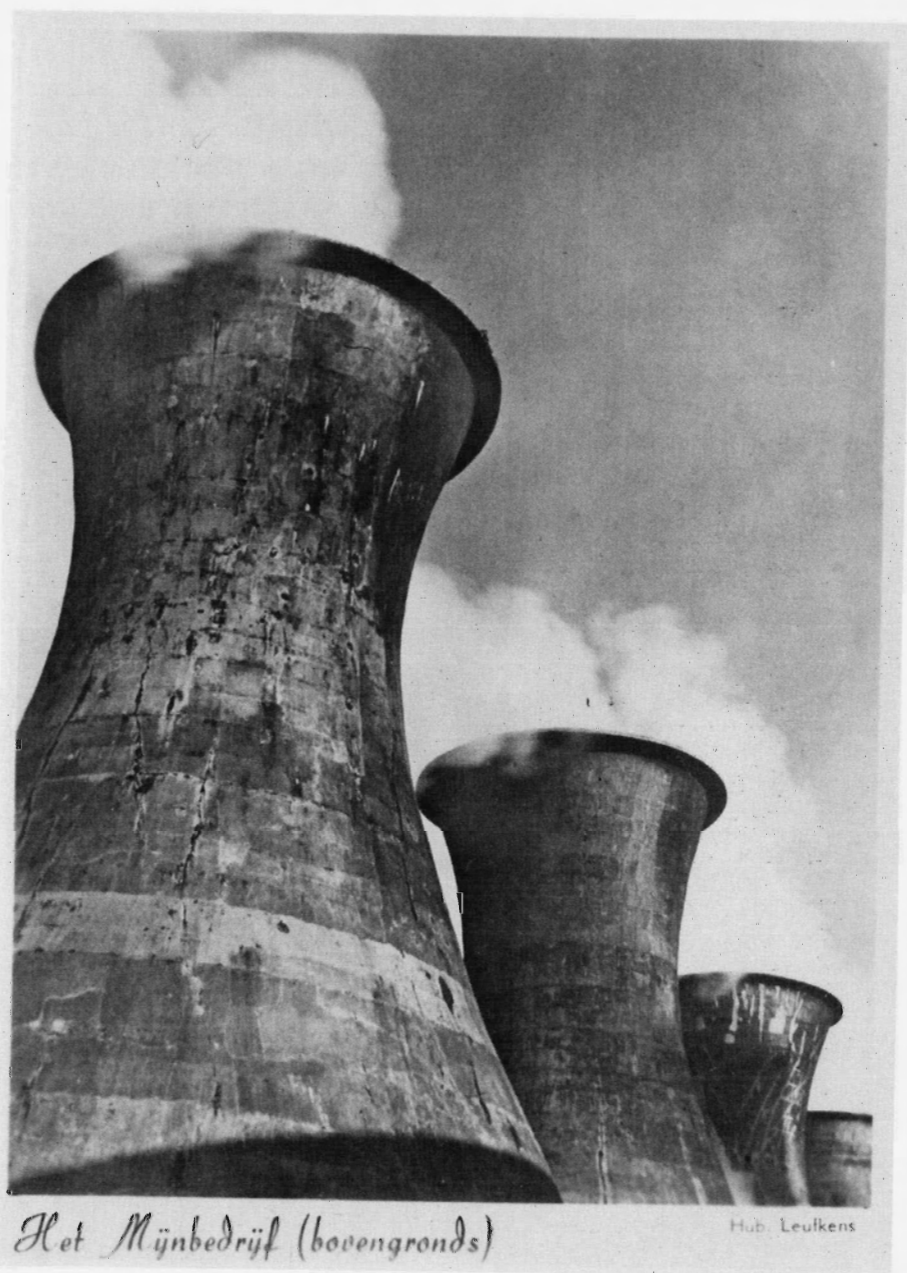
Foto en uitgave prentbriefkaart eind jaren 1930.

Afbeelding 3

Prentbriefkaart uit de reeks *Het Mijnbedrijf (bovengronds)*. Toelichting op de achterzijde: 'Opslagplaats van mijnhout voor ondergronds gebruik in de Oranje-Nassau Mijn III te Heerlerheide'.

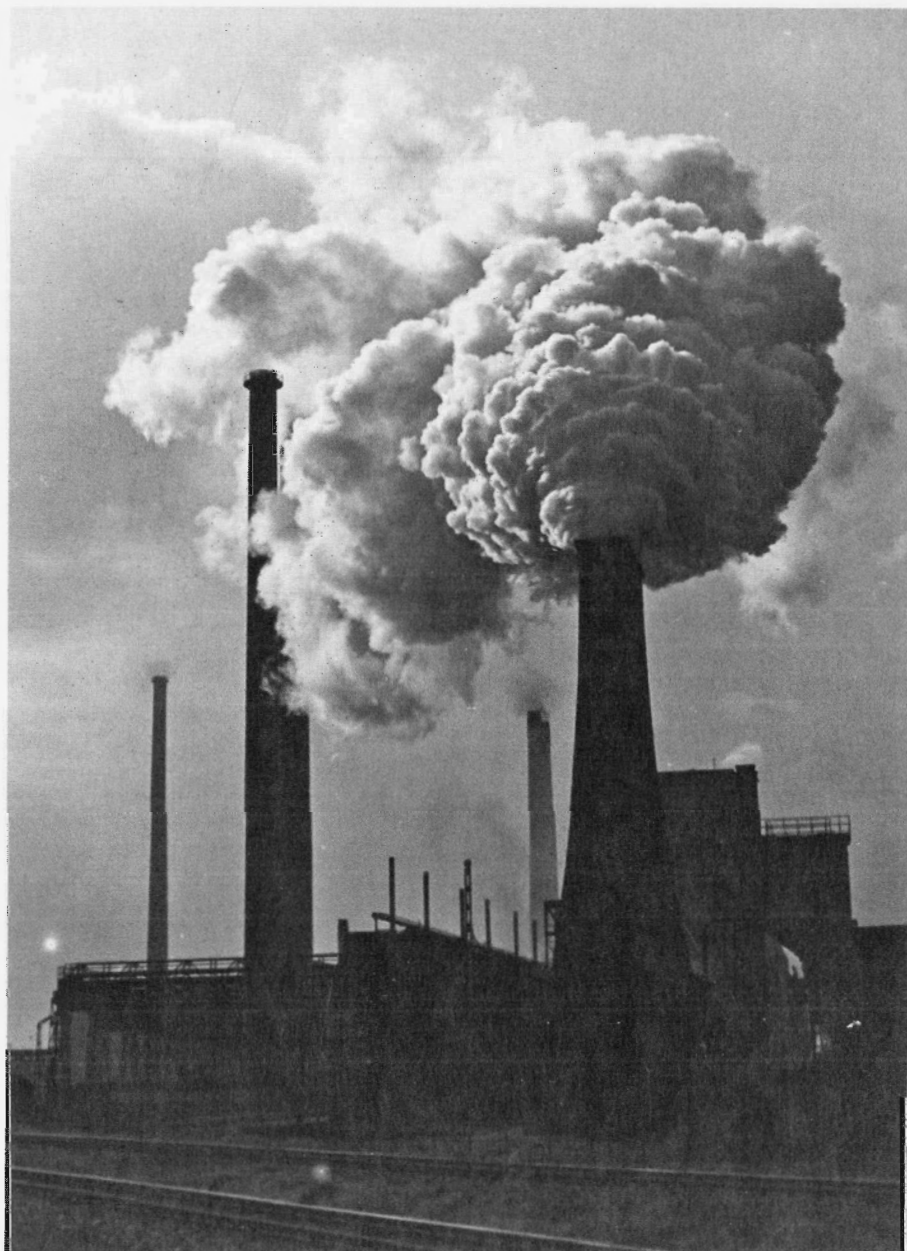
Foto en uitgave prentbriefkaart eind jaren 1930.

Afbeelding 4

Prentbriefkaart uit de reeks *Het Mynbedrijf (bovengronds)*. Toelichting op de achterzijde: 'De koeltorens der electrische centrales vormen een vertrouwd beeld in de mijnstreek. Op de bedrijven staan zij meestal in rijen opgesteld.'

Foto en uitgave prentbriefkaart eind jaren 1930.

Afbeelding 5

Verscheen eind jaren 1930 onder meer als één van de vier afbeeldingen op de prentbriefkaart Groeten uit de mijnstreek (Limburg) met als onderschrift 'Blushtoren mijn Maurits, Lutterade'.

Afbeelding 6

Verscheen eind jaren 1930 als prentbriefkaart in de reeks *Het Mijnbedrijf (ondergronds)*. Toelichting op de achterzijde: 'Een transportband als vervoermiddel van kolen in de galerij, waar de kolen in mijnwagens worden geladen. Men is bezig met het nabreken van het dak'.

Foto genomen in of rond 1938.

was vroeger enkel de vreedzame hoeve van denzelfden naam, totdat de reus van den nieuwen tijd erachter oprees . . . de mijn

Afbeelding 7

Foto uit het boek *Mijndorp Terwinselen*, uitgegeven in 1938.

Afbeelding 8

Verscheen eind jaren 1930 onder meer in *Mijndorp Terwinselen* en als prentbriefkaart in de reeks *Het Mijnbedrijf* (bovengronds). Toelichting op de achterzijde van de kaart: 'Op de tientallen meters hoge bergen naast de mijnen worden de stenen afgeworpen, die na de wassing der kolen als waardeveloos afval overblijven'.

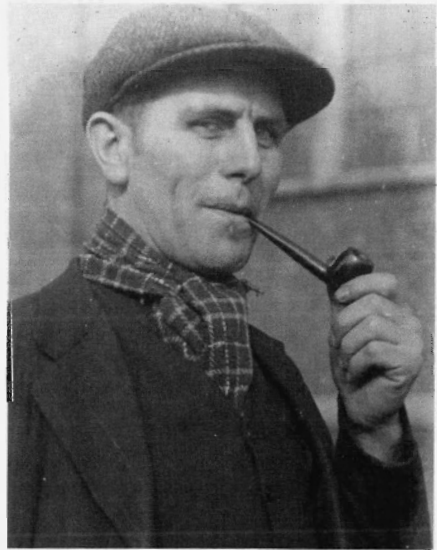
Afbeelding 9

Gedeelte van het mijnbedrijf Wilhelmina te Terwinselen, uit *Mijndorp Terwinselen* uitgegeven in 1938.

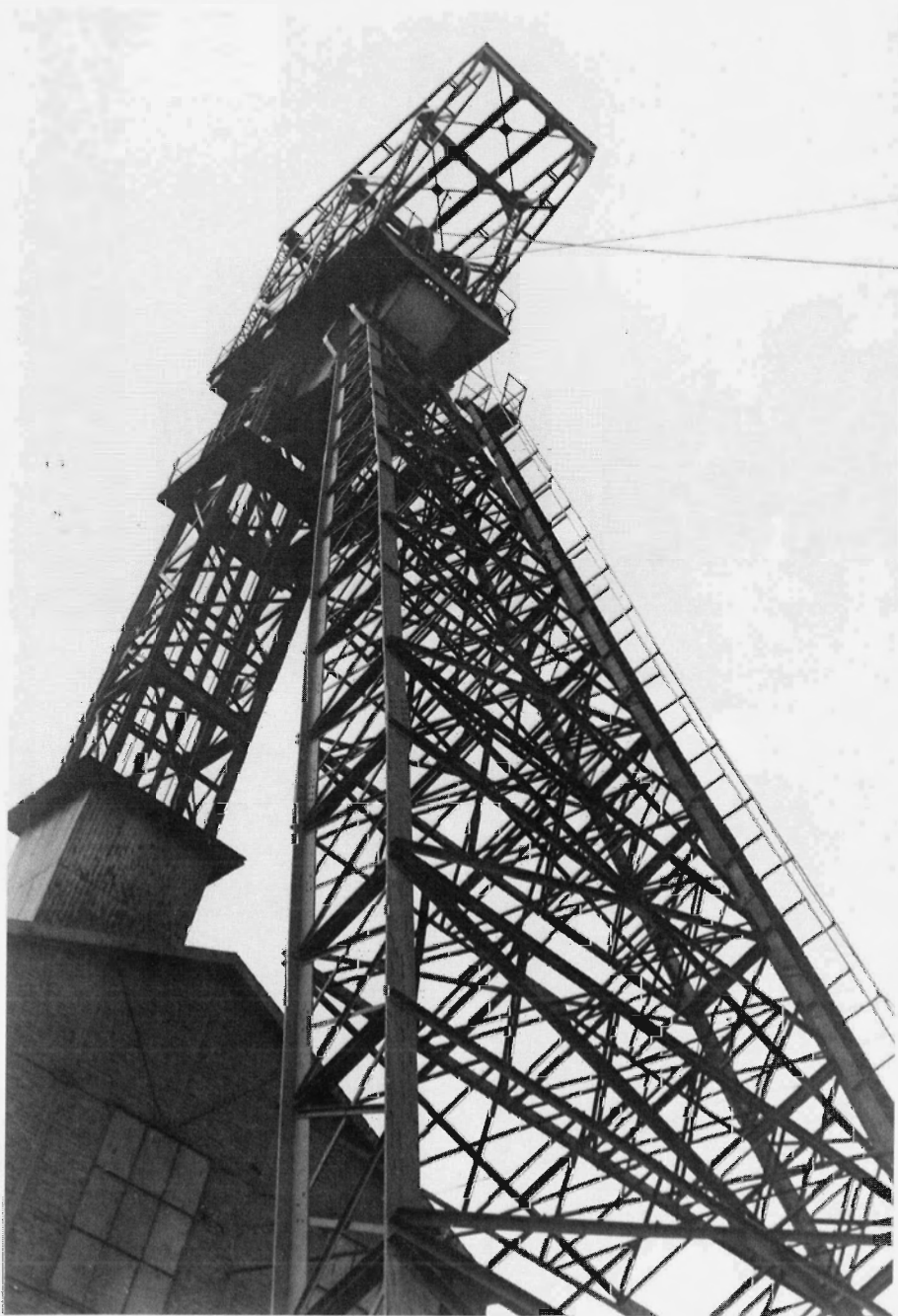
Afbeelding 10

Enkele mijnwerkers vlak voor of na hun schicht.
Jaartal onbekend, tussen 1935 en 1955.

Afbeelding 11

Toelichting op de achterzijde van de afdruk:
'Mijnwerker terug van de arbeid'.
Jaartal onbekend, tussen 1935 en 1955.

Afbeelding 12

Schacht in kikkerperspectief.

Jaartal onbekend, tussen 1935 en 1955.

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

Jaarverslag 2007

Inhoud

Algemeen	197
Organisatie	197
Wetenschappelijke activiteiten	200
Educatie en externe dienstverlening	204
Beheer en ontsluiting van de collecties	206
Bijlage 1. Samenstelling van het bestuur en de raad van advies	212
Bijlage 2. Organisatieschema en samenstelling van het personeel	213
Bijlage 3. Lidmaatschappen	213
Bijlage 4. Publicaties	214
Bijlage 5. Lezingen	214
Bijlage 6. Jaarverslag van de Stichting Maaslandse Monografieën	215
Bijlage 7. Schenkers van bibliotheekmateriaal	215
Bijlage 8. Acquisitie en dequisitie van archieven en documentatie	216
Bijlage 9. Begunstigers en contribuanten	220

Algemeen

Verhuizing SHCL eerste stap in vorming Historisch Centrum Limburg

Na vele jaren van voorbereiding ondertekenden de voorzitter en de secretaris namens het bestuur van het SHCL op 1 juni 2007 de overeenkomst tot inhuizing en verdere samenwerking met het Regionaal Historisch Centrum Limburg. De verhuizing is inmiddels uitgevoerd in de maand juni van 2008. Het jaar 2007 stond in het teken van de voorbereiding daarvan. Er zijn extra inspanningen geleverd om de archief- en bibliotheekcollecties van het SHCL zodanig te ordenen en te verzorgen dat zij in goede en geordende staat kunnen worden overgebracht. In de depots van het RHCL zijn omvangrijke verhuisbewegingen uitgevoerd en nieuwe verrijdbare stellingen geplaatst om onze collecties te kunnen onderbrengen. Er zijn verbouwingsplannen voor de kantoorruimten gemaakt en uitgevoerd. Er zijn plannen gemaakt over samenwerking op ICT- en digitaliseringsgebied, en over gezamenlijke dienstverlening aan het publiek. In 2007, dus al voor de daadwerkelijk verhuizing, was 'vooruitgeschoven' personeel van het SHCL aan het werk bij het RHCL om samen te werken bij de receptie, het bibliotheekbeheer en de implementatie van het digitale archiefsysteem MAIS-Flexis. In het najaar van 2007 werd een koper gevonden voor het pand Boschstraat 73 en de achterliggende kapel. Voorlopig blijft de Stichting SHCL ook in de nieuwe behuizing als zelfstandige instelling actief. In de komende tijd zullen ideeën worden uitgewerkt over de vorming van een gemeenschappelijk Historisch Centrum Limburg, waarin collectievorming wordt gecombineerd met wetenschappelijk onderzoek, educatieve diensten en publieksactiviteiten.

Organisatie

Cultural Governance

In de bestuursvergadering van mei zijn nieuwe statuten voor het SHCL vastgesteld, nadat daartoe de goedkeuring was verkregen van de provincie Limburg. Daarin is vastgelegd dat de Stichting de 23 aanbevelingen betreffende 'cultural governance' van de gelijknamige commissie volgt. De statuten zijn daaraan aangepast. Het Algemeen Bestuur is omgezet in een Raad van Advies en de bevoegdheden van bestuur en directie zijn beter omschreven. Tevens is een maximum zittingstermijn voor de leden van het bestuur en de Raad van Advies vastgesteld. De beschrijving van de (wetenschappelijke) doelstellingen is aangepast aan de gegroeide praktijk. De Provincie Limburg heeft als subsidiënt geen bestuurlijke rol meer. De relatie met de Universiteit Maastricht is nu ook statutair vastgelegd. In de vergadering van december is een rooster van aftreden van de zittende bestuursleden vastgesteld. De profielen van voorzitter en bestuursleden zijn reeds eerder vastgelegd in het jaarverslag over 2004, bijlage 2.

Bestuur

Algemeen Bestuur / Raad van Advies

In het voorjaar overleed oud-bestuurslid en oud-voorzitter van de Stichting Maaslandse Monografieën, ir. D.J. van Waes. In beide functies heeft Dick van Waes veel betekend. Conform de nieuwe statuten werd het Algemeen Bestuur in de meivergadering omgezet in een Raad van Advies. De leden van het Bestuur van het SHCL (voorheen Dagelijks Bestuur) zijn echter geen lid van de Raad van Advies. Tot voorzitter van de Raad werd erevoorzitter mr. Hein van der Bruggen benoemd. In de samenstelling van de Raad kwam verder geen verandering. Het Algemeen Bestuur vergaderde op 21 mei en 25 juni; de Raad van Advies op 29 oktober. Onderwerp van bespreking waren bovengenoemde herziening van de statuten van het SHCL; de inhuizing bij het RHCL en de voorbereiding daarvan; het jaarverslag en de jaarrekening 2005, alsmede de begroting en het beleidsplan 2007. In de vergadering van 21 mei hield SHCL-medewerker Willibrord Rutten een inleiding over 'De Oranje Nassau Mijnen: een Franse onderneming op Nederlandse bodem'; in die van 29 oktober hield promovendus Serge Langeweg een voordracht over 'Buitenlandse arbeidskrachten in de Nederlandse mijnen ca. 1900-1974'.

Dagelijks Bestuur

In de samenstelling en taakverdeling van het Dagelijks Bestuur kwam geen verandering. Het DB vergaderde op 26 februari, 2 april, 21 mei, 25 juni, 20 augustus, 1 oktober, 29 oktober en 17 december. Belangrijke onderwerpen van bespreking waren: de vernieuwing van de statuten; de inhuizing en het overleg met het RHCL daarover; de inhuizingsbegroting en de verkoop van Boschstraat 73; de toekomstige positie van de Stichting SHCL, mede in verband met het bijzonder hoogleraarschap en de relatie met de UM; de opzet van een imago-onderzoek; de intrekking van de subsidie van de Gemeente Maastricht voor de ID-(voorheen Melkert)banen.

Donateurs

Tegenover de aanmelding van 12 nieuwe contribuanten stonden 50 uitschrijvingen wegens overlijden, opzegging of achterstalligheid. Voor een aanzienlijk deel is de achteruitgang een gevolg van de vergrijzing van het bestand. In 2008 zal het SHCL meer aandacht besteden aan de werving van nieuwe donateurs.

Aantal donateurs per 31-12	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
gemeenten, instellingen	144	117	110	109	109	101	101	95	96	94	91
bedrijven											
personen	539	527	551	729	723	716	678	666	646	624	590
totaal	683	644	674	838	832	817	779	761	742	718	681

Personeel

Intrekking gemeentelijke ID-subsidies

Door de intrekking van de ID-subsidies door de Gemeente Maastricht werd het dienstverband van twee medewerkers omgezet in een detachering door de Stichting Phoenix. Omdat het hier op termijn ging om de opheffing van formatieplaatsen die de Gemeente Maastricht indertijd aan het SHCL ter beschikking had gesteld als compensatie voor de intrekking van een gemeentelijke subsidie, is door het bestuur bij B&W bezwaar aangetekend tegen dit besluit. Dit bezwaar is niet ten volle erkend.

Samenstelling

In februari overleed het oud-hoofd Algemene Dienst, mw. Marleen Mommers. Zij heeft zich gedurende meer dan 35 jaar ingespannen voor het SHCL. Wij gedenken haar met ere. Haar begrafenis op 8 februari werd bijgewoond door het voltallige personeel. In 2007 gingen archiefmedewerkers Math Koekelkoren en Cees Lit met pensioen. De aanstelling van archiefmedewerker Guus Crapts werd niet gecontinueerd. De werkstudenten Yannick Servais en Michelle Jacobs traden in tijdelijke dienst als depotmedewerkers. In de samenstelling van het personeel kwam verder geen verandering. De verdeling over de afdelingen van het SHCL treft u aan in bijlage 2.

Personeelsbeleid

Statutair is vastgelegd dat de directeur en het overige personeel worden bezoldigd volgens de bij de Provincie Limburg geldende regelingen. Conform het voorgeschrevene in de Wet op de Ondernemingsraden werd tweemaal een voltallige personeelsvergadering gehouden. De Personeelsvertegenwoordiging (PVT) werd gevormd door Jac van den Boogard (afd. onderzoek), Loek de Moor (archieven) en Johan van de Walle (bibliotheek). De PVT overlegde zesmaal met de directie. De PVT oordeelde positief over de inhuizingsplannen van het SHCL en opende overleg met de Ondernemingsraad van het RHCL over de vorming van een gemeenschappelijke OR. In juni werden door de directeur en de afdelingshoofden met alle personeelsleden beoordelingsgesprekken gehouden.

Vrijwilligersbeleid

Het werk van het SHCL leent zich bij uitstek voor ondersteuning door vrijwilligers. Als zodanig waren zeven personen betrokken bij de inventarisatie van archieven, de nadere digitale ontsluiting van gegevensbestanden en andere werkzaamheden.

Externe contacten

Evenals vorige jaren werden hartelijke betrekkingen onderhouden met andere in Limburg werkzame instellingen op het gebied van de regionale

geschiedbeoefening. Dit betrof in het bijzonder de Faculteit der Cultuur- en Maatschappijwetenschappen van de Universiteit Maastricht, het Regionaal Historisch Centrum Limburg, Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, het Limburgs Museum te Venlo en het Industrien, Museum voor Industrie en Samenleving te Kerkrade. Goede contacten waren er ook met nationale zusterinstellingen, in het bijzonder het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam en het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis in Den Haag, en met instellingen in de Euregio Maas-Rijn, in het bijzonder de universiteiten van Luik en Aken, en het Institut d'Histoire Ouvrière Economique et Sociale (IHOES) te Seraing. De lidmaatschappen en externe contacten van individuele medewerkers zijn vermeld in bijlage 3.

Wetenschappelijke activiteiten

Bijzonder hoogleraarschap

De Commissie van Toezicht voor de bijzondere leerstoel van het SHCL, bestaande uit prof. dr. Prof. dr. R. de Wilde (decaan FdCMW) en prof. dr. A. Labrie (voorzitter) namens de Faculteit der Cultuurwetenschappen, en drs. G.C.J. van der Velde (voorzitter SHCL) en prof. dr. A.M. van der Woude (Wageningen) namens de Stichting SHCL, kwam in 2007 niet bijeen. Wel werd een oriënterende bespreking met de decaan gehouden over de continuering van de leerstoel door de Stichting SHCL en de inhoud van de leeropdracht na de beoogde fusie.

Euregionale mijnarbeidsmarkten

Het onderzoek van NWO-promovendi drs. Serge Langeweg ('De arbeidsmarkt voor mijnarbeid in Nederlands Limburg ca 1900-ca 1980') en drs. Leen Roels ('Le marché de la main d'œuvre minière dans le bassin charbonniers Liégeois ca. 1900-ca. 1980') werd voortgezet. Een artikel over vrouwenarbeid in de Luikse mijnen in de negentiende eeuw door Leen Roels werd voor publicatie geaccepteerd door het *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*. De twee Maastrichtse dissertatieprojecten maken deel uit van een groter geheel, waarbij ook promovendi van de VU Brussel en de RWTH Aachen zijn betrokken. Zij schrijven soortgelijke proefschriften over de voormalige mijnbouwbekkens van de Belgische Kempen en Aken. In dat kader werd een bundel artikelen over 'Arbeidsmigranten en grensarbeiders. Vergelijkende perspectieven op de mijnarbeidsmarkten in de Euregio Maas-Rijn in de 20e eeuw' aangeboden ter publicatie in het Nederlands-Vlaamse *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, met bijdragen van dr. Frank Caestecker (Gent), Kristen Klank MA (Aken), drs. Bart Delbroek (Brussel), drs. Leen Roels, drs. Serge Langeweg (beiden Maastricht) en prof. Ad Knotter (inleiding). Aan het project werd dr. Erwin Steegen als postdoc in een deeltijdaanstelling toegevoegd met als opdracht de toepassing van GIS als ruimtelijk analyse-instrument.

CHARME

Het SHCL nam deel aan een Europees consortium van universiteiten en historische instituten uit Swansea, Bochum, Lille, Luxemburg en Maastricht, met externe experts, voor *Comparative History of Regional Mining Economies* (CHARME). Penvoerder is Swansea. Een Europese subsidieaanvraag voor een Initial Training Network (Marie Curie) werd positief beoordeeld, maar kon niet worden gehonoreerd. In 2007 werden twee bijeenkomsten van CHARME georganiseerd, een in Swansea (maart) en een in Maastricht (augustus). Volgend jaar zal een nieuwe aanvraag, ook bij andere fondsen, worden aangevraagd. In september 2008 zal (opnieuw) een internationale conferentie worden georganiseerd (in Swansea) over *Industrial History, Industrial Culture: The Representation of Industrial Societies – Past, Present, and Future*.

De koempel verhaalt

Daartoe uitgenodigd door de Stichting 'De koempel verhaalt', die is opgericht om uitvoering te geven aan de motie van Provinciale Staten van Limburg om te komen tot een wetenschappelijke studie naar de 'sociale geschiedenis van de Limburgse mijnwerker', werd een projectvoorstel uitgewerkt.

Geschiedenis Oranje-Nassaumijnen

De hoogleraar was voorzitter van de begeleidingscommissie bij het driejarige project 'Geschiedenis Oranje-Nassaumijnen' dat mede door het SHCL (dr. Willibrord Rutten) wordt uitgevoerd in opdracht van de Oranje-Nassau Groep B.V. te Amsterdam.

Grensmigratie Vlaanderen/Noord-Frankrijk

De hoogleraar nam als expert deel aan een werkgroep over dit onderwerp ter voorbereiding van een Interreg IV-subsidieaanvraag met deelname van universiteiten uit Noord-Frankrijk en Vlaanderen, alsmede de zusterorganisaties van het SHCL: KADOC (Kath. Documentatiecentrum te Leuven) en AMSAB (Archief en Museum van de Socialistische Arbeidersbeweging te Gent). Een aanvraag samen met dr. Frank Caestecker (Gent) bij het Vlaams-Nederlands Comité van NWO Geesteswetenschappen voor een vergelijkend onderzoek naar de Vlaams-Franse en Nederlands-Duitse grensoverschrijdende migratie in de negentiende eeuw haalde het niet.

Van Winterprijs

De hoogleraar was voorzitter van de Prof. Van Winterprijs voor het beste boek op het gebied van de regionale geschiedenis. De prijs werd dit jaar uitgereikt aan dr. Griet Vermeesch voor haar dissertatie (UvA), *Oorlog, steden en staatsvorming. De grenssteden Gorinchem en Doesburg tijdens de geboorte-eeuw van de Republiek (1570-1680)* (Amsterdam 2006).

Promotiebegeleiding

Promovendi drs. Serge Langeweg en drs. Leen Roels legden deelresultaten van hun onderzoek ter publicatie voor (zie hiervoor). Promovenda drs. Sophie Bouwens (FdCW) voltooide haar onderzoek naar *Grensarbeid van Zuid-Limburg naar Duitsland 1960-2000*. Zij zal in 2008 een manuscript ter beoordeling voorleggen. In het kader van afspraken tussen Universiteit Maastricht en Fontys Hogescholen begeleidde de hoogleraar drie promovendi: van drs. Thijs van Vugt (Fontys Sittard) werd een deelstudie uit zijn project *Het Boschstraatkwartier-Oost te Maastricht, ca. 1835-1975. Een sociaal-ruimtelijke geschiedenis* geaccepteerd voor publicatie in het *Tijdschrift voor Stadsgeschiedenis*; drs. Maurice Heemels (Fontys Sittard) begon een onderzoek naar de institutionele, sociale en culturele aspecten van *Begraven in Roermond 1870-1940*; drs. Maurice Cuypers (Fontys Eindhoven) begon een onderzoek naar *Grensoverschrijdende economische betrekkingen in de regio Venlo 1945-2000*. De hoogleraar was als lid van de beoordelingscommissie betrokken bij de promoties van: dr. Nicole Ehlers, 'The Binational City Eurode. The social legitimacy of a border-crossing town' (Radboud Universiteit Nijmegen); dr. Thunnis van Oort, 'Film en het moderne leven in Limburg. Het bioscoopwezen tussen commercie en katholieke cultuurpolitiek (1909-1929)' (Universiteit Utrecht); dr. Manuel Stoffers, 'Het nerveuze tijdperk en zijn historici. De opkomst van de mentaliteitsgeschiedenis in Duitsland 1889-1915' (Universiteit Maastricht); dr. Joost Welten, 'In dienst voor Napoleons Europese droom: de verstorning van de plattelandssamenleving in Weert' (Universiteit Utrecht).

Arbeitstagung Gesellschaft für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte

Van 11 tot 14 april bezocht de hoogleraar de *Arbeitstagung der Gesellschaft für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* te Wenen over 'Arbeitsmärkte. Ihre Funktion, Bedeutung und Entwicklung für Wirtschaft und Gesellschaft vom Mittelalter bis zur Gegenwart'. Hij refereerde daar onder de titel 'National states and transnational labour markets in the twentieth century'.

Onderzoek en publicaties

Dr. Willibrord Rutten, hoofd onderzoek, zette zijn studie voort naar de geschiedenis van de N.V. Maatschappij tot Exploitatie van Limburgsche Steenkolenmijnen, genaamd Oranje-Nassau Mijnen. Zijn aandeel in het project betreft de periode vanaf de oprichting van de vennootschap in 1893 tot en met de beëindiging van de onder toezicht stelling in 1948. Na herschikking en bewerking van de stof werd een extra hoofdstuk toegevoegd. De concepten van vijf hoofdstukken werden voltooid. De commentaren van deskundigen van de begeleidingscommissie werden verwerkt. Twee hoofdstukken wachten nog op revisie. In het kader van dit onderzoek verzorgde hij een referaat over de Oranje-Nassau Mijnen voor het Algemeen Bestuur van het SHCL.

Dr. Rutten nam deel aan de conferentie 'Death at the opposite ends of the Eurasian continent', die van 6-8 mei 2007 werd gehouden te Zutphen. Hij pre-

senteerde daar twee papers: 'An outline of sociomedical care in the Netherlands (19th – early 20th centuries)' en 'The demographic history of smallpox in the Netherlands (18th-19th centuries)'. Deze papers wachtten op bewerking voor een publicatie.

Hij trof voorbereidingen voor de organisatie van een demografisch symposium 'Bevolkingsdaling in verleden en heden', mede in het kader van het programma van de Provincie Limburg 'De demografische voorsprong van Limburg'. Er zijn sprekers geëngageerd. Het symposium staat gepland voor het najaar van 2008. Verder heeft hij de Academie voor Verloskunde van advies gediend bij de invulling van een historisch symposium over de Vroedvrouwenschool te Heerlen.

Archivaris Hans van Hall gaf een presentatie voor de Werkgroep Limburgse Rechtsgeschiedenis over zijn bevindingen in het promotieonderzoek naar 'De evolutie van de vrijheid Eijdsen in de late middeleeuwen en moderne tijden (13e - 17e eeuw)'. Promotor is prof. Louis Berkvens, hoogleraar in de rechtsgeschiedenis van de Limburgse territoria aan de Universiteit Maastricht. Na de voltooiing van het archiefonderzoek werden twee van de vijf beoogde hoofdstukken verder bewerkt: de vorming van de territoriale rechtskring met stedelijke kenmerken en de analyse van de rechtsbronnen.

Het manuscript van drs. Jac van den Boogard en prof. Armin Heinen (RWTH) over Grens-controle/ Grenz-Kontrolle is gereed voor publicatie. Volgens de laatste berichten komt het boek uit in 2008.

Drs. Paul Arnold deed onderzoek naar de bouw- en bewoningsgeschiedenis van het kantoorpand van het SHCL.

Uitgaven

Er zijn vier boeken uitgegeven, twee door het SHCL en twee onder auspiciën van de Stichting Maaslandse Monografieën. In het najaar verscheen de 52^e jaargang van de *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg*, met een omvang van 212 bladzijden. In de reeks Cahiers verscheen als nr. 4: dr. H.M.L. Geurts, *Van sociaal-charitatieve centra tot algemeen maatschappelijk werk. Wording en geschiedenis van het algemeen maatschappelijk werk in Midden Limburg* (242 bladzijden). In samenwerking met Vijverdal Maastricht publiceerde de Stichting Maaslandse Monografieën in de grote serie *Vijverdal Maastricht: psychiatrie en huisvesting. Biografie van een gebouw 1969-2007* van de hand van dr. Annemieke Klijn (218 bladzijden). Het boek werd gepresenteerd bij de start van de sloop van het markante gebouw. Als premieboek (deel 70 in de reeks) verscheen de Utrechtse dissertatie van dr. Thunnis van Oort, *Film en het moderne leven in Limburg. Het bioscoopwezen tussen commercie en katholieke cultuurpolitiek (1909-1929)*. De eindredactie en de editing van deze uitgaven werden verzorgd door de afdeling onderzoek en de algemene dienst van het SHCL. Voor de beeldredactie van het Jaarboek tekende SHCL-medewerker Paul Arnold.

Educatie en publieksdiensten

Educatie

Drs. Jac van den Boogard was gedetacheerd bij de gemeente Maastricht ten behoeve van de Culturele Biografie van Maastricht. Ook SHCL-medewerker drs. Paul Arnold was hiervoor werkzaam. De Culturele Biografie biedt een raamwerk voor de geschiedenis van de stad Maastricht als Romeinse stad, als religieus centrum, als vestingstad en als industriestad met behulp van digitale presentaties van gebouwen en plaatsen met de daaraan verbonden verhalen. Daarnaast biedt de Culturele Biografie een kader voor evenementen waarin de bestaande historische instellingen in de stad samenwerken. De website 'Zicht op Maastricht' werd verder uitgebreid.

Opnieuw werd samen met het Regionaal Historisch Centrum Limburg, de Historische Kring Maastricht van het LGOG, het Centre Céramique, en Zicht op Maastricht een bijdrage geleverd aan de Maastrichtse Week van de Geschiedenis, ditmaal rondom het thema 'Zicht op Wonen in Maastricht'. Het gehele programma strekte zich over 10 dagen uit. Het SHCL leverde aan deze week een bijdrage met een lezing van drs. Paul Arnold over de sociale kwestie en arbeidershuisvesting.

De landelijke start van de Week van de Geschiedenis was eveneens in Maastricht georganiseerd rondom het thema Stokstraatkwartier in relatie tot de huidige problematiek omtrent achterstandswijken. Bij de opening hield de directeur van het SHCL een voordracht over dit onderwerp.

Het SHCL organiseerde in samenwerking met educatief bureau Epimedium een vervolg op de cursus 'industrialiegeschiedenis', die voorheen werd gegeven onder auspiciën van UM/Studium Generale. De cursus, die op 29 oktober van start ging, bestond uit zes colleges over het industriële verleden van Limburg en een excursie naar het Mijnmuseum in Heerlen. Docent namens het SHCL was dr. Willibrord Rutten, die ook de coördinatie en de excursie voor zijn rekening nam. De cursus werd gegeven in samenwerking met cultuurhistoricus Jos Meuwissen en docenten van het Institut d'Histoire Ouvrière Economique et Social (drs. Ludo Bettens), Museum Industrion (drs. Serge Langeweg) en het Regionaal Historisch Centrum Limburg (dr. Erwin Steegen). Er waren 12 deelnemers.

Op initiatief van het Regionaal Historisch Centrum Limburg werd in 2006 gestart met de op een breed publiek gerichte geschiedenisserie 'De vijftiengintig dagen van Limburg'. In 2007 verschenen de eerste uitgaven. De meeste nog te verschijnen uitgaven zullen markante gebeurtenissen uit de negentiende en twintigste eeuw tot onderwerp hebben. Naast beschikbaarstelling van materiaal treden verschillende medewerkers van het SHCL op als auteur.

W. Rutten verleende medewerking aan aflevering 3 (arm en rijk aan tafel) van de televisieserie Geschiedenis van Limburg, die op 14 maart werd uitgezonden door de Omroep Limburg TV. Samen met J. van den Boogard trad hij op in aflevering 14 (de mijnsluiting) van de reeks Verre verwanten, uitgezonden op 17 februari op Radio 5.

Verder werden bijdragen geleverd aan diverse exposities, zoals 'Van drukmotief tot afbeelding' in Museum de Historische Drukkerij te Maastricht en 'Tête à Tête: kunstenaars in dienst van De Sphinx', in Museum Spaans Gouvernement te Maastricht.

Medewerkers van de afdeling onderzoek zijn betrokken bij de begeleiding van het onderzoek voor dissertaties, scripties en stages. In het kader van een stage vervaardigde mw. drs. Eva Hacking (Mediastudies Utrecht) een filmografie van mijnfilms (te raadplegen op www.shclimburg.nl). Mw. drs. Marie-Thérèse de Rouw (Open Universiteit Heerlen) schreef een doctoraal scriptie over migrantenorganisaties in Maastricht.

Externe dienstverlening

Website www.shclimburg.nl

De website van het SHCL is een belangrijk instrument voor informatievoorziening en externe dienstverlening. Na een forse stijging van het aantal bezoeken in 2006 is het niveau in 2007 teruggekeerd op dat van 2005. De stijging in 2006 heeft waarschijnlijk te maken met de opening van de website 'maastrichtkeramiekstad' waarin de bij het SHCL beschikbare informatie betreffende Maastrichtse aardewerkindustrie bij elkaar wordt gebracht en ontsloten.

Aantal bezoeken aan www.shclimburg.nl	2005	2006	2007
Bezoeken	32.551	46.357	32.654
Waarvan eenmalig	17.444 (54%)	20.658 (45%)	15.028 (46%)
Herhaalde bezoeken	15.107	25.699	17.626

Om de digitale dienstverlening verder te ontwikkelen werd een beleidsnotitie opgesteld: 'Uitgangspunten voor de informatie-infrastructuur van het SHCL: De nieuwe website als digitale studiezaal'. Deze nota werd als SHCL-standpunt ingebracht in de voorbereiding van een algemene nota van RHCL en SHCL over het toekomstige gemeenschappelijke digitaliseringsbeleid, die in opdracht van beide instellingen werd opgesteld door Dosis-informatiemanagers.

Studiezaal

Het aantal bezoekers aan de studiezaal bedroeg 488 (2006: 539; 2005: 574). De daling heeft waarschijnlijk te maken met de verzelfstandiging van de bibliotheekcatalogus, die voorheen onderdeel uitmaakte van de UB-catalogus en daardoor beter bereikbaar was voor studenten van de UM. Er is een PR-plan opgesteld om de bekendheid met onze collecties te vergroten. Het aantal uitleningen bedroeg 775 (2006: 604; 2005: 627). Daarnaast werden 467 (2006: 503) titels ter inzage uitgegeven op de studiezaal. Voorts werd door medewerkers via de leeszaal, per email, of telefonisch informatie en materiaal verschaft over tal van historische thema's ten behoeve van scripties, publicaties en tentoon-

stellingen. Het SHCL verschaftte langdurig gastvrijheid aan onderzoekers die publicaties voorbereidden over: de geschiedenis van RKSP-KVP-CDA Limburg; de fotocollectie van Oranje Nassau Mijnen (in het kader van het project Citygraph van de Jan van Eyck Academie); ontwerpers, keramische producten en personeel van de Sphinx; de geschiedenis van het Boschstraatkwartier-Oost; de gevolgen van de mijnsluiting in Oostelijk Zuid-Limburg. Andere onderwerpen waarnaar in de studiezaal regelmatig onderzoek is verricht waren:

- de modernisering van het platteland in Noord-Limburg
- glas-in-loodontwerpen uit het archief atelier Nicolas
- historie van de radio c.q. radiotoestel in WO II
- woningbouw van Laura & Vereeniging
- geschiedenis van de Nederlandse kledingindustrie
- onmaatschappelijkheid en stadsanering
- gezellenhuizen
- Vroedvrouwenschool (m.n. doopbewijzen)
- Tegula
- Stichting Vincent van Gogh
- ETIL

Beheer en ontsluiting van de collecties

Archieven

Algemeen

Einde 2007 omvatte het bestand archieven en documentatie per saldo 4312 m'. Ondanks een aantal aanwinsten kon door voortgaande selectie een reductie met ruim 2 procent ten opzichte van vorig jaar worden gerealiseerd. In het verslagjaar werd intensief verder gewerkt aan de uitvoering van het bewerkingsplan uit 2001 en het collectievormingsplan uit 2002. De nadruk lag op de voorbereidende werkzaamheden in verband met de inhuizing bij het Regionaal Historisch Centrum Limburg. Onder leiding van Herman Wijenberg werd voortvarend gewerkt aan de depotorde, de reallocatie van bestanden en de materiële verzorging van archivalia die niet binnen de gebruikelijke standaarden passen, zoals kaartmateriaal. Voor de SHCL-collecties is één depot op de nieuwe locatie aan de Pieterstraat opnieuw ingericht zodat zo efficiënt mogelijk met de beschikbare ruimte kan worden omgegaan. Daarnaast wordt nog in enkele andere ruimten, zoals het kaartendepot, ruimte vrij gemaakt voor de SHCL-collecties. In totaal 2600 m' archief en 320 mappen met kaarten zijn vanaf medio 2008 verantwoord geborgen in geconditioneerde depots. Het gaat daarbij om volledig toegankelijk gemaakte en materieel verzorgde archieven en daarnaast om overige vaak geraadpleegde archieven. Het resterende deel groot 1700 m' (nog te bewerken archieven en/of archieven die weinig geraadpleegd worden) blijft voorlopig in het SHCL-depot Andrieskapel in afwachting van een meer permanente oplossing.

In het verslagjaar kwam de inventaris van het archief van de Stichting Limburgse Kastelen gereed, waaraan de Stichting zelf financieel bijdroeg. De Academie voor Verloskunde droeg bij aan de inventarisatie van de Vroedvrouwenschool die in 2008 voltooid zal worden. Helaas lukte het nog niet om het belangrijke archief van de Limburgse Werkgeversvereniging te verwerven. Op het laatste moment slaagden de Limburgse Werkgevers er niet in om middelen vrij te maken om een bijdrage in het toegankelijk maken van het archief te leveren.

Daarentegen werd wel een omvangrijke subsidie verworven voor de conservering, microverfilming en digitalisering van de kernbestanden van alle mijnwerkersbonden en hun tegenhanger de Werkgeversvereniging GSL. Het geld is toegekend door het nationale conserveringsprogramma Metamorfoze van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Het is inmiddels al de derde keer dat het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg een subsidie in dat kader verwerft. De aanvraag werd ingediend tezamen met die voor een soortgelijk en eveneens gehonoreerd project rondom de mijnwerkerstijdschriften (zie verder onder bibliotheek).

In november vond in het Gemeentearchief Venlo de feestelijke presentatie plaats van de in 2006 gereed gekomen inventarissen van de archieven van de Limburgse districten van NKV, VVV en FNV tot 1998 en de rechtsvoorgangers, zoals het archief van de Katholieke Arbeidersbeweging Limburg.

Acquisitie, selecteren en vernietigen

Er werden 14 archieven en documentaire verzamelingen en daarnaast nog een aantal aanvullingen verworven met een omvang van ruim 48 m'. Ruim 1 m' werd aan andere instellingen overgedragen. Voor een specificatie zie bijlage 8. Ca 100 m' kwam niet voor opname in aanmerking en werd voorafgaand aan overbrenging vernietigd. Selectie en vernietiging uit archieven die reeds langer deel uitmaken van het bestand vond in 2007 vooral plaats in het kader van het toegankelijk maken van het archief van de Unie-BLHP en het archief van de Weertse advocaat Stan Smeets: in totaal 150 m' werd vernietigd. Per saldo nam het beheerde bestand met 103 m' af.

Verpakken en materieel verzorgen

Aan de vooravond van de verhuizing naar de nieuwe locatie is de depotorde en materiële verzorging op de oude locatie beter dan hij ooit is geweest. Dat neemt niet weg dat ook de komende jaren nog het nodige moet gebeuren. De materiële verzorging voor de kaartencollectie werd voltooid (320 mappen). Vooruitlopend op definitieve materiële verzorging (die eerst kan plaats vinden na schoning en inventarisatie) zijn ca. 200 m' archieven voorlopig ingepakt. Definitief materieel verzorgd werd een aantal volledig geschoonde en geïnventariseerde archiefbestanden of bestanddelen, in totaal ca 200 m'. De werkzaamheden omvatten zoals gebruikelijk het stofvrij maken, ontdoen van metalen onderdelen en plastics en het voorzien van gebufferde zuurvrije materialen, dozen en etiketten.

Toegankelijk maken

De presentatie en uniformering van het digitale toegangenbestand werd voortgezet, het publieksoverzicht werd geactualiseerd en er zijn enkele inventarissen aan de website toegevoegd. Er werden voorbereidingen getroffen om te komen tot conversie van de bestaande Access-database configuratie naar een Mais-Flexis omgeving. Dit is up to date software waarmee archieven toegankelijk kunnen worden gemaakt, kunnen worden beheerd en door het publiek eenvoudig kunnen worden opgevraagd. Het grote voordeel voor de onderzoeker is dat in tal van archieven tegelijkertijd kan worden gezocht. Het systeem dat zich geleidelijk aan tot een standaard ontwikkelt voor de Nederlandse archiefinstellingen zal de komende jaren geleidelijk worden geïmplementeerd voor het gehele SHCL-bestand, in aansluiting op het bij het RHCL aanwezige archiefbestand.

De inventarisatie van het archief van de Vroedvrouwschool (EAN 957) is als gesponsorde opdracht versneld in uitvoering genomen met het oog op de overgang van de Academie voor Verloskunde naar de Universiteit Maastricht in mei 2008. Tegen het einde van het verslagjaar was driekwart beschreven. Dit is het eerste archief van het SHCL dat rechtstreeks toegankelijk wordt gemaakt m.b.v. het tijdsbesparende Mais-Flexis.

De inventaris van het archief van de Stichting Limburgse Kastelen (EAN 1194) werd voltooid, en er werd een plaatsingslijst gemaakt van het archief van vakbondsleider Frans Dohmen (EAN 696).

Er is gestart met de inventarisatie van het archief van de in 1972 opgerichte Unie van Beambten, Leidinggevend en Hoger Personeel (Unie BLHP) regio Limburg, voorheen Kristelijke Vereniging van Mijnbeambten en Katholieke Vereniging van Mijnbeambten opgericht in 1944 (EAN 827). Dit is het laatste van de grote Limburgse vakbondsarchieven bij het SHCL dat nog niet is geïnventariseerd. Uit het omvangrijke archief (183 m') werd veel materiaal ter vernietiging afgezonderd. Het betreft meestal stukken die ter kennisneming door andere organisaties werden toegezonden en dus ook elders zijn bewaard. Van het restant (60 m') werd ongeveer de helft inmiddels beschreven (2600 nrs.)

De ordening van de stamregisters van de rechtsvoorgangers van Vincent van Gogh Instituut (EAN 1181) is voltooid. Er werd in bescheiden mate voortgang geboekt bij de beschrijving van het institutionele deel. Dat gold ook voor de database Bedrijvendocumentatie Limburg afkomstig van ETIL (DOC 62). Verder werden losse aanwinsten verwerkt. Van een aantal kleinere archiefjes zijn de toegangen gecontroleerd en de beschrijvingen zo nodig aangevuld.

Ook aan diverse nadere toegangen werd verder gewerkt. De invoer in een digitale database van het ledenbestand van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond (EAN 65), bestaande uit tientallen kaartenbakken, werd voltooid. Na controle en voorzien van een inleiding zal het bestand op de website beschikbaar worden gesteld. De zg. contractenboeken uit het Sphinxarchief (EAN 1012), waarin alle belangrijke documenten werden afgeschreven, werden geconserveerd en gedigitaliseerd, en door middel van een database *en detail* toegankelijk gemaakt. Driekwart van dit kwetsbare bestand is inmiddels

bewerkt. Dit project wordt mede mogelijk gemaakt door Metamorfoze, het landelijk conserveringsprogramma voor het papieren erfgoed.

Metamorfoze subsidieert tevens een nieuw project: de digitalisering van de archieven en tijdschriften van de mijnwerkersvakbonden van uiteenlopende politieke en levensbeschouwelijke richtingen en het archief van de Gezamenlijke Steenkolenmijnen Limburg (GSL), het overlegorgaan van de mijndirecties van de particuliere en de staatsmijnen. Het materiaal wordt overgezet op een andere drager. Dat gebeurt door microverfilming en digitalisering. Daardoor zal het in de toekomst ook raadpleegbaar zijn op internet. Het omvangrijke project zal medio 2010 zijn voltooid. Hiermee waren in het verslagjaar reeds vrij veel voorbereidings- en orderingswerkzaamheden gemoeid.

Deze digitaliseringsprojecten vormen bouwstenen voor de in de komende jaren in samenwerking met het RHCL te ontwikkelen virtuele studiezaal.

Voltooide magazijnlijsten en inventarissen

- Archief van de Stichting Limburgse Kastelen 1968-1997 (EAN 1194) door H. van Hall. Omvang 1,75 m'. Niveau 5.
- Archief F.S. (Frans) Dohmen (1910-1991), voorzitter van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond, 1929-1980 (EAN 696) door A. Knotter. Omvang 0,7 m'. Niveau 3.

Bibliotheek

Op basis van de in 2005 vastgestelde Beleidsnota voor de bibliotheek van het SHCL is in 2007 verder gewerkt aan de volgende activiteiten:

1. De uitbouw van een collectievormingsprofiel aan de hand van een trefwoordthesaurus. De werkzaamheden zoals beschreven in het jaarverslag 2006 vinden gestaag voortgang. De ontwikkelde thesaurus wordt van tijd tot tijd getoetst aan de bevindingen van de werkgroep Nederlandstalige erfgoedthesauri. Aan deze werkgroep nemen deel vertegenwoordigers van het Nationaal Archief, KB, DEN en de VU (Kennistechnologie).
2. Het collectievormingsprofiel zal worden gebruikt voor de collectiecoördinatie met de collega-instellingen in Limburg, met name de Stadsbibliotheek en de Universiteitsbibliotheek. Binnen de toekomstige fusieorganisatie van SHCL en RHCL, het HCL (Historisch Centrum Limburg), zal het onderdeel worden van een gemeenschappelijk collectievormingsprofiel.
3. Inmiddels is het SHCL als zelfstandige bibliotheek aangesloten bij OCLC (voorheen PICA), via een lidmaatschap van IHOL (Infostructuur Hoger Onderwijs Limburg). Uit dien hoofde neemt de bibliotheek deel aan de vergaderingen van het gebruikersoverleg en de Stuurgroep IHOL en heeft het SHCL in de persoon van de directeur zitting in het bestuur van IHOL. Met de deelname aan het IHOL en de aansluiting bij OCLC heeft het SHCL bereikt dat de catalogus, het uitleensysteem, de documentatie en de tijdschriftenadministratie in één systeem kunnen worden ondergebracht. Door de aansluiting op

- OCLC blijft het SHCL deelnemer aan de Nederlandse Centrale Catalogus (NCC) en daarmee onderdeel van de Nederlandse wetenschappelijke infrastructuur.
4. In 2007 werden 1.133 nieuwe en gemuteerde titels van monografieën en tijdschriften in de GGC in gevoerd (2006: 1.280).

Projecten

Nieuwe projecten

In juli jl. is een begin gemaakt met de conservering en de digitalisering van de bladen van mijnwerkersorganisaties van 1890 tot aan de sluiting van de mijnen in het kader van het conserveringsprogramma Metamorfoze. Dit programma richt zich op het behoud van papieren erfgoed dat van landelijke betekenis is. De geschiedenis van de mijnen in Limburg is zo'n onderwerp van nationale betekenis. De conservering en digitalisering van de mijnwerkersbladen gebeurt gelijktijdig met de digitalisering van enige capita selecta uit de het archief van de GSL (Gezamenlijke Steenkolenmijnen Limburg) en de archieven van de mijnwerkersbonden. Begin 2009 is het project afgerond. In het kader van dit project is bibliotheekmedewerkster Thea Brockbernd voor 0,1 fte extra ingezet voor de duur van een jaar.

Lopende projecten

1. De bibliotheeksamenwerking met het Regionaal Historisch Centrum Limburg werd voortgezet. In dat kader werd bibliotheekmedewerkster Thea Brockbernd voor 0,2 fte gedetacheerd bij het RHCL.
2. De overdracht van de bibliotheekcollectie van het Industrion is in 2007 afgerond. Direct daarop is begonnen met het ontsluiten van deze substantiële collectie. Dit werk zal pas over enkele jaren afgerond zijn.
3. De sanering van de monografieën en tijdschriften gaat voort. In 2007 werden ruim 600 gecatalogiseerde titels voor decollectieering voorgedragen resp. gesaneerd. Daarenboven is een grote hoeveelheid niet-gecatalogiseerde tijdschriften afgevoerd, die zeer onvolledig zijn en ver buiten het verzamelbereik van de bibliotheek vallen (ongeveer 100 meter).
4. In 2007 intensiveerden de werkzaamheden rond de aanstaande verhuizing naar het RHCL zich. Het verhuisplan, dat in schetsvorm in 2006 bekend werd, is in het uiterste detail tot op plankniveau met name door de medewerkers Madeleine Volkers, Andrea Peeters, Marjolein Rozendaal, Ella Muyres en Herman Wijenberg uitgewerkt.
5. *Hervorming van de inhoudsontsluiting.* In 2007 is de documentatie van tijdschriftartikelen voortgezet. Er zijn in totaal 29.325 artikelen – voor het grootste gedeelte retrospectief - ingevoerd, waarvan 11.000 alleen al in 2007. De documentatie bestaat uit twee delen: de retro-invoer van titelbeschrijvingen op fiches in een MS-Access systeem en de ontsluiting van artikelen uit lopende tijdschriften en websites in een MS-Access systeem, dat volgens hetzelfde model is opgebouwd. De artikeldocumentatie van de lopende tijdschriften zal worden voortgezet in het GGC-bestand resp. in het

LBS-bestand (lokaal bibliotheek systeem). De records die alleen in het LBS-bestand worden opgenomen zijn niet toegankelijk via de NCC maar wel via de lokale OPC. Publicaties die alleen van lokaal belang zijn, hoeven niet altijd in de NCC opgenomen te worden. Wij streven er naar de artikeldocumentatie op te nemen in een voorgenomen project Digitale Bibliografie Limburgse Geschiedenis. De selectie van het te documenteren materiaal vindt dan in een bredere gecoördineerde context plaats, wat alleen maar bijdraagt tot een betere dienstverlening.

6. *Titelbeschrijving brochures en jaarverslagen.* Het aantal brochures in MS-Access bedraagt 37.026, in het NCC/LBS systeem 1.500, in totaal dus 38.176. Het aantal brochures in MS-Access blijft voorlopig constant terwijl het aantal brochures in het NCC/LBS systeem steeds sneller zal gaan groeien. Dit heeft te maken met het feit dat de bibliotheek recent een eigen bibliotheekstelsel heeft gekregen waardoor het mogelijk is artikelen en brochures en andere publicatievormen snel te beschrijven. Daarmee is in november 2007 een begin gemaakt. Nog niet gecatalogiseerde brochures worden beschreven in OCLC (v/h PICA) als de beschrijvingen aan de GGC kunnen worden ontleend, en in het LBS (lokaal bibliotheeksysteem) als dat niet het geval is. De invoer in het MS-Access bestand van brochures wordt hiermee afgesloten. De retro-invoer van volledig nieuwe titelbeschrijvingen in de GGC concentreert zich vooral op de invoer van titelbeschrijvingen van jaarverslagen.

Afgeronde projecten

Bibliotheek De Sphinx. Eind 2006 is de bibliotheek van de Sphinx aangeboden. Dit materiaal is nu verwerkt. Er rest nog een hoeveelheid negentiende en vroeg twintigste-eeuwse prijscouranten die eerst duchtig afgestoft en gerestaureerd te worden alvorens ze kunnen worden beschreven.

Overige collecties

Vakbondsvaandels en -vlaggen

In 2007 waren er geen mutaties in de collectie. De collectie bevat nu 154 stuks waarvan er nog 63 bij het SHCL zijn opgeborgen. Zij wordt beheerd door zelfstandig textielrestaurator Doortje Lucassen. Sinds 2005 berusten 90 geconserveerde vlaggen en vaandels bij het Limburgs Museum te Venlo. De digitalisering van de beschrijvingen van de collectie is nog in bewerking. In het kader van de inhuizing van het SHCL bij het RHCL, zijn voorbereidingen getroffen voor de plaatsing van de collectie vlaggen en vaandels aldaar.

Fotocollectie

In 2007 werden de foto's verworven die Guido Paulussen van het Sphinxcomplex maakte ter gelegenheid van het vertrek van de fabriek uit de binnenstad van Maastricht. Er werd op bescheiden schaal verder gewerkt aan de ordening van de fotocollectie. Bij de beschrijvingen werd nauwelijks voortgang geboekt.

Bijlage 1

Samenstelling van het bestuur per 31-12-2007

Drs. G.C.J. van der Velde (* 1941) (Maastricht), voorzitter (1992)

Voormalig directeur Stichting St. Anna te Heel

Nevenfuncties: Voorzitter Raad van Toezicht Woningstichting St. Servatius Maastricht; Voorzitter Raad van Toezicht MenP Zorggroep Eindhoven; Voorzitter Adviescommissie Seniorenbeleid Maastricht.

Ing. G.H. Minkman (* 1935) (Meerssen), vice-voorzitter (1997)

Voormalig algemeen directeur Koninklijke Eijsbouts BV

Nevenfuncties: Interim manager bodemsanering in Neer; Lid Raad van Toezicht Industrien; Bestuurslid Margraten Memorial Centre i.o.; Vertrouwensman MKB namens Limburgse Werkgeversvereniging; Arbitrer Metaalindustrie.

Mw. Mr. C. de Koster (*1954) (Maastricht), secretaris (2005)

Hoofd afdeling Onderwijs, Cultuur, Welzijn en Sport, gemeente Sittard-Geleen

Nevenfuncties: Secretaris stichting Celbroederskapel; Secretaris stichting behoud orgel Binvginat; Bestuurslid stichting Tafelstraat 13 (studenteneccllesia); Bestuurslid stichting Maaslandse Monografieën.

Prof. A. Beek RA (* 1936) (Meerssen), penningmeester (1992)

Voormalig hoogleraar Accountancy Universiteit Maastricht

Nevenfuncties: Voorzitter redactieraad Controllers Journaal; Bestuurslid afd. Zonnebloem Meerssen; Bestuurslid Openbare Bibliotheek Meerssen; Bestuurslid Seniorenvereniging Universiteit Maastricht; Bestuurslid Stichting Tweede Kans Vluchtelingen; Lid Buurtnetwerk Centrum Meerssen; Lid WMO-platform Meerssen; Lid International Hotel Advice Board.

Dr. N.J.P.M. Bos (*1957) (Brunssum), lid (1999)

Directeur Strategie en Bestuursondersteuning Universiteit Maastricht

Nevenfuncties: Voorzitter Raad van Toezicht onderwijsstichting MOVARE; Bestuurslid GSB III-regiegroep; Bestuurslid Stichting Promotie Internationaal Onderwijs Maastricht; Bestuurslid Maastrichts Congresbureau; Representant bestuur VVV Maastricht; Voorzitter bestuur D66, afdeling Brunssum e.o.; Bestuurslid stichting Maaslandse Monografieën; Bestuurslid Team Venlo.

Samenstelling van de raad van advies per 31-12-2007

Ere-lid: Dr. G.C.P. Linssen (Roermond), 1973

Ere-lid en voorzitter: Mr H.J.J.M. van der Bruggen (Roermond), 1987

Drs. A. Barske (St. Odiliënberg), 2004

Prof. dr. A.M.J.A. Berkvens (Maastricht), 1999

Drs. F.H. van Buren (Geleen), 2000

Ing. L.L.J. Daems (Heerlen), 1997

Dr. E. Dormans (Valkenburg), 2004

Drs. R.L.T. van Loo (Eys), 2006

F.F. Pfeiffer (Munstergeleen), 2001

J.J.G. Tonnaer (Sittard), 1992

Prof. dr. P.M.J.E. Tummers (Maastricht), 2000

Prof. dr. L.H.M. Wessels (Heerlen), 2006

Prof. dr. A.M. van der Woude (Ede), 1979

De leden van bestuur en raad van advies ontvangen geen vergoeding.

Bijlage 2

Organisatieschema en samenstelling van het personeel

Adres: Boschstraat 73, 6211 AV Maastricht
tel. 043-3284191
fax 043-3255788
e-mail: info-shcl@shcl.unimaas.nl
website: www.shclimburg.nl

Personeelssamenstelling per 31-12-2007

Directie: prof. dr. A. Knotter (8/10 directeur), dr. W.J.M.J. Rutten (2/10 adjunct-directeur);

Algemene dienst (interne organisatie: secretariaat, receptie, boekhouding, personeelsadministratie, gebouwbeheer; uitgeverij: persklaar maken van manuscripten, boekenverkoop; voorlichting en publiciteit; beheer website): mevrouw drs. M. Rozendaal (8/10 hoofd), mevrouw I.J.L. Frints (4/10), mevrouw M. Hanssen (6/10), mevrouw E.M. Muires-Schilder (6/10)

Afdeling onderzoek en publicaties (organisatie van symposia en inrichting van tentoonstellingen; verrichten van onderzoek; voorbereiding van publicaties): dr. W.J.M.J. Rutten (8/10 hoofd), prof. dr. A. Knotter (2/10 bijz. hoogl.), drs. P.A.A.B. Arnold (5/10), drs. J.J.F. van den Boogard (8/10 gedetacheerd bij Gemeente Maastricht), drs. J.E.A. van Hees (10/10), dr. E. Steegen (3/10)

Afdeling archief (acquisitie, beheer en ontsluiting van particuliere archieven; studiezaaldiensten): drs. J. van Hall (hoofd 7/10), mevrouw A.M.L.G. Janssen (5/10), H.D. Hondius (4/10), M.L.P.M. de Moor (5/10), mevrouw A.M.Th. Peeters (6/10), S.M.P.J. Souren (6/10), H. Wijenberg (10/10), M.I.M.A. Wijnen (10/10)

Afdeling bibliotheek (acquisitie, beheer en ontsluiting van gedrukt documentatiemateriaal; studiezaaldiensten): drs. J. van de Walle (10/10), mevrouw T.A.G. Brockbernd-Wijts (5/10), H.M. Janssen (10/10), mevrouw drs. J.M.R.H. Konings (5/10), L.C.C.M. Royakkers (10/10), mevrouw M.H.H.E. Volkers-Geuskens (5/10)

Vrijwilligers: A. Beckers, C. de Beyer, mw. A. de Bruin, Th. Dibbets, H. Duursma, mw. M. Hanssen, mw. C. van Lith, C. Lit

Bijlage 3

Lidmaatschappen

Drs. P.A.A.B. Arnold

- redacteur van de Culturele Biografie Maastricht

Drs. J.J.F. van den Boogard

- regisseur van de Culturele Biografie Maastricht

Prof. dr. A. Knotter

- voorzitter van de redactie van de *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*
- secretaris van het bestuur van de Stichting Maaslandse Monografieën
- lid van de adviescommissie Metamorfoze van de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag
- lid van de jury van de Prof. Van Winterprijs voor regionale en lokale geschiedenis
- voorzitter van de begeleidingscommissie van het project 'Geschiedenis Oranje Nassaumijnen'
- lid van het Algemeen Bestuur van het N.W. Posthumus Instituut
- lid van de wetenschappelijke adviesraad van het Institut d'Histoire Ouvrière Economique et Sociale (IHOES) te Seraing.

Dr. Willibrord Rutten

- secretaris van de redactie van de reeks Maaslandse Monografieën
- lid van de Werkgroep Industrieel Erfgoed Limburg
- lid van de wetenschappelijke adviesraad van het IHOES te Seraing
- lid van het Algemeen Bestuur van het N.W. Posthumus Instituut
- lid redactieadviesraad Biografisch Woordenboek Nederlandse Ondernemers 1850-1950

Drs. Johan van de Walle

- lid van de Werkgroep Speciale Wetenschappelijke Bibliotheken van de Nederlandse Vereniging van Bibliothecarissen

Bijlage 4

Publicaties

Arnold, Paul, 'De vroedvrouwenschool te Heerlen in de jaren 1950', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* LII (2007) 161-171.

Knotter, Ad [voorzitter redactie] en Willibrord Rutten (eds.), *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* LII (Maastricht: SHCL 2007).

Knotter, Ad, 'Ten geleide', in: *ibidem*, 3-6.

Knotter, Ad, 'Regout, Sphinx en de sociale geschiedenis: van *lieu de mémoire* naar historische analyse', in: *ibidem*, 91-114.

Bijlage 5

Lezingen

Arnold, Paul, 'Arbeidershuisvesting in Maastricht', HOVO/SG-college, 18 januari 2007.

Idem, 'Over kwade dampen, deftige heren en het 'Roode gevaar''. Referaat voor de Week van de Geschiedenis, Maastricht 16 oktober 2007.

Knotter, Ad, 'National states and transnational labour markets in the twentieth century'. Referaat op de *Arbeitstagung der Gesellschaft für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* te Wenen (12 april).

Rutten, Willibrord, 'De Maastrichtse metaalindustrie: Staalwerken De Maas'. HOVO/SG-college, 25 januari 2007.

Idem, 'An outline of sociomedical care in the Netherlands (19th – early 20th centuries)'. Paper presented at the conference 'Death at the opposite ends of the Eurasian continent', 6-8 mei 2007.

Idem, 'The demographic history of smallpox in the Netherlands (18th-19th centuries). Paper presented at the conference 'Death at the opposite ends of the Eurasian continent', 6-8 mei 2007.

Idem, 'De Oranje-Nassau Mijnen (1893-1948)'. Referaat gehouden op 21 mei voor het Algemeen Bestuur van het SHCL.

Idem, 'Een Franse onderneming op Nederlandse bodem: ontstaan en uitbouw van de Oranje-Nassau Mijnen', college in het kader van de Epimediumcursus Industriegeschiedenis van Limburg, 10 december 2007.

Bijlage 6

Jaarverslag van de Stichting Maaslandse Monografieën

De financiële situatie van de Stichting Maaslandse Monografieën bleef ook in 2007 bevredigend. Het bestuur van de Stichting werd per 31 december 2007 gevormd door mr. W.F.E.R.M. van Oppen (1998), voorzitter, prof. dr. A. Knotter (1998), secretaris, prof. dr. A.M.J.A. Berkvens (1994), vice-voorzitter, dr. N.J.P.M. Bos (2001), mr. C. de Koster (2005) en dr. J.G.C. Venner (1997). A.F. Henrar, penningmeester sinds 1991 trad af. Namens LGOG nam drs. H.J.L.M. Boersma MBA, tevens directeur LGOG, zijn plaats in. Het bestuur vergaderde in 2007 op 23 maart en 23 november. Het bestuur besloot de statuten aan te passen aan de normen voor *Cultural Governance*. De bevoegdheden zijn nu beter geregeld, en er is een maximum zittingstermijn ingevoerd.

De Raad van Advies bestond uit prof. dr. Cl. Bruneel (Louvain-la-Neuve), prof. dr. A. Heinen (Aken), prof. dr. P.M.M. Klep (Nijmegen), prof. dr. A. Labrie (Maastricht), prof. dr. J.M.W.G. Lucassen (Amsterdam), prof. dr. G.W.J. Rooijackers (Amsterdam), prof. dr. H. Soly (Brussel) en prof. dr. R. van Uytven (Antwerpen) en de gouverneurs van beide Limburgen, S. Stevaert en L.J.P.M. Frissen. De Raad van Advies kwam in 2007 niet bijeen.

De redactie bestond uit prof. dr. A.M. van der Woude (1983), voorzitter, dr. W.J.M.J. Rutten (1997), secretaris, prof. dr. E. Aerts, mevrouw dr. J.C. Dekker (1997), prof. dr. A. Fl. Gehlen (1985), dr. J.J. de Jong (1997), prof. dr. P. Nissen (2001) en dr. M. van der Eycken (1985). Prof. H. Cardon die sinds 1999 deel uitmaakte van de redactie, is om gezondheidsredenen teruggetreden. De redactie vergaderde op 5 februari.

In 2007 werden in samenwerking met Uitgeverij Verloren BV te Hilversum twee boeken uitgegeven. In het voorjaar verscheen als deel XI in de Grote Serie een studie van dr. Annemieke Klijn, getiteld *Vijverdal Maastricht: psychiatrie en huisvesting. Biografie van een gebouw 1969-2007*. Deze uitgave werd op 14 april te Maastricht gepresenteerd bij gelegenheid van een ongekend openluchtsppektakel, waarbij het onderwerp van het boek letterlijk te gronde ging. In het najaar verscheen het premieboek (deel 70) van de hand van dr. Thunnis van Oort, getiteld *Film en het moderne leven in Limburg. Het bioscoopwezen tussen commercie en katholieke cultuurpolitiek (1909-1929)*. De auteur is 6 december op deze studie gepromoveerd aan de Universiteit Utrecht. Het boek werd onder meer besproken in *de Volkskrant*, *De Limburger* en het VPRO-radioprogramma OVT. Een uitgave over het herbergwezen te Hasselt in de 18^e eeuw is voorgedragen voor opname in de reeks.

De Stichting Maaslandse Monografieën kreeg weer uitgebreide assistentie van de afdeling onderzoek en de algemene dienst van het SHCL bij het drukken maken en overige begeleiding van de uitgaven, de promotie van de reeks, verzending en verpakking van de boeken, beheer van de voorraad, het werven van nieuwe abonnees/donateurs, het voorbereiden en notuleren van vergaderingen van bestuur en redactie, het aanvragen van projectsubsidies enzovoorts.

Bijlage 7

Schenkers bibliotheekmateriaal 2007

M = monografie

P = periodiek

Personen

A. Crolla	Noorbeek	M
E. Fleré	Geleen	P
J. Gielen-Drehmanns	Maastricht	M
R. Hofman	Maastricht	M
F. Hol	Heerlen	M
J.C.G.M. Jansen	Maastricht	M + P
A. Knotter	Maastricht	M
L. Kreukels	Maastricht	M

G.C.P. Linssen	Roermond	M + P
J. Machiels	Maastricht	P
C. van Lith	Maastricht	M
J.F.R. Philips	Maastricht	M
E. Steegen	Heverlee	M
H. Wenteler	Melick	P

Instellingen/bedrijven

GGZ Noord- en Midden-Limburg	Venray	M
Industrion	Kerkrade	M + P
Limburgs Museum	Venlo	M
Koninklijke Sphinx	Maastricht	M + P
Nutsbedrijven	Maastricht	P
Sociale Verzekeringsbank	Amstelveen	M + P

Bijlage 8

Acquisitie en dequisitie van archieven en documentatie

Verworven archieven en documentatie

EAN: 1213.

Naam: Stichting Edmond Hustinx te Maastricht.

Omvang: 2,75 m³.

Bereik: 1961 - 2001.

Rubriek: 15.00. Cultuur, Sport, Recreatie, Evenementen: Algemeen.

EAN: 1214.

Naam: Brouwerij Maes.

Omvang: 8,12 m³.

Bereik: 19^e - 20^e eeuw.

Rubriek: 16.02. Nijverheid, industrie.

EAN: 1218.

Naam: Buurtplatform Boschstraatkwartier-Oost.

Omvang: 1 m³.

Bereik: 1994 - 2006.

Rubriek: 10.10. Sociale zorg, Welzijn e.d. Overig.

EAN: 1219.

Naam: Industriebond FNV, district Limburg.

Omvang: 20 m³.

Bereik: 1978 - 1984.

Rubriek: 10.03. Vak- en standsorganisaties.

EAN: 1220.

Naam: MAB-DER, Maastricht Alevitische-Bektasische Kulturele Vereniging (Maastricht Alevi-Bektasi Kultur Derneği).

Omvang: 0,12 m³.

Bereik: 1993 - 2000.

Rubriek: 10.10. Sociale zorg, Welzijn e.d. Overig.

EAN: 1221.

Naam: Provinciaal Samenwerkingsverband Uitkeringsgerechtigden Limburg (PSUL) te Maastricht.

Omvang: 5 m'.

Bereik: 1985 - 2006.

Rubriek: 10.05. Armenzorg, bejaardenzorg.

EAN: 1222.

Naam: Verenigde Jeugdclubs Limburg, voorheen samenwerkingsverband Jeugd en Jongerenwerk Organisaties Limburg (JJOL).

Omvang: 1,37 m'.

Bereik: 1981 - 2006.

Rubriek: 10.06. Jeugdzorg.

DOC: 0086.

Naam: Collectie dr J.F.R. Philips: onderdeel supplement.

Omvang: 1,25 m'.

Bereik: 1910 - 1996.

Rubriek: 21.00. Verzamelingen.

DOC: 0087.

Naam: Theologische oriëntatiecursussen en cursussen op het gebied van maatschappelijk welzijn en zielzorg.

Omvang: 1,37 m'.

Bereik: 1954 - 1963.

Rubriek: 21.00. Verzamelingen.

DOC: 0090.

Naam: Folders van producten geproduceerd door Limburgse bedrijven.

Omvang: 0,25 m'.

Bereik: 1984 - 1998.

Rubriek: 21.00. Verzamelingen.

DOC: 0091.

Naam: Kaartsysteem met basisgegevens ten behoeve van het Limburgs Biografisch Woordenboek, alfabetisch op naam, met gegevens over uitgeoefende functies en lidmaatschappen, betreft Limburgers geboren in de 19^e en 20^e eeuw.

Omvang: 0,12 m'.

Bereik: Ca. 1960 - 1970.

Rubriek: 21.00. Verzamelingen.

DOC: 0092.

Naam: Stukken verzameld door W.J.M. Klaassen te Nijmegen, in het kader van een scriptie over de Limburgse katholieke arbeidersbeweging in het bevrijde Nederlands Limburg.

Omvang: 0,25 m'.

Bereik: 1936 - 1982.

Rubriek: 21.00. Verzamelingen.

N.B.: Student geschiedenis aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen.

DOC: 0093.

Naam: Volksmuziek en Limburgs dialect verzameld door Paul Latour te Maastricht.

Omvang: 0,12 m'.

Bereik: 1969 - 1984.

Rubriek: 21.00. Verzamelingen.

DOC: 0094.

Naam: Bedrijfsrapporten van L.H. Bredero, werkzaam bij Staatsmijnen, sector koolwinning.

Omvang: 0,12 m'.

Bereik: 1953 - 1985.

Rubriek: 21.00. Verzamelingen.

Voorheen verworven archieven niet eerder afzonderlijk opgenomen

EAN: 1215.

Naam: Katholieke Middenstands Vereniging Sint Franciscus van Assisië te Tegelen.

Omvang: 0,12 m'.

Bereik: 1932 - 1970.

Rubriek: 10.06. Jeugdzorg.

EAN: 1216.

Naam: Stichting Werkgroep Geschiedenis Arbeidersbeweging Limburg (GAL) te Maastricht.

Omvang: 0,12 m'.

Bereik: 1975 - 1984.

Rubriek: 14.06. Wetenschapsbeoefening.

EAN: 1217.

Naam: Nederlands Beheersinstituut, Vertegenwoordiging Venlo.

Omvang: 1946 - 1953.

Bereik: 0,12 m'.

Rubriek: 01.03.02. Lokale diensten, commissies, functionarissen.

DOC: 0088.

Naam: Handschriften.

Omvang: 0,5 m'.

Bereik: 1910 - 1954, 1989 en z.j.

Rubriek: 21.00. Verzamelingen.

Verworven aanvullingen op archieven en documentatie

DOC 45: Foto's van de Chinese Vereniging Maastricht van het vijf- en tienjarig bestaan.

Omvang: 10 foto's.

Bereik: 1998 en 2003.

Rubriek: 21.00. Verzamelingen.

DOC 45: Foto's van Guido Paulussen van het Sphinxcomplex in de Boschstraat te Maastricht t.b.v. een expositie in het kader van het vertrek van De Sphinx uit de binnenstad van Maastricht.

Omvang: 0,12 m'.

Bereik: 2007.

Rubriek: 21.00. Verzamelingen.

EAN: 65.

Naam: Algemeene Bond van Christelijke Mijnwerkers in Nederland te Heerlen (1908 - 1940) en de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond (NKMB) en voorgangers te Heerlen (1907 - 1975).

Omvang: 0,12 m'.

Bereik: 1926 - 1974.

Rubriek: 10.03. Vak- en standsorganisaties.

EAN: 605.

Naam: NV Economisch-Technologisch Instituut in Limburg (ETIL).

Omvang: 3,37 m'.

Bereik: 1956 – 2002.

Rubriek: 16.04. Dienstensector.

EAN: 610.

Naam: NV Maatschappij Carisborg, voorheen de NV Maatschappij tot Exploitatie van Bruinkolenvelden Carisborg te Rotterdam.

Omvang: 0,12 m'.

Bereik: 1920, 1924, 1956 - 1978.

Rubriek: 16.02. Nijverheid, industrie.

EAN: 887.

Naam: Hustinx Research BV, voorheen Zeepfabriek Hustinx NV en Pierre Hustinx Stoomzeepfabriek te Maastricht.

Omvang: 0,12 m'.

Bereik: 1960 - 1965.

Rubriek: 16.02. Nijverheid, Industrie.

N.B.: Afkomstig uit EAN 1213 Stichting Edmond Hustinx te Maastricht.

EAN: 928.

Naam: Mgr P.J. Boymans te Munstergeleen, als Nationaal Sportadviseur van de Nederlandse Katholieke Sportbond, resp. Sportfederatie.

Omvang: 0,25 m'.

Bereik: 1968 - 1980.

Rubriek: 18.02. Families, personen.

EAN: 950.

Naam: NV Laura & Vereniging te Eygelshoven.

Omvang: 0,12 m'.

Bereik: Ca. 1950 - 1960; afkomstig van Industrion.

Rubriek: 16.02. Nijverheid, industrie.

EAN: 1117

Naam: Provinciale Limburgse Electriciteitsmaatschappij (PLEM), voorheen Stroomverkoopmaatschappij (SVM), kantoor Maastricht.

Omvang: 1,75 m'.

Bereik: 1909 – 1946.

Rubriek: 16.03. Nutsbedrijven.

N.B.: Het betreft vroege personeelsdossiers van de Stroomverkoopmaatschappij.

EAN: 1206.

Naam: J.M. Hendriks te Brunssum, stukken betreffende de militaire actie in Nederlands-Indië.

Omvang: 3 delen/2 delen fotoboeken.

Bereik: 1947.

Rubriek: 18.02. Families, personen.

Overgedragen archieven en documentatie

EAN: 1013.

Naam: NV Maatschappij tot vervaardiging van fijn aardewerk en ceramieke voortbrengselen van alle soorten genaamd Société Céramique en voorgangers.

Soort: Stempels.

N.B.: Overgedragen aan Industrien.

EAN: 580.

Naam: H.M.J. Dassen, burgemeester van Sittard en landdorst van Tuddern.

Omvang: 0,25 m'.

Bereik: 1945 - 1965.

Rubriek: 18.02. Families, personen.

N.B.: Overgedragen aan Stadsarchief Sittard-Geleen.

EAN: 733.

Naam: Coöperatieve Melkinrichting Stoomzuivelfabriek en Aankoopvereniging Sint Rosa te Sittard.

Omvang: 0,87 m'.

Bereik: 1912 - 1961.

Rubriek: 16.02. Nijverheid, Industrie.

N.B.: Overgedragen aan Stadsarchief Sittard-Geleen.

Bijlage 9

Begunstigers en contribuanten

Gemeenten

Gemeentebestuur Meerlo-Wanssum (1952)

Meerlo-Wanssum

Gemeentebestuur Meerssen (1951)

Meerssen

Bedrijven

Architectenbureau P.T.N. Haane (1999)

Maastricht

Ars Drukkerij B.V. (1993)

Roermond

Boven & Van der Bruggen, Van, Advocaten (1988)

Roermond

Centraal Archief D.S.M. (1994)

Heerlen

Dakdekkersbedrijf Verkoelen Weert B.V. (2000)

Weert

Delfin Maastricht bv (2006)

Maastricht

Eerste Nederlandse Cement Industrie N.V. (1951)

Maastricht

Fonds voor Sociale Instellingen, Stichting (1988)

Brunssum

Gulpener Bierbrouwerij, Distilleerderij en Azijnfabriek B.V. (1961)

Gulpen

Hertzdahl Beheer B.V. (1958)

Maastricht

J.G.I. Holding B.V. (1979)

Weert

Laudy Bouw & Ontwikkeling b.v. (2002)

Sittard

Laura-fonds, Stichting (1978)

Eijgelshoven

Lindeboom Bierbrouwerij B.V. (1988)

Neer

Maison Louis (1958)

Maastricht

Oranje-Nassau Groep B.V. (2000)

Amsterdam

Recycled Paper Europe Roermond Papier b.v. (1988)

Roermond

Satijnplus Architecten b.v. (2000)

Maastricht

Schuffelers B.V., P. (1982)

Maastricht

Thomas Regout N.V. (1988)

Maastricht

Organisaties en instellingen

Administratiekantoor Graucho's (2005)	Maastricht
Alphonsianum Paters Redemptoristen (1959)	Wittern
Archiefdienst (2003)	Venray
Bisdóm Roermond (1949)	Roermond
Bisschoppelijk Centrum Rolduc (2000)	Kerkrade
Bisschoppelijk College Broekhin (1975)	Roermond
Brabants Historisch Informatie Centrum (1976)	's-Hertogenbosch
Carbooncollege, locatie St. Jan (1979)	Hoensbroek
Centrale Bibliotheek van de Katholieke Universiteit Leuven (1972)	Leuven (B)
College Rolduc (1978)	Kerkrade
Coöp. Bouwvereniging Ons Belang BA (1995)	Maastricht
Culthi Redon (2000)	Amsterdam
Depot van Nederlandse Publikaties K.B. (1976)	's-Gravenhage
Economisch Technologisch Instituut Limburg (1958)	Maastricht
Elisabeth Strouven, Stichting (1958)	Maastricht
Eijdsdens Verleden, Stichting (1976)	Eijsden
Fontes Rodenses, Stichting (1976)	Kerkrade
Fontys Lerarenopleiding (1980)	Sittard
Gemeente Weert, afd. Archivariaat (2000)	Weert
Gemeentearchief Kerkrade (2005)	Kerkrade
Gemeentearchief Venlo (1973)	Venlo
Gemeentelijke Bibliotheek (1979)	Lanaken (B)
Gemeentemuseum Echt (1961)	Echt
Geschied- en Heemkundige Kring (1988)	Thorn
Groot Seminarie Rolduc (1986)	Kerkrade
Heemkunde-Museum Beek, Stichting (1979)	Beek
Heemkundevereniging Geleen (1980)	Geleen
Heemkundevereniging Helden (1984)	Panningen
Heemkunde Vereniging Maas- en Swalmdal (1981)	Reuver
Heemkundevereniging 'Medelo' (1984)	Meijel
Heemkundevereniging OCGL (2000)	Landgraaf
Heemkunde-Vereniging 'Roerstreek' (1969)	Sint-Odiliënberg
Historische Werkgroep 'De Borch', Stichting (1996)	Baarlo
Hoeseltse Geschiedkundige Studiegroep (1976)	Hoeselt (B)
Industriebank LIOF N.V. (1976)	Maastricht
Instituut voor Genealogie en Streekgeschiedenis (1969)	Roermond
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Maastricht en Omstreken (1949)	Maastricht
Kunsthandel Schiltaere (1999)	Klimmen
Lectoraat Toerisme en Cultuur-Hogeschool Zuyd (2000)	Maastricht
Limburgse Werkgeversvereniging (1958)	Roermond
Maaslands Antiquariaat (1961)	Maastricht
Meertens Instituut (1995)	Amsterdam
Milieu- en Heemkundevereniging (1982)	Swalmen
MKB-Limburg (1951)	Venlo
Montfortanen, Paters (1959)	Valkenburg a/d Geul
Nicolas Reubsaet, Stichting (2000)	Sittard
Nolensfonds, Stichting Dr. (1997)	Brunssum
Openbare Bibliotheek (2000)	Sittard
Oudheidkamer Horst, Stichting (1994)	Horst
RACM (2007)	Amersfoort
Regionaal Historisch Centrum (1974)	Eindhoven

Regionaal Historisch Centrum Bibliotheek (2004)	Maastricht
R.K. Scholengemeenschap 'Bouwens van der Boye College' (1978)	Panningen
Rijksdienst voor de Monumentenzorg (1982)	Zeist
Scholengemeenschap voor Atheneum en HAVO 'Groenewald' (1978)	Stein
Stadsarchief Heerlen (1979)	Heerlen
Stadsarchief Sittard-Geleen (2000)	Sittard
Stadsbibliotheek Antwerpen (1982)	Antwerpen (B)
Stadsbibliotheek Maastricht (1958)	Maastricht
Stadsbibliotheek/Bibliotheek LGOG (Keulen) (1995)	Maastricht
Universitätsbibliotheek (1982)	Münster (D)
Universiteitsbibliotheek-140 (1973)	Amsterdam
Universiteitsbibliotheek Erasmus Universiteit (1959)	Rotterdam
Vereniging Historie Schinnen (1988)	Oirsbeek
Vereniging van Ingenieurs in Zuid-Limburg (2005)	Hulsberg
VVV Zuid-Limburg (2000)	Valkenburg a/d Geul
Woningstichting Sint-Servatius (1977)	Maastricht
Zusters Arme Kind Jezus, Nederlandse Provincie (1990)	Simpelveld
Zusters Onder de Bogen (1949)	Maastricht

Persoonlijke contribuanten

Aben, J.M. (1988)	Venray
Acampo, H. (2005)	Neerharen (B)
Admiraal, mr. W.A.M. (1979)	Heiloo
Adriaens, drs. F.H.M.C. (1960)	Horn
Ahsmann-Wishaupt, mevr. M.C.J.Th. (1988)	Heerlen
Alberts, mevr. C.M. (2002)	Nieuwstadt
Appelboom, W.J.M.J. (1995)	Schin op Geul
Arends, A. (1993)	Roermond
Arkenbout, C. (2000)	Maastricht
Augustus, drs. L. (1975)	Heerlen
Augustijn, A. (1996)	Zuidhoorn
Augustin, H. (2007)	Maastricht
Baars, P. (1995)	Pey-Echt
Baerts, M.W.P. te (1973)	Brunssum
Bär, H.M. (2000)	Baexem
Barkmeijer, B.E. (2000)	Maastricht
Barske, A.C. (2004)	Urmont
Bartelds, J.H. (1988)	Bij de Wijk
Bartels, mr. J.M.A.L. (1988)	Maastricht
Bartholomeus, P.H.J. (2000)	Roden
Baur, W.M.J. (2007)	Landgraaf
Beckers, G.H. (2000)	Beek
Beckers, drs. J.L. (2004)	Wijchen
Beckers, mr. L.J.T.A. (2000)	Beek
Beek RA, prof. A. (1999)	Meerssen
Beek, Chr.W. ter (1974)	Venray
Begas, G. (2007)	Maastricht
Bemelmans, V.J.P.M. (2000)	Maastricht
Benneker, J.S.H.A. (1993)	Oirsbeek
Berden, drs. J.V.C.M. (1977)	Gouda
Berge, A.A. ten (2000)	Roermond
Bergers, H. (1981)	Maastricht
Berk-Verbeek, mevr. M.H.M. van den (2000)	Holtum

Berkvens, prof. dr. A.M.J.A. (1996)	Maastricht
Bertens, drs. J.W. (1975)	Maastricht
Bertrand, R.M.M. (2000)	Klimmen
Besselaar, mevr. A.G. van den (2000)	Maastricht
Beumer, F. (1993)	Grevenbicht
Beurskens, H.J.H. (2000)	Heel
Beyer, C. de (2000)	Cadier en Keer
Bie, P.J.C.M. de (1995)	Eijsden
Bijsterveld, prof. dr. A.-J. (2000)	Tilburg
Birken, mr. H.H. (2002)	Groningen
Bisscheroux, R. (2005)	Bovenkarspel
Blaauw, dr. H. (2004)	Malden
Bloemen, H.A.C. (1966)	Markelo
Boer, T. de (2004)	Venlo
Boersma MBA, drs. H.J.L.M. (2005)	Maastricht
Boersma, M.Th.L.W. (1982)	Valkenburg a/d Geul
Boesten, H.M.P.L.B. (1979)	Heerlen
Bogers, J. (1998)	Maastricht
Bokken, H.L.M. (1979)	Thorn
Bollen, F. (1998)	Hechtel-Eksel (B)
Bollen, L. (1997)	Bunde
Bonnet, J.J. (1979)	Maastricht
Boom, Th.M.P.M. (1982)	Roermond
Boomgaard, H.M. van den (2004)	Hollandsche Ring
Bootz, J. (2006)	Maastricht
Boreas, W.J.G.M. (1989)	Meerlo
Bos, dr. N.J.P.M. (1990)	Brunssum
Bosch, dr. A. (2005)	Nijmegen
Bosch, dr. M. (2002)	Bemelen
Bosch, R. (2000)	Maastricht
Botman, S.G.J.M. (1974)	Valkenburg a/d Geul
Bouts, mr. F.L.M. (2000)	Roermond
Bouwens, S. (2003)	Maastricht
Bovens jr, Th. (1979)	Maastricht
Brassé, ir. J.G.M. (1993)	Roermond
Brassee, Ch.J.P. (1973)	Landgraaf
Bremmers, W.R.H. (1997)	Maastricht
Breukers, H.A.M. (2000)	Thorn
Bronzwaer, P. (2000)	Maastricht
Brouwer, ir. J.F.H. (1979)	Heythuysen
Bruekers, A.W.J. (1988)	Ospel
Bruggen, mr. H.J.J.M. van der (1986)	Roermond
Bruin, dr. A.A. de (2004)	Sevenum
Bruijn, mr. A.H. de (2000)	Maastricht
Bruyn, drs. L.P.J. de (1999)	Bunde
Bruynesteyn, R. (2006)	Horn
Buchem, G.J. van (1981)	Mheer
Buchem-Hermans, mevr. I. (1989)	Munstergeleen
Buren, F. van (1988)	Geleen
Busard, H.M.G. (2000)	Maastricht
Busker, W.P. (2000)	Roermond
Buijs, mevr. A. (2002)	Gronsveld
Caljé, P.A.J. (2000)	Maastricht
Cammaert, dr. F. (2003)	Maastricht

Camp, H.J.G. op den (2000)	Amersfoort
Cartigny, W. (2000)	Utrecht
Castermans, mgr. A.M.H.A. (1994)	Born
Castermans, W.P. (1979)	Maastricht
Charpentier, P.H.M. (1983)	Eijsden
Cillekens, drs. C.M.H. (2004)	Maastricht
Claessens, J.P.L. (2000)	Einighausen
Claessens, drs. Th.J.A.H. (1960)	Valkenswaard
Cleuters, M. (2000)	Simpelveld
Cluitmans, drs. J.H. (1958)	Swalmen
Cobben, A.P.H.M. (2000)	Beek
Cobben, H.P.M. (1988)	Meerssen
Coelen, P.J.C. van der (1999)	Baarlo
Cohlst, J.M.F. (1982)	Vaals
Coolen, G.M.A. (1987)	Maastricht
Corten, Alb.J.A.M. (1960)	Heerlen
Corten, drs. G.J.P.M. (1985)	Sittard
Cox, drs. G.W.H. (1958)	Goirle
Cox, prof. dr. H.L. (1989)	Rheinbach (D)
Cox-Geraedts, mevr. J.H. (2000)	Swalmen
Cozijnsen, W. (1979)	Maastricht
Cremers, J.J.F. (2000)	Sittard
Creusen, J. (2007)	Vilt-Valkenburg
Crolla-Baggen, de heer en mevr. A.M.G. (1964)	Noorbeek
Crombach, H. (1982)	Voerendaal
Crousen, dr. A.M.F.B. (1960)	Roermond
Crugten, mr. O.W.J.H. van (1986)	Roermond
Cruts, R. (2000)	Beek
Crutzen, F.G.H.M. (1979)	Ransdaal
Crijns, ir. A.W.N.J. (1967)	Bunnik
Dackus, B. (2000)	Oirsbeek
Dackus, W.M.F. (2000)	Maastricht
Daelen, G.E.R. van (2000)	Maastricht
Daniëls, A.L.M.J. (1977)	Maastricht
Daniëls, mr. J.H.J. (1987)	Roermond
Dassen, E.E.M.J. (1998)	Maastricht
Debets, drs. R.M.C. (1974)	Hoofddorp
Defesche-Derks, drs. P.M.C. (1974)	Bunde
Delescen, mr. R.A.J. (2000)	Roermond
Delsing, drs. E.H.A. (2004)	Boxmeer
Deursen, M. van (1992)	Nijmegen
Didden, I.M. (1995)	Meerssen
Dierick-Van Loo, mevr. M.C.G. (1977)	Stein
Dieteren, H. (1971)	Maastricht
Dieteren, J.J.G. (1984)	Sittard
Dieteren, J.W. (1964)	Spaubeek
Dieteren, P.E.M. (1982)	Ubach over Worms
Dinjens, G. (1988)	Maastricht
Dinjens, J.M.L. (2004)	Maastricht
Dittrich, dr. K. (2000)	Maastricht
Donker, mr. J.G. (1974)	Afferden
Donners, K.H.M. (2002)	Wijlre
Donners, W.A.B. (2000)	Susteren
Doorn, dr. J.A.A. van (1999)	Sint-Geertruid

Dormans, E.H.M. (1979)
 Douben, prof. dr. N.H. (1987)
 Drenth, J.H. (1981)
 Driessen, J. (2000)
 Driessen, P.M.A.J. (2000)
 Dijck, H.L.M. van (2000)
 Dijck, drs. R.E.P.M. van (1993)
 Dycks, L.C. (2004)
 Eggels-Erkens, mevr. J. (2000)
 Ehlers, N. (2003)
 Einig, drs. P.C.A. (1974)
 Elfrink, J.H.B. (2000)
 Engelen, C.F.M. (1979)
 Engelen, dr. Th.L.M. (1982)
 Ernst-Martens, mevr. M. (2000)
 Eurlings, mr. P.A.H. (1988)
 Evers, drs. I.M.H. (2000)
 Eijk, J.M.H. van (2000)
 Feller, drs. J.C. (1979)
 Fleré, mevr. drs. E.C.M. (1998)
 Franssen, drs. G.H. (1977)
 Franssen, H.L. (2002)
 Franssen, M. (1979)
 Frederix, drs. L.L.M. (1980)
 Frijns, Ch.H.F. (1988)
 Frijns, P. (1995)
 Gales, dr. B. (1975)
 Gasselt, drs. R.H.M. van (2004)
 Geenen, drs. W. (1982)
 Geer, C.J. v.d. (2000)
 Geraets, J.H. (2000)
 Geraets, M.H.L. (2000)
 Gerards, A.J.M. (1979)
 Gerards, F.M. (1998)
 Gerwen, J. van (2000)
 Gessel, J.J.M. van (2000)
 Geurts, A.J. (1977)
 Geurts, A.Th.G.M. (2000)
 Geurts, H.M.L. (2000)
 Geux, A.J. (1972)
 Gielen, drs. B.J.M. (2000)
 Gielen, P.M.P.J. (1978)
 Gielkens, ir. J.W. (2002)
 Gierlings, R.E.J. (2000)
 Giesen, J.R.I. (2006)
 Gilissen, mevr. I. (2000)
 Glasz-Wöltgens, mevr. M.J.H. (2006)
 Glaudemans, F.J.T.H. (1982)
 Goes, mevr. H.M. (1974)
 Goossens-Probst, M. (2002)
 Gootzen, P.J. (1969)
 Goyen, L.M.W. (2000)
 Göbbels, P. (2004)
 Grothues, B.A. (1998)

Valkenburg a/d Geul
 Eindhoven
 Kerkrade
 Lanaken (B)
 Zutendaal (B)
 Kessel
 Grathem
 Koningsbosch
 Geleen
 Kerkrade
 Roermond
 Herten
 Susteren
 Cuijk
 Posterholt
 Voerendaal
 Maastricht
 Maastricht
 Venlo
 Geleen
 Tilburg
 Sittard
 Vaals
 Munstergeleen
 Maastricht
 Stein
 Groningen
 Bunde
 Wijlré
 Schipperskerk
 Best
 Roermond
 Sittard
 Voerendaal
 Amsterdam
 Heerlen
 Almere
 Schinnen
 Weert
 Helden
 Amsterdam
 Simpelveld
 Geleen
 Roermond
 Meerssen
 Sittard
 's-Gravenhage
 Cadier en Keer
 Maastricht
 Tegelen
 Melick
 Herten
 Maastricht
 Hoensbroek

- Gubbels, G.J.H.M. (2004)
 Haanen, drs. E.P.H.P.T. (1974)
 Haegens, D. (2007)
 Haesen, M.F.H. (1995)
 Hall, drs. J.H.M.M. van (1999)
 Hamans, prof. dr. P.W.F.M. (1986)
 Hameleers RA, drs. M.V.C.H. (1991)
 Hamers, G.W.F. (2002)
 Hardy, L.V.H. (1958)
 Hartman-Dröge, mevr. C. (2004)
 Hautvast, J.P.G. (1979)
 Heemels, M.G.M. (2006)
 Heerma van Voss, L. (1999)
 Helgers, J.J.M. (2004)
 Hendrix, H. (2007)
 Henrar, A.F. (1975)
 Hermans, F. (2000)
 Hermans, G. (2000)
 Hermans, J.J. (1991)
 Hermans, M.J.F.L.G. (2002)
 Hermans, R.H.W.W.M. (2002)
 Hermans, ir. W. (1997)
 Herp, drs P.J. van (1964)
 Heus, G.M. de (1974)
 Heijden, P.J. van der (2000)
 Heijden, drs. R.P.W.J.M. van der (1974)
 Heijenrath, L.J.A. (1999)
 Hoebers, drs. P.G.M. (1974)
 Hoen, J.H.M. (1988)
 Hol, F.A.G. (2000)
 Homburg, prof. dr. E. (1994)
 Hommes, mej. mr. A.H.M.H. (1958)
 Hoogerwerf, M. (2000)
 Horsten, drs. M.M.M. (1994)
 Houben, drs. C.J.M. (1974)
 Houben, E.G.P. (2000)
 Houben, J. (2000)
 Houtmortels, mevr. D. (2004)
 Houwen, J.Th.M. (2000)
 Hovens, F.E.R. (1996)
 Huisman, F. (2000)
 Huskens, J. (2000)
 Hustinx, mevr. E.M.L.A. (1995)
 Hutschemaekers, drs. A.J. (1987)
 Huyben, drs. J.J.C. (1975)
 Huys, J.S. (1999)
 Jacobi, H. (1991)
 Jacobs, A. (2004)
 Jacobs, H.L.J. (2000)
 Jamar, drs. J.T.J. (1972)
 Jammers, M. (1974)
 Jansen, prof. dr. J.C.G.M. (1999)
 Jansen-Rompen, mevr. C.J.M. (2000)
 Janssen, drs. A.M.P.P. (1988)
- Noorbeek
 Swartbroek
 Nijmegen
 Nieuwegein
 Banholt
 Sint-Odiliënberg
 Berg en Terblijt
 Sittard
 Epen
 Vlaardingen
 Heerlen
 Heuythuysen
 Diemen
 Ravenstein
 's-Hertogenbosch
 Eben-Emael (B)
 Nijmegen
 Maastricht
 Hoensbroek
 Maastricht
 Papenhoven
 Gangelt- Hastenrath(D)
 Treebeek
 Valkenburg a/d Geul
 Amsterdam
 Meerlo
 Kerkrade
 Horst
 Beek
 Heerlen
 Eijsden
 Maastricht
 Landgraaf
 Hedel
 Roermond
 Maastricht
 IJsselstein
 Maastricht
 Maastricht
 Maastricht
 Maastricht
 Roermond
 Maastricht
 Roermond
 Weert
 Grubbenvorst
 Sittard
 Hoensbroek
 Geleen
 Heerlen
 Maastricht
 Maastricht
 Sittard
 Sittard

Janssen, E.M.L. (1981)	Spaubeek
Janssen, drs. H.J.F.H. (2000)	Valkenburg a/d Geul
Janssen, H.M. (2007)	Roosendaal
Janssen, drs. J.A.J. (1974)	Nuth
Janssen, J.P.H.M. (1979)	Molenhoek
Janssen, mr. J.W.A.M. (1974)	Nijmegen
Janssen, R. (1979)	Maaseik (B)
Jenniskens, drs. A.H. (1975)	Maastricht
Jessen, mevr. L. (1989)	Stevensweert
Jetten, J.M.A. (1982)	Gulpen
Jochems, dr. D.B. (1988)	Schin op Geul
Jongen, E. (1995)	Lanaken (B)
Jongen, J.M.G. (1979)	Heerlen
Joosten, E.A. (1988)	Swalmen
Joris Maassen, mevr. B. (2000)	Valkenswaard
Jorritsma, H.H.M.D. (1976)	Amsterdam
Kamp, H.J. op den (1979)	Munstergeleen
Keltjens, J.G. (1998)	Arcen
Kempen, dr. W. van (2000)	Geijsteren
Kerpershoek, R.C. (1995)	Landgraaf
Kessels, F.A.H. (1974)	Venlo
Kessels, G. (2000)	Cadier en Keer
Keijzers-Mesters, mevr. V. (2000)	Melick
Kicken, R.J.A. (1986)	Schimmert
Kikken, M.G. (2000)	Stein
Kirkels, L. (1979)	Meerssen
Kissels, W. (2000)	Sittard
Klaassen, drs. W.J.M. (1974)	Alphen a/d Rijn
Klep, prof. dr. P.M.M. (1978)	Nijmegen
Klerk, J.H.C. de (2000)	Roermond
Klerken, C.J.W.A. (1995)	Blerick
Kleutghen, A. (1979)	Overpelt (B)
Klijn, mevr. A. (2000)	Maastricht
Knapen, drs. J.G.J. (1975)	Bavel
Knibbeler, drs. D.J.M. (2003)	Heerlen
Knoors, H.J. (1979)	Roermond
Knoors, J.A. (1972)	Grevenbicht
Knotter, J. (1999)	Zetten
Koene-Gorren, mevr. M.H.H. (2006)	Maastricht
Kohlbacher, J. (1988)	Maasmechelen (B)
Koken, H. (1999)	Landgraaf
Koldewey, dr. J. (1982)	Buren
Konings, mevr. M. (2000)	Maastricht
Koolen, H.W.M. (2000)	Heythuysen
Koops, drs. H.A.B. (1988)	Eijsden
Korsten, G.H.M. (1999)	Jabeek
Koster, mevr. C. de (2006)	Maastricht
Kreukels, drs. J. (2002)	Geleen
Kreukels, dr. L. (2000)	Maastricht
Kreuwels, ir. W.G.J. (1984)	Geldrop
Kunder, J. de (1988)	Heythuysen
Kuster, H.J. (2000)	Beek
Kuijper, mevr. E.F.M. (2000)	Roermond
Labrie, prof. dr. A. (1997)	Maastricht

Lakmaker, mevr. F. (1986)	Gronsveld
Lambriex, P.H.M.J. (1988)	Maastricht
Langeweg, drs. S. (1994)	Maastricht
Lardinois, P.M.J.P. (1975)	Maastricht
Laumen, J. (2004)	Weert
Lebens, mr. R.P.M. (2000)	Buchten
Lemmens, E. (2000)	Brussel (B)
Lemmens, L.A. (2002)	Beek
Lensen, J.G. (2002)	Sittard
Lenssen, J.A.M.G. (1991)	Eindhoven
Leonards, dr. Chr. (2002)	Maastricht
Leurs, ing. C.J.P. (1974)	Venray
Leyen, C.J.M. (1974)	Heerlen
Lieshout, J.W.V. van (1981)	Jabeek
Linde, W. van der (1999)	Urmond
Linschoten, P. van (1989)	Geleen
Linszen, A. (2002)	Sittard
Linssen, mr. A.J.C. (1974)	Amstenrade
Linssen, dr. C.A.A. (1962)	Groningen
Linssen, dr. G.C.P. (1960)	Roermond
Linssen, H.H.J. (1974)	Weert
Linssen, J. (2002)	Maasbracht
Loo, T.F.J. van de (1979)	Venlo
Louer, R.P.M. (1987)	Tilburg
Lucassen, prof. dr. J.M.W.G. (1974)	Gouda
Luthjens, dr. ir. L.H. (1976)	's-Gravenhage
Luijten, M.G.J. (2000)	Merkelbeek
Lyna, D. (2007)	Antwerpen (B)
Maas, S. (2004)	Geleen
Maassen, mevr. A.M.G. (2005)	Maastricht
Maes, I. (1979)	Maastricht
Mantel, J.L. (1956)	Heerlen
Mars, H. de (2005)	Maastricht
Martens, M.J.M. (1979)	Nijmegen
Masthoff, P.M.H.M. (2000)	Geleen
Mathissen, mevr. M. (2000)	Heerlen
Mathijssen, mr. H.J.M.E. (1977)	Venray
Meering, F.W. (2000)	Maasbracht
Meessen, H.L. (1981)	Ulestraten
Meeuws, J.B.R.G. (1974)	Nijmegen
Mennens, P.G.H. (1974)	Beek
Merks-Lodewick, mevr. Y. (2006)	Maastricht
Mertens, C.G.A. (1958)	Blerick
Mertens, prof. dr. F.J.H. (1987)	's-Gravenhage
Mertens, ir. P.A.M. (1974)	Hoensbroek
Mes, W.A.A. (2003)	Maastricht
Metselaars, H.J. (2002)	Amsterdam
Meuwissen, J. (1984)	Einighausen
Mevis, G.J.M. (2005)	Aruba
Meijden, C.P.J. van der (1995)	Rotterdam
Meijers, P.H. (2002)	Sittard
Minis, drs. S. (1981)	Maastricht
Minkman, G.H. (1999)	Meerssen
Mobers, H. (1979)	Hoogezaand

Moorer, W.T. (1982)	Brunssum
Moorman, W. (1998)	Horst
Morreau-Magnee, mevr. M.J.C. (2007)	Maastricht
Mourmans, M.M.J. (1978)	Maastricht
Muisenbergh, mr. C.W.F.H. van den (1958)	Goirle
Mulken, W. van (1975)	Bunde
Mulleners, J. (1979)	Amstenrade
Naus, J.H. (1975)	Panningen
Neelen, H.J.H. (2000)	Roermond
Neer, L.P.G. van (1979)	Maastricht
Neukirch, dr. R. (1967)	Köln (D)
Neven, J.C.J. (1987)	Gulpen
Niessen, drs. L.F.P. (1974)	Klimmen
Nieuwenhuis, M.M.M. (1980)	Venlo
Nieuwenhuijzen Kruseman, prof. dr. A.C. (2000)	Maastricht
Nilsen, A.L.J. (2003)	Maastricht
Nissen, prof. dr. P.J.A. (1980)	Nijmegen
Nuyens, dr. C.M. (2000)	Roermond
Nijsten, mevr. dr. M. (1988)	Meerbusch (D)
Oberndorff, J.G.M. (2007)	Sittard
Oberndorff, Th. (1995)	Bunde
Oldenbeuving, G.L.J. (1980)	Elsloo
Olivers-Bouvrie, mevr. I. (2000)	Malden
Omlou, drs. J.H.F.L. (2000)	Heteren
Oojen, P.W.A. van (1981)	Gulpen
Oudhuis, R. (2006)	Ingber
Paes, ing. F.M.H.E. (2000)	Nijmegen
Palmen, ir. H.M.J. (1974)	Sittard
Palmen, J.Ch. (1963)	Tervuren (B)
Panhuysen, J.F.M. (1982)	Maastricht
Parren, drs. H.P.C.M. (1974)	Thorn
Patelski, A.S.M. (1982)	Klimmen
Peerboom, P.E.H.G. (1990)	Eijsden
Peeters, drs. J.G.H. (1958)	Boxmeer
Peeters, P.E.G.M. (2006)	Echt
Penders, M. (2003)	Maastricht
Penders, P.G.M. (2002)	Buren
Penners, W.J.A.M. (1982)	Sittard
Pennings, W. (2000)	Voerendaal
Pernot, R.A.J.G. (1982)	Sittard
Perry, dr. J. (1976)	Maastricht
Peters, H.W.J.R. (1976)	Beek
Peters, L.P.G.F. (2000)	Thorn
Peters RA, H.H.M. (2000)	Weert
Philips, dr. J.F.R. (1999)	Maastricht
Pierey, drs. L.J.M. (1974)	Heerlen
Piets, J.P.M. (1983)	Eijsden
Piters, M.Th.C. (1995)	Valkenburg a/d/ Geul
Pluymakers, J. (2000)	Beek
Pluijmen, L.J.H. (1979)	Valkenburg a/d/ Geul
Poell, drs. W.A.G. (1974)	Mheer
Pouls-Veugen, mevr. W.P.G. (2000)	Baarlo
Puts, H.P. (1979)	Rijswijk
Pijls, H. (2000)	Brunssum

Pijls, J.R. (2000)	Roermond
Pijpers, drs. J.H.F. (1982)	Maastricht
Quaedvlieg, drs. N.T.J. (1982)	Landgraaf
Quint-Maagdenberg, mevr. drs. M.J.I. (1983)	Vaals
Raedts, ir. C.J.B.M. (1984)	Horion-Hozemont (B)
Ramakers, J.J.E.L. (2000)	Heerlen
Regout, C.N.L. (2004)	Baarn
Renes, J. (1988)	Utrecht
Renkens-Gommans, mevr. A.C.M. (2000)	Maastricht
Rens, W.W.H.G. van (2000)	Sittard
Rensch, mr. T.J. van (1975)	Gronsveld
Reijnders, H.M. (2000)	Voerendaal
Richter, M.M.G.M. (1999)	Linne
Roberts, P. (1979)	Molenhoek
Roebroek, J.M.G.F. (1981)	Maastricht
Roes, mr. F.W.M. (2001)	Leiden
Ronckers, E.M.A. (1979)	Banholt-Mheer
Roost, P.M. (1982)	Ittervoort
Rooij, J.W. van (2000)	Utrecht
Ros, Joh.J. (1979)	Reuver
Royakkers, L. (2000)	Maastricht
Royen, E.J.G. van (1979)	Maastricht
Rouw-Weusten, mevr. M.Th. de (2007)	Klimmen
Rutten, J. (1998)	Brunssum
Rutten, mr. R.H.H. (2000)	Bemelen
Rijcken, R.J.L.M. (1979)	Heeze
Rijsselt, E.F. van (2000)	Maastricht
Sandt, W.M. van de (1997)	Maastricht
Schaaf, G. (1980)	Maastricht
Scharmann, dra. J.-Ch. (2007)	Maastricht
Schatorjé, drs. J.M.W.C. (1980)	Horst
Schefman, P. (1979)	Maastricht
Schellinx, ing. J.H.W. (1979)	's-Hertogenbosch
Schinck, drs. P.J.G. (1991)	Baarlo
Schlösser, ir. J.C. (1959)	Heerlen
Schmeits, F.Ch.M. (2004)	Maastricht
Schmitz, H. (2000)	Venlo
Schoenmakers, drs. P.J.J.M. (2000)	Roermond
Schouten, P. (2000)	Swalmen
Schreurs, J.W.J. (1976)	Herten
Schreurs, mej. Maria J.J.G. (1973)	Eindhoven
Schreven, L.J.G. (2002)	Voorburg
Schueler, mevr. J. (2000)	's-Gravenhage
Schulpen, W.F.M. (2000)	Susteren
Schupp, ing. M.H.L.W. (2000)	Oirsbeek
Schuren, C. (2000)	Arnhem
Schutgens, N.H.J. (1966)	Maastricht
Schutte, A. (2005)	Amsterdam
Schwanen, H.M.M. (1975)	Kerkrade
Seelen, drs. Th.L.A.M. (1959)	Venlo
Seerden, mevr. W. (1990)	Weert
Semmeling, R.J.J. (1982)	Maastricht
Severens, J.J. (1979)	Heerlen
Sillekens, drs. J.Th. (1972)	Nijmegen

- Simonis, mevr. mr. J.C.J. (2002)
 Simonis, J.G.C. (1977)
 Slangen, drs. J. (2001)
 Slootweg, G.J. (1980)
 Smeets BNA, mr. ir. J.J.W.M. (1982)
 Smeets, W.H. (2005)
 Smeijsters, drs. E.M.A. (1974)
 Smulders, W.P.M.M. (2005)
 Snijders, P.J.M.H.T. (2000)
 Soest, K.W.Th. van (2000)
 Spits, L. (2001)
 Spronck-Janssen, mevr. C.H. (2000)
 Stals, L. (1979)
 Standaert, C.M.H. (1982)
 Starmans, drs. J.C.J.M. (1988)
 Stassen, mr. R.J. (1969)
 Steegen, dr. E. (2006)
 Steen, F.M.J. van der (1970)
 Stegge, C. aan de (2000)
 Stevens, H. (1988)
 Stevens, M.F.M.N. (1981)
 Stienstra, P.F.M. (2005)
 Stille, mr. A.L.G.A. (1979)
 Straatman, R. (1986)
 Stratum, dr. J.C.M. van (1965)
 Stroekxs van den Broek, L.H.M. (2000)
 Stijnen, P.J.J. (1979)
 Suilen, L.F.M. (2000)
 Suylen, H.H.G. (1987)
 Tagage, pastoor S. (1982)
 Teeuwen, dr. P.J.M. (1980)
 Teunissen, A. (1996)
 Theelen, Th.J.H. (2000)
 Thelen, dr. A. (2000)
 Theunissen, drs. J.A.M.Th. (2000)
 Theunissen, R.J. (1983)
 Thewissen, drs. E.J.C.G. (1982)
 Thewissen, drs. H. (1992)
 Thijs, drs. P. (1975)
 Tillmans, L. (2000)
 Tindemans, mevr. J.M. (2002)
 Titulaer M.F.E., ir. M.J.J. (1994)
 Tonnaer, F.J.G.J. (1981)
 Tonnaer, dr. F.P.C.L. (1999)
 Tonnaer, J.J.G. (1958)
 Tops, drs. P.M.J.A. (2002)
 Trijbels, J. (2000)
 Tummers, dr. P.M.J.E. (1971)
 Ubachs, dr. P.J.H. (2000)
 Urlings, A. (1998)
 Vaessen, J.S.G. (1976)
 Vaessen, J.W. (1972)
 Valentijn, J.H.G.M. (2000)
 Varst, J.L.A. van der (2000)
 Maastricht
 Maastricht
 St.-Odiliënberg
 Limbricht
 Merkelbeek
 Meerssen
 Spaubeek
 Rosmalen
 Beegden
 Boxmeer
 Valkenburg a/d Geul
 Maastricht
 Weert
 Thorn
 Dreischor
 Roermond
 Oud-Heverlee (B)
 Helden-Beringe
 Bunnik
 Maastricht
 Landgraaf
 Maastricht
 's-Gravenhage
 Amsterdam
 Zaltbommel
 Dordrecht
 Maastricht
 Herten
 Berg en Terblijt
 Maastricht
 Venlo
 Margraten
 Venlo
 Gemert
 Cadier en Keer
 Sint-Odiliënberg
 Wijlré
 Maastricht
 Maastricht
 Heemskerk
 Ingber
 Mheer
 Thorn
 Thorn
 Sittard
 Sittard
 Landgraaf
 Maastricht
 Maastricht
 Schimmert
 Ridderkerk
 Sittard
 Posterholt
 Posterholt

Veelen, M.J. (1990)	Posterholt
Veld, H.H. op het (2000)	Ohé en Laak
Velde, drs. G.C.J. van der (2000)	Maastricht
Velden, P. van der (2000)	Heerlen
Ven, C.P.H.W. van de (2000)	Delft
Venne, P.M.A. v.d. (2000)	Vlodrop
Venne, S.J. van de (2004)	Maastricht
Venner, dr. J.G.C. (1982)	Grathem
Verbeekt, mevr. drs. M.A. (2007)	Venlo
Verbeet, dr. G.J.B. (1960)	Maastricht
Verdeuzeldonk, J.C. (2000)	Meijel
Verheijden, R. (2000)	Heerlen
Verheijen, G.F. (1973)	Horst
Verheijen-Zach, mevr. M. (1979)	Heerlen
Verhofstadt, J.H. (1987)	Kerkdriel
Verstegen, J. (2000)	Sittard
Verstraelen, drs. J.H.H. (1989)	Weert
Verwey, H.P. (2002)	Munstergeleen
Verzijlbergh-Woittiez, dhr. en mevr. (1998)	Maastricht
Veugen, F.L.G. (1982)	Sittard
Visschers, J.Ch.F. (2000)	Beek
Visser, mevr. J.S. (2004)	Leiden
Vlerken, drs. J.P. van (1974)	Aarle-Rixtel
Vliegen, P.H. (2000)	Kerkrade
Vos, mevr. C.C.J.M.G. (2006)	Maastricht
Vranken, D.C.A.M. (1999)	Maastricht
Vrencken, ir. drs. J.H.A.M. (1979)	Sittard
Vries, dr. H. de (2000)	Geleen
Vries, prof. dr. Joh. de (1974)	Amersfoort
Vromen, G.J. (1975)	Eersel
Vugt, Th. van (1986)	Klein-Doenrade
Wachelder, J. (2001)	Schin op Geul
Wadsworth, S. (1994)	Eijsden
Wagenaar, M. (2006)	Amsterdam
Walle, J. van de (2000)	Gulpen
Waltmans, R.F.B. (1979)	Klimmen
Wanders, mr. J.W.M. (1968)	Brunssum
Wanders, mr. R.M.H. (1971)	Venlo
Warreburg, W.F.M. van de (1974)	Nederweert
Warrimont, A. de (1989)	St.-Martensvoeren (B)
Wassink, H.J. (1999)	Schoten (B)
Wassink, J.F.A. (2000)	Weert
Waterval, mevr. M. (1995)	Simpelveld
Weber, J.W. (2000)	Geulhem
Weltens, H.A.J. (1988)	Maastricht
Wessels, L.H.M. (2005)	Heerlen
Wetering, J.L.H. van (1964)	Maastricht
Wetzels, P.J.M. (1975)	Maastricht
Wevers, J. (2006)	Maastricht
Weijer, mr. L.W.S. van de (2001)	Maastricht
Widdershoven, A.J.H. (1982)	Susteren
Willems, H.A.E. (1986)	Meijel
Willems, drs. L.J.J. (1995)	Sittard
Willemsen, Th.G.M. (2000)	Roermond

Willemsen-Tabak, mevr. C.H.A. (2005)
Wintgens, D. (1981)
Witteveen, C.J.M. (2005)
Woude, prof. dr. A.M. van der (1987)
Wijers, drs. J.J.M. (1959)
Wijler, P.J.L. (2000)
Wijnen, prof. dr. W. (1981)
Wijnen, drs. W.G.N. (2002)
Wijshoff, H.M.A. (2000)
Xhonneux, ir. G.S.J.A. (1982)
Zagwijn, E. (2004)
Zanders, dr. H.L.G. (1969)
Zimmermann, D.R. (2000)
Zimmermann, H. (2000)
Zuidam, J. (1991)
Zuijdgeest, L.P.W.A. (2000)
Zijlstra, N. (1982)
Zwart, M.H. (2004)

Gemert
Heerlen
Tilburg
Ede
Brunssum
Opijnen
Bunde
Eijsden
Grevenbicht
Gulpen
Steyl
Brugge (B)
Sittard
Elsloo
Schimmert
Weert
Hoensbroek
Herkenbosch

